T.C.

İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ

BÜROKRASİ – TOPLUM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DE MODERNLEŞMENİN POLİTİK – EKONOMİK ANALİZİ: 1923-2023

KENAN BODUR

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA PROGRAMI

DANIŞMAN

Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK

İSTANBUL - 2026

ETİK BEYAN

Bu tez çalışmasının tarafıma ait olduğunu, tezin planlamasından başlayarak yazımına kadarki herhangi bir safhada etik dışı sayılabilecek bir davranışım olmadığını, bu tezdeki tüm bilgileri akademik ve etik kurallar dâhilinde elde ettiğimi, doğrudan elde edemediğim bilgi ve yorumları edindiğim kaynaklara atıf yaptığımı ve bu kaynakları kaynakçada gösterdiğimi ayrıca bu tez çalışmasında ve yazım aşamasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranış içinde bulunmadığımı beyan ederim.

Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak her türlü yasal sonucu ve sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

Kenan BODUR

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan modernleşme sürecinde bürokrasi–toplum ilişkilerinin siyasal, toplumsal ve ekonomik boyutlarını inceleme amacıyla hazırlanmıştır. Türkiye'de modernleşme süreci çoğu zaman ilerleme, Batılılaşma ve kurumsal dönüşüm ekseninde ele alınmış olsa da bu çalışmada modernleşmenin aynı zamanda iktidar ilişkileri, bürokratik yapılanma ve toplumsal gerilimler bağlamında şekillenen çok boyutlu bir süreç olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda tezde, Osmanlı'dan günümüze uzanan tarihsel süreklilik içerisinde bürokratik yapının siyasal sistem üzerindeki etkisi, merkez–çevre ilişkileri ve devlet-toplum geriliminin dönüşümü politik-ekonomik bir perspektifle analiz edilmiştir.

Tezin hazırlanma süreci, yalnızca akademik bir araştırma faaliyeti değil; aynı zamanda Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısını tarihsel derinliği içerisinde anlamaya yönelik uzun ve yoğun bir düşünsel çabanın ürünü olmuştur. Çalışma boyunca farklı kuramsal yaklaşımlar, tarihsel gelişmeler ve siyasal kırılmalar karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiş; bürokratik vesayet, modernleşme, demokratikleşme ve toplumsal dönüşüm arasındaki ilişkiler bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Bu süreçte bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren değerli danışman hocam Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK'e, görüş ve eleştirileriyle çalışmama katkı sağlayan kıymetli hocalarıma ve akademik hayatım boyunca desteklerini hissettiğim tüm dostlarıma teşekkür ederim. Ayrıca çalışma sürecinde sabır ve destekleriyle yanımda olan aileme şükranlarımı sunarım.

Bu çalışmanın, Türkiye'de modernleşme, bürokrasi ve devlet-toplum ilişkileri üzerine yapılacak yeni araştırmalara mütevazı bir katkı sunmasını temenni ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....ii
İÇİNDEKİLER iii
KISALTMALAR.....vi
ÖZET.....vii
ABSTRACT..... viii
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
BÜROKRASİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ, TANIMI VE BÜROKRASİ KURAMLARI 18

1.1. Bürokrasinin Tarihsel Gelişimi ve Tanımı 18
1.2. Bürokrasi Kavramı ve Niteliği.....19
1.3. Bürokrasinin Fonksiyonları.....24
1.4. Bürokrasinin Teorik Çerçevesi ve Kuramları 25
1.4.1. Hegelci Bürokrasi Kuramı: Özel ve Genel Çıkar, Sivil Toplum ve Devlet Arasında Köprü 25
1.4.2. Marksist Bürokrasi Kuramı: Genel Çıkarın değil Sınıfsal Tahakkümün Aracı 27
1.4.3. Liberal Bürokrasi Kuramı: Demokrasi ve özgürlük açısından temkinli olmayı gerektiren bir iktidar alanı.....28
1.4.4. Bürokrasi ve Oligarşi: Otoritenin merkezileşmesi.....30
1.4.5. Weberyen Bürokrasi: Rasyonellik, Yapısallık ve İdeal Tip Anlayışı 32
1.4.5.1. Bürokratik Rasyonalite ve Otorite: Weberyen Teorinin Sınırları.....33
1.4.5.2. Weberyen Kuramının Eleştirisi 34
1.4.5.3. Weber Sonrası Bürokrasi.....35
1.5. Bürokrasi, Demokrasi ve Siyasal İktidar İlişkileri.....36
1.5.1. Bürokrasi ve Demokrasi İlişkisi.....37
1.5.2. Gerilim ve çatışma; uyum ve verimlilik 38
1.5.3. Bürokrasi- Demokrasi Uzlaşısı 39
1.6. Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerdeki Bürokrasiler.....40
1.6.1. Gelişmiş Ülkelerdeki Bürokrasiler.....41

1.6.2. Gelişmekte Olan Ülkelerdeki Bürokrasiler 43
1.7. Modernleşme: Kavramsal Çerçeve, Toplumsal Dönüşüm ve Teorik Temelleri 46
1.8. Modernleşme Sürecinde Bürokrasinin İşlevi 50

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE SİYASAL VE SOSYAL AYRIŞMANIN TEMEL DİNAMİKLERİ 53

2.1. Osmanlı Mirası ve Kurumsal Devamlılık 54
2.2. Ulus-Devlet İnşasında Bürokratik Merkezlilik 71
2.3. Türkiye'de Devlet-Toplum İlişkisini Açıklayan Teorik Ayrımlar 74
2.3.1. Siyasal Yapının Kuramsal Temelleri 77
2.3.2. Modernleşme Sürecinde Devlet-Toplum Gerilimi 79
2.3.3. Merkezileşme ve Sınıfsal Yapı 82
2.3.4. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyasal ve Toplumsal Yapının Dönüşümü 85
2.3.5. Cumhuriyet'e Aktarılan Merkez-Çevre Gerilimi 87
2.3.6. Devletin Toplum Karşısında Konumlanışı 89
2.3.7. Güçlü Devlet Anlayışı ve "Geçici Aşkın Devlet" in Aşkın Bürokrasisi 91
2.3.8. Cumhuriyet'te Devlet-Bürokrasi-Halk İlişkisi 93
2.4. Demokrat Parti ve Siyasal Dönüşüm: Merkez-Çevre Geriliminin Ekonomik ve Sosyal Dinamikleri 94
2.5. 1960 Darbesi ve Sonrası: Bürokratik Güçlü Devlet ve Siyasal Dönüşüm 97
2.6. 1980 Öncesi ve Sonrası Türkiye'de Siyasal Dönüşüm 100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE BÜROKRASİNİN POLİTİK – EKONOMİK KONUMU 106

3.1. Cumhuriyet'in Kuruluşu ve Kuruluş Felsefesi 108
3.2. Siyasal Tercihler ve Sınıfsal Süreklilik 114
3.3. Cumhuriyet'in Kuruluşunun İdeolojik Yapılanışı 116
3.4. Genç Cumhuriyetin Ekonomik Yönelimi 127
3.4.1. Yerli Tüccar ve Eşrafın Yükselişi 133
3.4.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ekonomik Gücü Elinde Tutan İttifak 138
3.4.3. Devlet Destekli Sermaye ve Ayrıcalıklı Sınıf 139

3.4.4. Kemalist Modernleşmenin Otoriter ve Ekonomik Boyutu: Kazım Dirik'in Köycülük Faaliyetleri 152
3.4.5. Devlet Destekli Zenginleşme ve Sonuçları 155
3.5. Çok Partili Hayata Geçiş ve Bürokrasinin Değişen Rolü 161
3.6 Darbelerin Politik-Ekonomik Arka Planı 182
3.6.1. Darbelerin Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Temelleri: Türkiye Örneği 183
3.6.2. Darbelerin Toplumsal Tabanı, İdeolojik Meşruiyeti ve Aktörleri 186
3.7. Türkiye'de Vesayetçi Anayasal Düzen 'İn Politik Ekonomisi 187
3.8. OYAK'ın Kuruluşu: Bürokratik-askerî seçkinlerin ekonomik konumu ve sınıfsal ittifaklar 191
3.9. 1983–1991 Dönemi: Turgut Özal ve Devlet-Halk İlişkisinde Paradigma Değişimi 194
3.10. 2000'li Yıllarda Dönüşümün Taşıyıcısı: Adalet ve Kalkınma Partisi 197
3.10.1. Devlet, Bürokrasi ve Reform: AK Parti'nin Kuruluş Döneminde Siyasî Mücadele 201
3.10.2 "Savunmacı Milliyetçiliğin" Kurumsallaşması ve Devlet–Toplum İlişkisinin Yeni Biçimi (2018–Günümüz) 207
3.10.3. Güvenlik Paradigmasının Toplumsal Alanı Kuşatması 210
3.10.4. Bürokratik Yeniden Yapılanma ve Siyasetin Tek Merkezde Toplanması 211
SONUÇ 214
KAYNAKÇA 220

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
bkz.	: bakınız
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	: çeviren
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	: Demokratik Sol Parti
DYP	: Doğru Yol Partisi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MSP	: Milli Selamet Partisi
OHAL	: Olağanüstü Hal
OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SD	: Söylev ve Demeçler
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetler

ÖZET

Bu tez, Türkiye'nin modernleşme sürecinde bürokrasi ile toplum arasındaki ilişkinin politik-ekonomik bir analizini yapmayı amaçlamaktadır. Tanzimat döneminde ivme kazanan ve erken Cumhuriyet yıllarında kurumsal bir nitelik kazanan modernleşme süreci, toplumu yukarıdan aşağıya dönüştürme yönündeki devlet merkezli reformlarla biçimlenmiştir. Bu çerçevede çalışma, modernleşmenin yalnızca siyasal ve kurumsal değil, aynı zamanda ekonomik ve sınıfsal dinamiklerle iç içe geçmiş çok katmanlı bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmada, modernleşme sürecinde devletin ekonomik ve politik yapısını şekillendiren bürokratik elitlerin rolü, bu elitlerin toplum kesimleriyle yaşadığı gerilim ve kopuş alanları ile söz konusu dinamiklerin dönemin ekonomik politikalarına yansımaları incelenmektedir. Ayrıca, farklı tarihsel dönemlerde bürokrasinin toplumsal yapıyla kurduğu ilişki biçimleri ve toplumun bu dönüşümlere verdiği tepkiler analiz edilerek, Türkiye'de modernleşmenin ekonomi politiği, bürokrasi-toplum gerilimi ekseninde değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, çalışma, Türkiye'de modernleşme sürecinin devletin rasyonel-bürokratik yapısı ile toplumsal talepler arasındaki tarihsel uyumsuzluk üzerinden şekillendiğini; bu durumun da ülkenin siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümünü belirleyen temel bir yapı taşı haline geldiğini ileri sürmektedir. Böylece tez, Türkiye'nin modernleşme serüveninde bürokrasinin belirleyici rolünü hem tarihsel süreklilik hem de sınıfsal çıkar dinamikleri bağlamında ele alarak, devlet-toplum ilişkisinin günümüz siyasal yapısına uzanan etkilerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bürokrasi, Devlet-Toplum İlişkisi, Modernleşme, Politik Ekonomi, Siyasal Dönüşüm

ABSTRACT

This thesis aims to provide a political-economic analysis of the relationship between bureaucracy and society throughout Turkey's modernization process. Beginning with the Tanzimat reforms and accelerating during the early Republican era, Turkey's modernization has largely been characterized by state-led, top-down transformation efforts. In this context, the study argues that modernization in Turkey should not be viewed merely as a political or institutional phenomenon but as a multidimensional process intertwined with economic and class-based dynamics. The research examines the role of bureaucratic elites in shaping the political and economic structure of the state, the tensions and ruptures between these elites and various segments of society, and how these tensions influenced the economic policies of different historical periods. By analyzing the changing nature of the bureaucratic structure and its interactions with society, the study explores the political economy of modernization in Turkey through the lens of the bureaucracy-society tension. Ultimately, this thesis argues that the modernization process in Turkey has been defined by a historical asymmetry between the state's rational-bureaucratic order and the pluralistic demands of society. This enduring imbalance has played a decisive role in shaping the country's political, economic, and social transformation. By situating bureaucracy at the center of Turkey's modernization trajectory, the study reveals how the continuity of bureaucratic dominance has influenced state-society relations and contributed to the structural features of the contemporary political system.

Keywords: Bureaucracy, Modernization, Political Economy, State-Society Relations, Political Transformation

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme, Batı Avrupa'daki gibi endüstri devrimiyle birlikte ve onunla sıkı sıkıya ilişkili bir süreç olarak ortaya çıkmamıştır. Askeri mağlubiyet, toprak kaybı ve artan mali açık gibi tehditlerin üstesinden gelmek için çare arayan dönemin yöneticileri modernleşme hususunda hemfikir görünüyorlardı. Buna ilaveten Batı Avrupa'ya has fikir ve düşünceler Osmanlı toplumunda kısmen de yayılmış ve özellikle Babı- Ali bürokratlarınca benimsenmişti (Kalaycıoğlu,2007:7). Bunun neticesinde, yenilik çabaları başlatılmıştır. Bu modernleşme adımları, Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamlı dönemlerine geri dönme hedefiyle atılmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde, İmparatorluk bürokrasisinin resmi yapısı ve yönetim adetleri ile siyasi gelenekler de aktarılmıştır. Osmanlı bürokrasisinin son dönemindeki yapı ve işleyişi, temel olarak 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı-ı Hümayunu ile yeniden şekillendirilmiştir. II. Mahmut'un son yılları ve Tanzimat dönemi, tüm Osmanlı kurumlarının yeniden yapılandırılması çalışmalarıyla geçmiştir. Bakanlıkların bugünkü anlamda oluşmaya başlaması, Yeniçeri Ocağının kaldırılması, rüşvet ve yolsuzluklarla mücadele, memurlara maaş ödenmesi gibi adımlar II. Mahmut döneminde gerçekleştirilmiştir (Eryılmaz,2017: 147-148).

Eyalet sisteminden Fransız usulü il yönetimine geçiş, belediyelerin, il özel idarelerinin, Sayıştay ve Danıştay gibi temel kurumların kurulması, memurların padişahın otoritesine karşı korunması gibi bürokrasinin modernize edilmesi ve güçlendirilmesi çabaları, Tanzimat döneminin ürünüdür. Tanzimat dönemi, Osmanlı yönetim anlayışı ve tarzı üzerinde büyük etki yapmıştır. Müsadere ve siyasi nedenlerle ölüm cezasının kaldırılması, daha bağımsız bir bürokrasinin oluşmasına imkân tanımış ve bu nispi özerklik, Osmanlı bürokratlarını I. Meşrutiyet dönemine kadar ülkenin en etkili siyasi gücü haline getirmiştir (Kalaycıoğlu,2007: 7). II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan süreçte 'Jön Türkler- İttihatçılar' ayrıcalıklı konumlarını daha da güçlendirdiler.

Sivil ve askerî bürokrasiye eleman yetiştiren eğitim kurumlarının büyük bölümü Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde kurulmuştur (Findley, 1980: 150–158). 1859'da kurulan Mekteb-i Mülkiye, üst düzey yönetici ve bürokrat kadrolarının yetiştirilmesinde merkezi bir rol oynamış ve kamu bürokrasisinin güçlenmesine önemli katkı sağlamıştır (Ortaylı, 2014: 178–182; Mardin, 2006: 110–115). Benzer şekilde Harbiye ve Tıbbiye gibi kurumlar, modern Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde siyasal ve bürokratik elitin yetişmesinde belirleyici olmuştur (Mardin, 1992: 220–228; Zürcher, 2022: 95–102). Bu kurumlar aracılığıyla şekillenen bürokratik elit yapısı, Cumhuriyet döneminde de sürekliliğini koruyarak devlet yönetiminde etkili olmaya devam etmiştir (Heper, 2010: 70–78; Findley, 2010: 245–252).

Tanzimat döneminde mali ve mülki yönetimde merkeziyetçilik önemli ölçüde artmış; dönemin reformcu bürokratları, devletin kurtuluşunu güçlü ve merkezî bir idari yapı içerisinde görmüşlerdir (Findley, 1980: 150–158; Mardin, 2006: 90–98). Tanzimat'la birlikte bürokratlar ve bürokrat kökenli devlet adamları siyasal alanda belirleyici bir unsur haline gelmiş; kalemiye mensubu, Avrupa'yı tanıyan ve yabancı dil bilen yeni bürokratik kadrolar, devlet yönetiminde ulemanın yerini almaya başlamıştır (Ortaylı, 2014: 165–172; Zürcher, 2022: 70–75). Bu süreçte yönetim yetkisi kısmen Sultan'dan Bab-ı Âli'ye kaymış, geleneksel ulemanın rolü zayıflamış ve modern eğitim kurumlarından yetişen yeni bir yönetici elit siyasal liderlik konumuna yükselmiştir (Findley, 1980: 210–218). Nitekim Tanzimat bürokratları, devlet yönetiminde daha aktif ve yönlendirici bir rol üstlenmeye çalışmış; bu doğrultuda hukuki-rasyonel temellere dayanan bir yönetim anlayışını benimsemişlerdir (Heper, 1983: 290–297).

I. Meşrutiyet sonrasında ise II. Abdülhamid'in kişisel yönetim tarzı doğrultusunda saray, Bab-ı Âli'ye devredilen siyasal ve idari otoriteyi yeniden merkezileştirmiştir (Ahmad, 1995: 40–45). Abdülhamid, kendisine bağlı bir sivil bürokrasi oluşturarak yönetimi kontrol altına almış; bu durum, özellikle aydınlar ve basın çevrelerinde muhalif hareketlerin güçlenmesine yol açmıştır (Zürcher, 2022: 95–102).

19.Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)[1], orduyu siyasal alanın etkin bir aktörü haline getirmiştir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde siyasal otorite ne tamamen Bab-ı Âli bürokrasisinin ne de padişahın elinde bulunmakta; giderek daha fazla İttihat ve Terakki'nin kontrolüne geçmekteydi (Ahmad, 1995: 52–60). Bu süreçte bürokrasi siyasallaşmış; teknik liyakatten ziyade siyasal bağlılık belirleyici bir unsur haline gelmiştir (Zürcher, 2022: 110–115).

İttihat ve Terakki bünyesinde şekillenen düşünsel ayrışmalar da sonraki dönemleri etkilemiştir. Ahmet Rıza[2] merkeziyetçi ve otoriter bir yönetim modelini savunurken, Prens Sabahattin[3] ademi merkeziyetçi ve teşebbüs-ü şahsiye dayalı bir yaklaşımı benimsemiştir (Mardin, 1962: 300–310). Bu iki yaklaşım arasındaki gerilim, devletin yönetim anlayışını ve bürokratik yapıyı uzun vadede etkilemiş; toplumsal sorunlara yukarıdan aşağıya ve hukukî düzenlemeler yoluyla çözüm üretme anlayışı bürokratik zihniyetin temel unsurlarından biri haline gelmiştir (Mardin, 2006: 120–125).

II. Abdülhamid yönetimine karşı gelişen muhalefet hareketleri içinde yer alan askerî ve sivil bürokratlar, "hürriyet" ve "vatanın kurtarılması" söylemleriyle II. Meşrutiyet'in ilanını sağlamışlardır. Ancak İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirmesinin ardından, başlangıçta vaat edilen özgürlükçü ortam yerini daha merkeziyetçi ve otoriter bir yönetime bırakmıştır (Ahmad, 1995: 70–78). Bu dönemde

[1] İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmad, F. (2023). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. İstanbul: Kaynak Yayınları; Tunaya, T. Z. (2023). *İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Bakışlar: Hürriyetin İlanı.* İstanbul: Kronik Kitap. Cumhuriyetin kurucu kadrosunun ittihatçı geleneğinin sürekliliği için bkz.: Ahmad, F. (2021). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul:Kaynak Yayınları; Zürcher, E. J. (2022). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları,s.119- 162; Kurtuluş savaşı döneminde ittihatçıların konumu ile ilgili bkz.: Zürcher, E. J. (2021). *Milli Mücadelede İttihatçılık.* İstanbul: İletişim Yayınları.

[2] Ahmet Rıza'nın düşünceleri, Auguste Comte pozitivizminden etkilenmiş olup, toplumsal ilerlemenin bilimsel akıl ve merkeziyetçi bir devlet yapısı aracılığıyla sağlanabileceği fikrine dayanmaktadır. Bu çerçevede Ahmet Rıza, toplumsal dönüşümün elit bir kadro öncülüğünde ve yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mardin, Ş. (2019). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*: 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 284-292, 300-310. Ayrıca bkz.: Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 345-350.

[3] Prens Sabahaddin ve diğer Jön Türklerin fikirleri için bkz. Şerif Mardin (2019), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 215-224.

yaşanan savaşlar ve ekonomik krizler, toplumsal refah düzeyinin daha da gerilemesine neden olmuştur (Pamuk, 2022: 155–160).

İmparatorluk topraklarının işgali sonrasında ise eski İttihatçı kadrolar ve yerel eşrafın desteğiyle Millî Mücadele süreci başlatılmıştır. Mücadelenin meşruiyeti, toplumun dini ve geleneksel hassasiyetlerine hitap eden söylemlerle güçlendirilmiş [4]ve geniş halk kesimlerinin desteği sağlanmıştır (Zürcher, 2022: 150–155). Bu süreçte kurulan I. TBMM[5], farklı siyasal görüşleri temsil eden aktörleri bir araya getiren görece çoğulcu bir yapı sergilemiştir (Ahmad, 1995: 85–88). Ancak Millî Mücadele'nin kazanılmasının ardından yeni kurulan siyasal düzende muhalif unsurlar tasfiye edilmiş ve siyasal iktidar merkezileştirilmiştir.

Cumhuriyet döneminde bürokrasinin temel misyonu iki ana eksen etrafında şekillenmiştir: reformların uygulanması ve yerleştirilmesi ile ekonomik kalkınma sürecinde aktif rol üstlenilmesi. Reformların toplumsal düzeyde benimsetilmesi görevi büyük ölçüde bürokrasiye verilmiş; bu süreçte Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) bürokrasinin siyasal uzantısı olarak işlev görmüştür (Heper, 2010: 95–102). Siyasal, kültürel ve ekonomik programların uygulanması, güçlü ve merkezî bir bürokratik aygıtın varlığını gerekli kılmış; bu doğrultuda özellikle askerî bürokrasi etkin biçimde kullanılmıştır. Nitekim erken Cumhuriyet döneminde sivil bürokrasinin bir süre askerî bürokrasinin otoritesi altında faaliyet göstermesi ve askerî komutanların aynı zamanda mülki idare görevlerini üstlenmesi, bu yapının somut bir göstergesi olmuştur (Heper, 1974: 101–102). Bu durum, modernleşme ve kalkınma hedeflerinin, geniş katılımlı bir siyasal alan yerine bürokratik-merkezî bir kontrol mekanizması üzerinden yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

[4] Bu konunun ayrıntıları için bkz.: 23 Nisan 1920 tarihli Atatürk'ün ilk mecliste yaptığı konuşma. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT01/gcz01001002.pdf

[5] Meclis ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Demirel, A. (2017). *İlk Meclisin Vekilleri.* İstanbul: İletişim Yayınları. Ayrıca bkz.: Demirel,A. (2020). *Birinci Meclis'te Muhalefet:İkinci Grup.* İstanbul.İletişim Yayınları; 1. Mecliste bulunan Milletvekillerinin düşünce yapısı için bkz.: Güneş, İ.(1997). *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Tek parti döneminde reformların hayata geçirilmesi ve sürekliliğinin sağlanması, büyük ölçüde bürokrasinin temel görev alanı olarak tanımlanmıştır. Devlet merkezli modernleşme projesi 1920'li yıllarda kurumsallaşmış; Cumhuriyet bürokrasisi, Osmanlı toplumunun çok katmanlı ve heterojen yapısına tepki olarak, homojen bir ulus inşa etme hedefi doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. Siyasal ve idari kararlar merkezde, özellikle Ankara'da alınmış; uygulama ise geniş yetkilerle donatılmış il ve ilçe yöneticilerine bırakılmıştır. Bu durum, taşra bürokrasisinin reformların uygulanmasında belirleyici bir konum kazanmasına yol açmıştır. Devrimler şehir ve kasabalarda görece daha etkin biçimde hayata geçirilirken, kırsal alanda çoğunlukla yerel eşrafın desteğiyle sınırlı bir etki yaratabilmiştir. 1939 yılında yapılan parti kurultayında parti ile bürokrasi arasındaki bağların gevşetilmesi ve valilerin parti il başkanlığı görevlerinden ayrılması yönünde adımlar atılmış olsa da parti–devlet bütünlüğüne dayalı yönetim anlayışı fiilen varlığını sürdürmüştür (Çavdar, 1995: 350). Tek parti döneminde bürokrasinin yalnızca reformların uygulayıcısı değil, aynı zamanda modernleşme sürecinin sınırlarını belirleyen ve toplumu yukarıdan aşağıya biçimlendiren asli siyasal aktör olarak konumlandığı söylenebilir.

Tek parti döneminde bürokrasi, toplumu dönüştürülmesi gereken bir nesne olarak konumlandırırken, kendisini modernleşmenin öznesi olarak görmüştür. O zamanlardaki memur imajı, halka hizmet etmek yerine topluma yukarıdan bakan, emredici ve bir dereceye kadar toplumu potansiyel bir tehdit olarak gören bir izlenim vermiştir (Boratav, 2006:46).[6] Bu durum, merkezde konumlanan devlet elitinin toplumla arasındaki mesafeyi derinleştirmiştir (Mardin, 2006: 35–45). Benzer biçimde, devletçi modernleşme anlayışının toplumu dışlayıcı bir karakter taşıdığı ve bürokratik elitin toplumu yönlendirilmesi gereken bir alan olarak gördüğü vurgulanmaktadır (Küçükömer, 1969: 55–62; Kongar, 1976: 145–152). Seküler modernleşme politikaları çerçevesinde popüler İslam ve geleneksel toplumsal kültüre karşı takınılan mesafe, bu kopuşu daha da belirgin hale getirmiştir (Mardin, 1989: 120–

[6] Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* isimli romanı, köylüye karşı üstenci ve hasmane bakışı göstermesi açısından açıklayıcı mahiyetindedir. Roman'ın kahramanı olan Şahin Efendi, uzaktan kasabayı seçmeye başlayınca korku ile karışık bir sevinç heyecanı duyar. Mağrur bir gülümseme ile kendi kendine: "Bizim muharebe meydanı göründü" der.

128). Bu süreç, bürokrasi ile toplum arasındaki ilişkilerin zayıflamasına ve devlet-toplum geriliminin kurumsallaşmasına yol açmıştır (Keyder, 2005: 102–110; Ahmad, 1995: 88–95).

Millî Mücadele sonrasında kurulan yeni Türk Devleti, ekonomik bağımsızlığı sağlamak amacıyla yerli bir burjuvazi yaratmayı hedeflemiştir. Bu süreçte devlet eliyle desteklenen şirketlerde milletvekilleri, bürokratlar ve tüccarların ortaklık ilişkileri kurduğu; siyasal elit ile sermaye çevreleri arasında güçlü bir iç içe geçme yaşandığı görülmektedir (Keyder, 1987: 87–92; Buğra, 2010: 45–52). Bu durum, erken Cumhuriyet döneminde ekonomik kalkınmanın yalnızca piyasa dinamikleriyle değil, doğrudan devlet müdahalesi ve bürokratik yönlendirme ile şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Bu durum, daha önceden belirlenen bir stratejinin uygulanış şekliydi; kurulacak olan tüm yerli şirketlerin kontrolü egemen gücün elinde olmalıydı, yani İsmet İnönü'nün ifadesiyle, 'suyun başında olunmalıydı'. Cangızbay'a göre (2007: 15), Osmanlı bürokratı saltanat rejimini tasfiye ettikten sonra egemenliğin kaynağını millete atfetmiş görünse de bu millet "rüştünü ispat etmemiş" bir özne olarak kurgulanmıştır. Bu anlayışta millet, kılık kıyafetinden dinleyeceği müziğe kadar her alanda eğitilmesi ve modernleştirilmesi gereken bir topluluk olarak tasarlanmış; bu eğitimin içeriğini, sınırlarını ve yöntemlerini belirleme yetkisi ise siyasal iktidarı elinde bulunduran bürokratik elitlere bırakılmıştır. Nihai olarak da odağını asker ve sivil bürokrasinin yer aldığı egemen zümrenin maddi değerlere hükmetmenin meşruiyeti sağlanmış olacaktı (Özipek, 2009:976). 1930'lardan sonra devletçilik politikasının yaygınlaşması, bürokrasinin toplumun ekonomik hayatına doğrudan müdahalesini artırarak egemenliğini güçlendirmiştir. Kamu bürokrasisi, toplumsal hayatın her alanında etkisini ve denetimini artırarak, toplumdaki diğer güçlerin üstünde, onlardan bağımsız bir şekilde hareket ettiği izlenimini vermiştir.

Tek parti döneminde ne kamu iktisadi teşebbüsleri ne de özel sektör kuruluşları, merkezi yönetimdeki bürokratların prestij ve güçlerini tehdit edecek bir konuma ulaşabilmiştir (Heper, 2010: 85–92). Bu dönemde ekonomik gücü elinde bulunduran

mülkiyet sahibi kesimler görece zayıf bir konumda kalmış, büyük ölçekli özel sanayi kuruluşları gelişmemiştir (Boratav, 2011: 52–58; Pamuk, 2014: 180–186). Bu nedenle bürokratlar, özel sektöre yönelme eğilimi göstermemiş; bürokratik konumlarını ekonomik alan karşısında üstün bir statü olarak sürdürmüşlerdir (Keyder, 2005: 96–104). Tek parti yönetiminin devletçi ve otoriter karakteri çerçevesinde kamu yöneticileri yüksek prestij ve geniş yetkilerle donatılmış; Osmanlı döneminden farklı olarak yalnızca klasik idari işlevleri yerine getirmekle kalmayıp, ekonomik kalkınma ve toplumsal dönüşüm süreçlerinde aktif rol üstlenmişlerdir (Heper, 1985: 72–78; Ahmad, 1995: 90–98). Bu bağlamda bürokrasi, ekonomik ve sosyal politikaların belirlenmesi ve uygulanmasında merkezi bir aktör haline gelmiştir.

1946 yılında Türk siyasi sahnesinde önemli bir değişim gerçekleşti. Siyasi sistem, halkın katılımını teşvik etmeye karar verdi ve Demokrat Parti'nin kurulmasıyla Türkiye resmen çok partili siyasi hayata adım attı. Demokrat Parti'nin kuruluşu, egemen "merkez" in, pasif konumda olan "çevre"nin yani geniş halk kitlelerinin siyasete katılmasına olanak tanıdı. Çok partili siyasi yaşama geçildiğinde, modernleştirici bürokratik elitin eski gücünün azalması kaçınılmazdı. Demokrat Parti, 1950 seçimlerinden önce, program hazırlığı sürecinde bürokrasiyi karşısına almamaya dikkat etti ve seçim kampanyalarında eleştirilerini CHP'ye odakladı. Bürokrasiye, geçmişte yaptığı işlerden dolayı soruşturmaya tabi tutulmayacağı garanti edildi. DP, seçimleri kazanmanın zorluğunu, bürokrasinin tarafsızlığını sağlamadan önce fark etti. Tarih boyunca güçlü bir devlet ve bürokrasi geleneğine sahip toplumlarda, resmi makamların etkisi her zaman büyük olmuştur (Ahmad,1995:155).

Türkiye, 1950'den önce, büyük ölçüde memur kökenli elit tabaka tarafından yönetiliyordu. Ancak Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelmesi, tek parti döneminde ülkeyi yöneten kentli eğitimli elitin gücünün azalmasına neden oldu. Heper'in belirttiği gibi, devlet merkezli siyasetin yerini parti merkezli siyaset almaya başladı (Heper,1990:609). 1950-60 dönemi, bürokrasi açısından önemli bir gerileme ve güç kaybı yaşandığı yıllardı. Bu dönemde siyaset ve siyasetçiler ön plana çıktı; bürokrasi ise ikinci planda kaldı ve kamu bürokrasisi artık "kamu hizmeti aracı" olarak

algılanmaya başlandı. Toplum, devlet iktidarına karşı bağımsız alanlar oluşturmak için siyasete daha fazla önem verdi.

Demokrat Parti, 1950'de TBMM'ye sunduğu programda, devletin ekonomiye müdahalesini minimum seviyeye indirme, kamu sektörünün ekonomideki rolünü azaltma, özel sektörü teşvik etme, bazı temel kamu iktisadi teşebbüslerinin dışındakilerin özelleştirilmesi gibi liberal bir ekonomi politikası izlemeyi öngörmüştü. Liberalizasyon, siyasi istikrarı sağlamanın yanı sıra bireylere saygı gösterilmesine, bürokratik baskının sona ermesine ve özellikle bireylerin devlet işlerine katılabilme imkanına yol açtı (Karpat, 1996:351).

Demokrat Parti iktidarı döneminde özel sektör teşvik edildi ve bürokratik yapı güçlendirildi. Partinin politikaları ve yetkililerin beyanlarına rağmen, devletçi yaklaşımlar artarak sürdürüldü. DP, bürokrasiyi eski iktidarın bir parçası olarak gördüğünden, onun gücünü azaltmaya yönelik çabalar sarf etti. Liberal ekonomi politikaları özel sektörün gelişimini hedeflediği için, bürokrasi, siyasi iktidarın teknik destekçisi olarak görülmeyi tercih ediyordu (Şaylan, 1983:303).

Karpat'a göre, uzun yıllar boyunca halktan kopuk bir zihniyet ve geleneksel normlarla donatılan bürokrasi, tek parti dönemi tarafından daha da güçlendirilmiş ve devletin temsilcisi olarak konumlandırılmıştı. Ancak bu algı, giderek bir devlet memurunun asıl görevinin halka günlük işlerinde yardımcı olmak olduğu düşüncesine dönüştü. Memurların suç işlemesi durumunda yargılanmaları kolaylaştırıldı ve hükümet, vatandaşları resmî kurumlarda iyi muamele görmeleri halinde üst makamlara başvurmaya teşvik etti. Bazı okul kitaplarındaki tek parti yönetimini öven bölümler çıkarıldı, ancak Demokratlar tarafından devlet başkanını öven ifadeler kitaplara geri eklendi (Karpat, 1996: 274-275). Akademik özgürlükler kısıtlandı ve istenmeyen bürokratların işlerinden çıkarılmasına olanak tanıyan düzenlemeler yapıldı (Heper, 1974: 135).

Ancak bürokrasinin, değişen siyasi ve çevresel faktörlere uyum sağlaması ve kendini buna göre uyarlaması oldukça zor oldu. Çünkü bürokrasinin, Demokrat Parti'nin kamu

yararı anlayışı ile siyaset, yönetim ve dolayısıyla kamu yararı felsefesi arasında önemli farklılıklar bulunmaktaydı. Önceki pozisyonunu korumak isteyen bürokrasi ile onu kendi siyasi görüşüne yaklaştırmak isteyen siyasi iktidar arasında bir çatışma yaşandı. DP, yerel çıkarlara ve taleplere daha duyarlı olmaya çabalarken, bürokratik elitin görüşlerine pek itibar etmedi. Bürokrasi, siyasal iktidarın serbest piyasa ekonomisine dayalı politikalarına ve Atatürk devrimlerine karşı çıkış sergiledi. DP'nin önceki iktidarlarla en büyük farkı, yönetim anlayışı ve ekonomik-kültürel politikalar alanında kendini gösteriyordu. Türkiye, çevrenin veya dezavantajlı kesimin siyasi sürece katılmasıyla birlikte, bürokratik elitler ile siyasi iktidar arasında çekişme yaşayan ilginç bir ülke haline geldi (Eryılmaz, 2017, 159).

CHP mensupları, başlangıçta, devlete metafizik bir nitelik atfediyor ve dolayısıyla devlete mutlak bir üstünlük tanıyor, bireylerin ise devlete mutlak itaat etme görevi olduğuna inanıyorlardı. Ancak Demokratlar, devlete, insanlar tarafından bireylerin ve toplumun yararı için kurulmuş bir kurum olarak bakıyor, bireyin ihtiyaçları, düşünceleri ve hakları karşısında devlet memurlarının yetkilerinin sınırlanmasını savunuyorlardı. Karpat'a göre, "halkçılar devletin insan haklarından kaynaklandığını" kabul ederken, daha pragmatik olan Demokratlar doğal haklar teorisini benimsemekteydi. Her iki parti de bürokrasiyi, birey ve toplum meselelerindeki tavırlarını büyük ölçüde bu farklı yaklaşımlar doğrultusunda şekillendirmiştir (Karpat,1996:328). Çok partili siyasetin başlamasıyla birlikte, hiyerarşik otoritenin gücü azaldı. İktidardaki parti milletvekilleri, artan seçmen talebi ve şikayetleriyle karşı karşıya kaldılar ve bu durumda bürokrasi ile halk arasında arabuluculuk rolü üstlendiler. Bu durum, seçkin bürokratlar üzerinde baskı oluşturmaya yönelik etkili bir hamle olarak görülebilir.

1950 genel seçimleriyle birlikte, bürokrasi kökenli milletvekillerinin sayısında azalma yaşandı ve yerlerini avukatlar, doktorlar, mühendisler ve iş insanları gibi profesyoneller aldı. CHP, bürokratları desteklerken, DP ise profesyonellere, iş insanlarına ve kırsal kesim temsilcilerine odaklanan bir politika izledi. Tek parti döneminde bürokratik elitlerin değeri büyük iken, DP'nin iktidarında siyasi partiler önem kazandı ve toplum, siyasi partiler aracılığıyla değişim sürecine ağırlık verdi. Bu

dönemde hızlı bir değişim yaşandı. DP iktidarında, bürokratik yönetim geleneği zayıflatılmış olsa da 1950'lerin sonunda sivil bürokrasi sadece siyasi kararları uygulayan bir kurum haline getirilemedi (Heper, 1974:140).

Vesayet Rejiminin Kurumsallaşması

1950-60 döneminde, bürokrasi ile siyasi iktidar arasında sıkıntılar yaşandı; devlet merkezli siyaset yerine parti merkezli siyasetin güçlenmesiyle bürokrasinin itibarı ve etkisi azaldı. Bu durum, asker-sivil bürokrasi ve aydınlar arasında Demokrat Parti iktidarına karşı birlikte muhalefetin ortaya çıkmasına yol açtı. Gücü ve etkisi azalan bürokrasi, mali sıkıntılarla boğuşurken, 27 Mayıs 1960 askeri darbesine karşı bir sempati besledi.
1961 Anayasası, parti merkezli siyasetin gücünü kontrol altına almak amacıyla bürokrasiye siyasi iktidara karşı belirli bir özerklik tanıdı. Bu Anayasa, Demokrat Parti gibi bir "iktidar tekelinin" oluşmasını önlemek için, Millet Meclisi ve ulusal egemenliği diğer kurumlarla paylaşarak dengelemeyi amaçlıyordu.

1924 Anayasası, "Türk Milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır" diyerek TBMM'yi egemenliği temsil eden ve kullanan tek organ olarak belirlerken; 1961 Anayasası, egemenliğin kullanımını seçilmemiş "yetkili organlar"a devretmiş ve Millet Meclisi'ni egemenliği kullanan tek organ olmaktan çıkarmıştır. Bu yetkili organlar arasında Anayasa Mahkemesi, üniversiteler, MGK ve sivil bürokrasi bulunmaktadır. 1961 Anayasası, siyasi özgürlüklerin yanı sıra, temsil edici kurumların etkinliğini önemli ölçüde sınırlamıştır. Sivil bürokrasiyi siyasi iktidara karşı güçlendiren bu anayasa, demokratik bir görünüm sunarken, gerçekte temsili kurumların gücünü kısıtlamıştır (Erdoğan,1999:95).

1961'den sonra, bürokrasinin gücünde göreceli bir artış olduğunu söyleyebiliriz, özellikle Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) gibi 27 Mayıs rejiminin bir ürünü olan teknokratlar grubunun etkisiyle. Bu teknokratlar, bilgi ve uzmanlık temelli yeteneklerini bürokraside ve siyasi iktidar üzerinde kullanarak önemli bir rol

oynadılar. DPT, üst düzey bürokratik görevlere ve siyasi partilerin liderlik kadrolarına yönelik bir eğitim merkezi haline geldi. Bürokrasinin teknik nitelik kazanması, teknokratların güçlenmesine ve kamu politikalarının belirlenmesinde siyasi iktidar ve toplum karşısında önemli avantajlar elde etmelerine olanak sağladı. Bilgi ve uzmanlık, bürokrasinin siyasi iktidar karşısında en önemli güç kaynaklarından biridir.

Diğer bir önemli gelişme, askeri bürokrasinin özerkleşmesi ve güçlenmesidir. 1961 Anayasası, askeri bürokrasiyi, Milli Güvenlik Kurulu'nun kurulması ve Genelkurmay Başkanlığının Millî Savunma Bakanlığına bağlanmasıyla devlet yönetiminde etkili ve yüksek bir konuma yükseltti. Bu durum, seçilmiş yönetimlerin devlet elitleri tarafından denetim altında tutulma endişesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. 1961'de Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun (OYAK)[7] kurulmasıyla, askeriyenin ekonomik hayata doğrudan katılması ve geniş bir alanı etkilemesi sağlandı. 27 Mayıs sonrası düzenlemeler, askeri ve sivil yönetim alanlarını birbirinden ayırdı ve idarenin bütünlüğünü bozdu. Her iki alanda da kendi kendine yeten, birbirinden bağımsız iki farklı bürokrasi düzeni ortaya çıktı (Eryılmaz,2017:161-162). Ayrıca, askeri bürokrasi zamanla maaş ve sosyal imkanlar açısından sivil bürokrasiden farklı bir statü kazandı.

12 Mart 1971 muhtırası ve sonrasında Anayasa'da gerçekleştirilen bazı önemli değişiklikler, bürokrasi-siyasi iktidar ilişkilerinde yeni bir aşamayı başlatmıştır. 1971'den önceki öğrenci ve işçi olayları nedeniyle artan sosyal ve siyasal gerilimin temel nedenlerinden biri olarak hükümetin, ellerinin kollarının bağlı olduğu gerekçesiyle 1961 Anayasası'nın gösterilmesi yaygındı. Hatta bazı politikacılar, bu Anayasanın Türkiye için "lüks" olduğunu ve bununla devletin yönetilemeyeceği yönünde görüşler ileri sürmüşlerdir[8]. 12 Mart'tan sonra yapılan Anayasa değişiklikleri,

[7] OYAK'ın faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: TESEV Demokratikleşme Programı Siyasa Raporlar Serisi'nde *'Türkiye'de Askeri-İktisadi Yapı: Durum, Sorunlar ve Çözümler'*, 2010, İstanbul, Tesa Yayınları.

[8] 1961 Anayasası'nın Türkiye için bir "lüks" olduğu ve bu anayasa ile devletin yönetilemeyeceği yönündeki görüş, Süleyman Demirel tarafından dile getirilmiştir. Demirel, 1960 darbesinden sonra yapılan ve birçok hak ve özgürlüğü güvence altına alarak bürokratik vesayeti anayasal kurumlarla tahkim eden 1961 Anayasası'nı, uygulamada karşılaşılan zorluklar nedeniyle eleştirmiştir. Özellikle yürütme erkinin zayıf kaldığı, yasama-yürütme-yargı dengelerinin siyasi iktidar aleyhine şekillendiği ortamda, Demirel bu anayasanın "Türkiye'nin ihtiyaçlarına göre fazla özgürlükçü ve karmaşık" olduğu gerekçesiyle *"bu anayasa Türkiye için bir lükstür"* ifadesini kullanarak değişmesi gerektiğini

genel olarak kamu özgürlüklerini kısıtlamış, sivil toplum karşısında devleti güçlendirmiş; üniversitelerin ve TRT'nin özerkliğini sona erdirmiş, basın özgürlüğünü ve Anayasa Mahkemesi'nin yetkilerini sınırlamıştır.

1973'te başlayan koalisyon hükümetleri döneminde, siyasi iktidara mensup partiler, bürokrasiyi politize ederek kendi taraftarlarını yerleştirmeye çalışarak onu denetim altına almaya çaba göstermişlerdir. Bu süreçte, liyakat ve yetenekli yöneticiler yerine partizan yöneticilerin egemenliği artırılmaya çalışılmıştır. Partizan politikalar nedeniyle, bürokrasinin üst ve orta düzey yöneticilerinin değişme hızı artmıştır.

Bürokrasinin Dönüşümü ve Yeniden Yapılanması

1980'lerin başı, özellikle gelişmiş Batı ülkelerinde olmak üzere birçok ülkede özelleştirme, deregülasyon (serbestleştirme) ve devletin küçülmesi gibi önemli politika değişikliklerinin gerçekleştiği önemli bir dönüşüm sürecini işaret eder. Bu süreçte, Batı'da devletin bürokratik yapısı, işlevleri ve ekonomik politikalarında önemli değişiklikler yaşanırken, Türkiye'de ise 12 Eylül 1980'de askeri darbeyle başlayarak 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan genel seçimlerin ardından ANAP Genel Başkanı Turgut Özal'a hükümeti kurma görevi verilinceye kadar askeri iktidar tarafından yönetildi.

Bu dönemde, 1982 Anayasası devletin üstün niteliğine vurgu yaparak devleti sivil toplum karşısında siyasal yönden güçlendirecek mekanizmalara ağırlık vermiştir. Devletin siyasal ve ideolojik yönüne yapılan vurgu, kamu bürokrasisinin merkeze bağlılığını artırmış ve sivil toplum üzerindeki rolünü güçlendirmiştir. 1982 Anayasası, yürütmenin Cumhurbaşkanı kanadının yetki ve görevlerini artırırken Milli Güvenlik Kurulu'nun siyasal sistem içindeki ağırlığını da artırmıştır.

savunmuştur. Bu eleştiri, özellikle 1971 muhtırası sonrası dönemde sıkça dile getirilmiş ve 1971–1973 yıllarında yapılan anayasa değişikliklerinin zeminini oluşturmuştur (Heper, 2018:154).

Üst düzey askeri bürokrasi, sadece kendi mesleki alanlarındaki güvenlik politikasıyla değil, aynı zamanda Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla geniş siyasetle de ilişkilendirilmiştir. Askeri bürokrasinin, diğer sivil bürokrasilerin nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair geliştirdiği kamu politikası önerileri bulunmakta ve bunları ilgili yerlerde dile getirmektedir. Bu durum, Türkiye'de askeri bürokrasinin güçlü ve sert bir kurum ideolojisine sahip olmasıyla ilişkilendirilebilir.

1983'te tek başına iktidara gelen ANAP hükümeti, "özelleştirme" politikasıyla birlikte "bürokrasiyle mücadele" konusunu da programının temel hedefleri arasına alarak uygulamaya koymuştur. ANAP hükümeti, bürokrasi kavramını daha çok "kırtasiyecilik" ve "devletin ekonomiye müdahalesi" olarak yorumlamış ve icraatını buna göre şekillendirmiştir. Ekonomide liberal politikaların benimsenmesiyle çeşitli alanlardaki devlet tekelleri kaldırılmış, deregülasyon politikalarına ağırlık verilmiş ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesine çalışılmıştır. Ancak, özelleştirme ile devletin küçülmesi ve asli görevlerine odaklanması politikalarında başarı sağlandığı söylenemez.

1980'den sonra, idari ve siyasi sistemde yolsuzlukların ve yozlaşmanın arttığı yaygın bir kanıya sahiptir. Bu kanı, bazı mahkeme kararlarıyla da desteklenmektedir. Değişim ve dönüşüm dönemlerinde yolsuzluklarda artış görülmesi, yeni kuralların ve kurumların ortaya çıkardığı boşluklardan yararlanmaya çalışan kişi ve kuruluşların varlığından kaynaklanmaktadır. Ülkemizde yolsuzluklar, üst düzey bürokratlar ve siyasi makamlarla sıkı bir ilişki içindedir. Bu durum, devletin hiyerarşik yapısının etkisiyle alt kademelerin üstlerinden habersiz hareket edemeyeceği gerçeğine dayanmaktadır. Yolsuzlukları besleyen yapısal, sosyal ve siyasi unsurlar arasında bürokratik yapı ve işlemlerden kaynaklanan sorunlar, siyasetin kamuyu finansman aracı olarak kullanma çabaları, kararlı ve etkili bir denetim mekanizmasının eksikliği ve yeterince açık toplum ve ekonomi olmaması gibi faktörler bulunmaktadır.

1980’lerin başlarında, liberal demokratik değerlerin, din ve vicdan hürriyetin, serbest teşebbüs düşüncesinin tekrardan dillendirilmesiyle, inkıtaa uğrayan toplum ve bireyi önceleyen özgürlükçü düşünce tesis edilmeye başlanmıştır. Dönemin iktidarı, uzun

yıllar hüküm süren askeri ve bürokratik vesayetin tesis ettiği statükoyu zayıflatmak istemiştir. Ekonomik ve politik konumuna sımsıkı sarılan söz konusu vesayet, 90 yıllarda güvenlikçi politikaları benimseyerek bir kez daha 'devleti kurtarmayı' başarmıştır.

2000'li yıllar çevre güçleri tekrar devreye girerek, kendilerini her anlamda temsil edenleri yönetime seçmiştir. Gelişen süreç içeresinde mevcut iktidar, ilk dönemlerinde bireyi ve toplumun batı standardında insan haklarından, temek hak ve özgürlüklerine kadar birçok adım atmıştır[9]. Çevrenin merkeze üstün gelmesi olarak algılanan bu süreç, vesayet rejimini savunanlar açısından bir endişe oluşmuş, cumhuriyet mitingleri gibi birçok toplumsal eylem ile siyasal ve toplumsal ayrışmayı kesinleştirmiştir. Adnan Menderes ve Turgut Özal'dan sonra, AK Parti'nin iktidara gelmesiyle, Kemalist sistemin baskıcı, homojenleştirici ve kontrolcü yapısından üçüncü anlamlı bir kopuş gerçekleşti (Özipek,2017:132). Yaşadığı travmalar (Gezi eylemi, 17-25 Nisan, 15 Temmuz darbe girişimi) ile devlet, kendisini yine güvenlik gerekçesiyle toplumdan soyutlama eğiliminde politikalarla izah etmektedir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bu tez, Türkiye'nin modernleşme sürecini bürokrasi–toplum ilişkisi ekseninde ele alarak, söz konusu ilişkinin politik-ekonomik boyutlarını tarihsel bir perspektif içerisinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devralınan modernleşme mirasının özellikle 1923 sonrası dönemde nasıl yeniden üretildiği ve bu süreçte bürokratik elitlerin ekonomik ve siyasal güç ilişkilerini nasıl şekillendirdiği çalışmanın temel problematiğini oluşturmaktadır.

Toplumsal ve siyasal ayrışmaları açıklamaya yönelik olarak geliştirilen "Eski Sınıf–Reaya", "Merkez–Çevre", "Devletçi-Seçkinci–Gelenekçi-Liberal" ve "Batıcı-Laik–

[9] AK Partinin ilk 10 yılını anlatan *'Sessiz Devrim: Türkiye'nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri 2002-2012'* adlı yapıt tüm bu süreçleri detaylı olarak anlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.akparti.org.tr/media/337967/sessiz-devrim-turkiye-nin-demokratik-degisim-ve-donusum-envanteri.pdf

Doğucu-İslamcı" gibi kuramsal yaklaşımlar, Türkiye modernleşmesinin farklı dönemlerinde bürokrasi ile toplum arasındaki gerilimi anlamlandırmada önemli analitik araçlar sunmaktadır. Bu tez, söz konusu yaklaşımları tarihsel bağlamları içinde değerlendirerek, bürokrasi–toplum ilişkilerinin süreklilik ve kırılma noktalarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Çalışma, 1923–2023 yıllarını kapsamakta olup, erken Cumhuriyet döneminden başlayarak çok partili hayata geçiş, askeri müdahaleler, 1980 sonrası dönüşüm ve 2000'ler sonrası siyasal yeniden yapılanma süreçlerini içermektedir. Bu çerçevede tez, modernleşmenin yalnızca kurumsal ve ideolojik bir dönüşüm değil, aynı zamanda sınıfsal ve ekonomik ilişkiler tarafından da şekillenen çok boyutlu bir süreç olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu tezde, bürokrasi–toplum ilişkisini tarihsel ve yapısal boyutlarıyla incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Çalışma, tümevarımcı bir yaklaşımla, tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan olgular ve ilişkiler üzerinden genel sonuçlara ulaşmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda "güçlü olasılık" yaklaşımı çerçevesinde, Türkiye modernleşmesinin farklı dönemlerinde gözlemlenen örüntüler analiz edilerek genelleştirilebilir çıkarımlar yapılmaktadır.

Araştırmada temel olarak tarihsel–kurumsal analiz yöntemi kullanılmakta; modernleşme sürecinde şekillenen bürokratik yapının siyasal ve ekonomik işlevleri, bu yapının tarihsel süreklilikleri ve kırılma anları dikkate alınarak incelenmektedir. Bu çerçevede, kurumların zaman içinde nasıl şekillendiğini ve geçmişte alınan kararların güncel yapıları nasıl sınırlandırdığını ortaya koyan yol bağımlılığı ve kritik dönemeç kavramlarından yararlanılmaktadır (Peter A. Hall & Rosemary C. R. Taylor, 1996:936-942; Paul Pierson, 2000:251-267).

Bu kapsamda geniş bir literatür taraması gerçekleştirilmekte; tarihsel belgeler, resmi raporlar ve ikincil kaynaklar üzerinden arşiv incelemesi yapılmaktadır. Bunun yanı sıra, modernleşmenin politik-ekonomik boyutlarını somutlaştırmak amacıyla, bürokratik elitlerin ve egemen sınıfların (bürokrasi, askerî yapı ve yerel eşraf) ekonomik kaynaklara erişimini gösteren istatistiki veriler ve ampirik bulgular da analize dâhil edilmektedir. Bu yönüyle çalışma, kurumsal yapıların yalnızca normatif ve ideolojik yönlerini değil, aynı zamanda maddi temellerini de görünür kılmayı hedeflemektedir.

Bu yöntemsel çerçeve sayesinde tez, bürokrasi–toplum ilişkisini yalnızca ideolojik veya kurumsal düzeyde değil, aynı zamanda maddi ve sınıfsal ilişkiler bağlamında da değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Böylece Türkiye'de modernleşme süreci, tarihsel olarak inşa edilmiş kurumsal yapıların sürekliliği ile politik-ekonomik güç ilişkilerinin kesişiminde analiz edilmekte; bürokratik elitlerin hem siyasal hem de ekonomik alandaki belirleyici konumu bütüncül bir perspektifle ortaya konulmaktadır.

ARAŞTIRMANIN ORTAYA KOYDUĞU İLİŞKİLER VE MUHTEMEL BULGULAR

Bu tez, Türkiye'nin modernleşme sürecinde bürokrasi ile toplum arasındaki ilişkiyi analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel sorusu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte bürokrasinin, bürokratik vesayetin ve ordunun olağan dışı rolünün modernleşmeye katkı mı sağladığı, yoksa modernleşme sürecine zarar mı verdiğidir. Bu bağlamda, devletin merkezî bürokrasisi ve askeri yapı, modernleşme çabalarının itici gücü mü olmuştur, yoksa toplumsal ve siyasal gelişimi kısıtlayan bir engel mi teşkil etmiştir? Tez, bu dinamikleri tarihsel süreç içerisinde değerlendirerek Türkiye'de modernleşmenin seyrine ilişkin kapsamlı bir analiz sunmayı hedeflemektedir.

Bu çalışma, Türkiye'deki modernleşme sürecinin yalnızca siyasi ve kültürel dinamikler üzerinden ele alınmasının yarattığı eksiklikleri gidermeyi amaçlamaktadır. Modernleşme sürecinin ekonomik ve sınıfsal boyutlarını göz ardı eden yaklaşımların

yerine, tarihsel dönüşümü bütüncül bir perspektifle değerlendiren bir analiz sunmayı hedeflemektedir. Böylece, siyasi ve kültürel tartışmaların arka planında yer alan maddi unsurlar daha görünür hale getirilecek, bürokrasi-toplum ilişkileri yalnızca kurumsal ve ideolojik çerçevede değil, aynı zamanda ekonomi politiğin belirleyiciliği üzerinden de incelenecektir. Bu yönüyle çalışma, Türkiye'de modernleşme sürecinin çok katmanlı yapısını ortaya koyarak, alan yazına önemli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜROKRASİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ, TANIMI VE BÜROKRASİ KURAMLARI

Bu bölümde bürokrasi ve toplum ilişkisini anlamak ve açıklamak için öncelikle bürokrasi kavramının tarihsel gelişimi, modern devletin ortaya çıkışıyla birlikte tanımlanması ve bürokrasi ile ilgili farklı düşünürlerin söz konusu kavram ile ilgili teorileri ele alınacaktır. Buna bağlı olarak konumuz açısından bürokrasi-demokrasi ilişkisi de irdelenecektir. Konunun anlaşmasına bir zemin oluşturması bakımından, gelişmiş ülkelerde bürokrasinin demokrasi ile sağladığı uyum ele alınırken, gelişmekte olan ülkelerde bürokrasinin bir otorite aracına nasıl dönüşebildiği de ele alınacaktır.

1.1. Bürokrasinin Tarihsel Gelişimi ve Tanımı

Bürokrasinin tarihçesi ve kökenleri, insan topluluklarının yönetimine dair uzun bir evrim sürecini kapsar ve farklı kültürlerin organizasyonel yapılarının analizini içerir. Antik dönemlerden modern çağa kadar, bürokrasinin rolü ve yapısı önemli değişimler geçirmiştir ve günümüzde modern toplumların yönetiminde belirleyici bir faktör olmaya devam etmektedir.

İnsanlık tarihinin erken dönemlerinden itibaren, devletlerin ve toplulukların yönetimi için belirli bir organizasyon yapısına ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle eski uygarlıkların, hükümetlerin ve imparatorlukların yönetiminde, belirli bir bürokratik yapıya işaret eden kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Eski Mısır, Mezopotamya ve Antik Yunan gibi uygarlıklar, karmaşık bir idari yapıya sahipti ve belirli görevler ve yetkiler atanmış görevliler aracılığıyla yürütülüyordu (Kaya,1994:6). Orta Çağ boyunca, Avrupa'da feodal sistem ve kiliseye dayalı bir yönetim yapısı hüküm sürmüştür. Bu dönemde, feodal lordlar ve kilise liderleri, toplulukları yönetmek ve idari işleri düzenlemek için belirli bir bürokratik yapı kullanmışlardır. Ancak, bu dönemdeki bürokrasi daha az merkeziyetçi ve daha yerel düzeydeydi.

Sanayi Devrimi'nin etkisiyle, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da ve diğer bölgelerde, büyük ölçekli endüstriyel ve siyasi değişimler yaşanmıştır. Sanayi Devrimi, karmaşık endüstriyel işletmelerin ve devletlerin ortaya çıkmasına yol açmış ve bu da daha rasyonel ve etkili bir yönetim yapısının gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Özellikle Fransız Devrimi ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı gibi olaylar, modern demokratik devletlerin doğuşunu ve bu devletlerin merkeziyetçi ve bürokratik yapısını şekillendirmiştir.

1.2. Bürokrasi Kavramı ve Niteliği

Max Weber, bürokrasiyi modern toplumlarda kurallara dayalı, rasyonel ve hiyerarşik bir örgütlenme yapısı olarak tanımlar. Weber'in "Bürokrasi ve Toplum" çalışması, bu yapının işleyişini analiz ederken modern devlet ve toplum anlayışında merkezî bir konuma oturtur (Eryılmaz, 2017;17-18). Bürokrasi, devletin genişleyen rolü ve büyüme süreciyle ilişkilidir; özellikle 19. yüzyıl, kamu yönetimi alanında bu yapının önem kazandığı bir dönemdir. Aydınlanma döneminin etkisiyle, devletin toplumsal refahı artırması gerektiği görüşü yaygınlaşmış ve sanayi devrimiyle birlikte teknik bilgi ve uzmanlaşma daha değerli hale gelmiştir. Böylece, kamu hizmetlerine olan talep artmış, devlet altyapı projeleriyle idari personel istihdamını genişletmiştir (Albrow, 1982:121).

Sanayi toplumunun evriminde, iş yerlerinin konuttan ayrılması gibi yapısal değişimler belirgin hale gelmiş, üretim süreçlerinin mülkiyetten ayrılması sonucunda aile işletmeleri dönüşüme uğramıştır. Özellikle 20. yüzyılda, üretim ile mülkiyet arasındaki fark derinleşmiş; sanayi ve ticarette, yöneticiler ile mülk sahipleri arasındaki ayrım, devlet yapısında da kendini göstermiştir. Bu durum, bürokraside memurlar ile politikacılar arasında belirgin roller ve konum farklılıklarına yol açmıştır (Eryılmaz, 2017:18).

Bürokrasi kavramı, devletin değişen önceliklerine ve tarihsel süreçteki ekonomik, sosyal ve siyasi değişimlere göre farklı boyutlar kazanmıştır. Bu değişim, bireylerin ideolojik, siyasi ve ekonomik görüşlerine göre farklı bürokrasi tanımlarının ortaya

çıkmasını sağlamıştır(a.g.e.:18-19). İlk kez Fransız Fizyokrat iktisatçı Vincent de Gournay tarafından 1745'te kullanılan bu terim, "bureau" yani "yazı masası" sözcüğünden türemiş olup, başlangıçta "koyu renkli kumaşla örtülmüş yazı masası" anlamındaydı. 18. yüzyılda ise memurların çalıştığı ofis ya da devlet dairesi anlamında kullanılmaya başlanmış, Max Weber'in çalışmalarıyla, bürokrasi bilimsel düzeyde daha ayrıntılı incelenmiştir (Kamenka,1989:94-95).

Bürokrasi, genel olarak devlet, toplum ve örgüt yapılarıyla ilişkili geniş bir kavramdır. Örgütlerin performansını, işleyişini ve örgütsel yaşamın çeşitli yönlerini yansıtan bürokrasi, "rasyonel örgüt", "örgütsel verimsizlik", "kamu yönetimi", "modern toplum" gibi farklı kavramlarla ele alınabilir. Bu tanımları iki temel yaklaşıma dayanır: birincisi, örgütün yapısal özelliklerini temel alan; ikincisi ise davranışsal özelliklere odaklanan yaklaşımdır. Bu yaklaşımlar, bürokrasinin değişik boyutlarını anlamamızı sağlar (Albrow, 1982: 84-102; Eryılmaz, 2017:20).

Bürokrasi, Weber'in kavramsal çerçevesinde, örgütlerin yapısal özelliklerine odaklanarak verimliliği en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen bir sistem olarak ele alınır. Weber'in bu yaklaşımı, bürokrasinin rasyonel bir yapı olarak verimlilikle ilişkilendirilmesini sağlamıştır. Blau, bürokrasiyi, çeşitli işlerin sistematik olarak koordine edildiği ve bu sayede yönetimde verimliliğin arttığı bir organizasyon olarak tanımlar. Bürokrasi, yalnızca devlet ve askeri yapılarla sınırlı kalmayıp, özel işletmelerden dini kurumlara kadar geniş bir alanda görülebilir (Blau, Meyer, 1971: 4, 9). Tarihsel bağlamda, bürokrasi yönetim süreçlerinde keyfiliği önlemiş, yasalar karşısında eşitlik sağlamış ve demokratik ideallerin hayata geçirilmesine katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda o, modern toplumların karmaşık görevlerini yerine getirebilmeleri için etkin bir yapı olarak da işlev görmüştür.

Bazı yazarlar, bürokrasiyi örgütlerin olumsuz yönlerini temsil eden bir kavram olarak değerlendirmiştir. Bu eleştirel bakış açısına göre, bürokrasi verimsizlik, yavaş işlem süreçleri, hantallık, yetkiyi kötüye kullanma ve kuralcılık gibi sorunlarla ilişkilendirilmiştir. Örneğin, Balzac bürokrasiyi devasa bir güç olarak tanımlamış ve memurları makinaya bağlı birer dişli olarak tasvir etmiştir (Smith, 1988: 5; Blau,

Meyer, 1971: 100). Öte yandan, bürokratik kuralların sıkı bir biçimde uygulanmasının, bireysel durumların göz ardı edilmesine ve bazı grupların dezavantajlı hale gelmesine yol açabileceği de dile getirilmiştir.

Frederic Le Play, 19. yüzyılın önemli Fransız sosyologlarından biri olarak, bürokrasiyi az sayıda memur arasında dağılan bir otorite biçimi olarak tanımlamıştır. Bu bakış açısı, bürokrasiyi bir yönetim şekli olarak değil, otoritenin yayılım biçimi olarak görmektedir. Bir başka düşünür ise bürokrasinin verimsizlik sorununa değinmiş ve bunun devletin etkinliğini zayıflattığını belirtmiştir (Smith, 1988: 5).

Mises, bürokrasiyi "kırtasiyecilik" olarak nitelendirir ve devlet dairelerinde işlerin belirli kurallar çerçevesinde yapılmasını bu kavram ile açıklar. Mises'in yaklaşımına göre, bürokrasi, piyasa fiyatlarıyla değerlendirilemeyen kamu hizmetlerinin yürütülmesini ve devletin bir gider kaynağı olarak görülmesini içerir (Mises, 1947: 42-44). Bürokrasi kavramı genellikle kamu yönetimiyle aynı anlamda ele alınır ve özel sektörden farklı olarak, devletin yürütme yapısını, kamu politikalarının uygulanmasını temsil eder. Bu kapsamda, politik sistemlerdeki yönetim yapısı ve faaliyetlerini kapsayan yapısal bir kavram olarak kabul edilir (Eryılmaz, 2017: 25).

Bürokrasinin işlevsel olarak tanımlanması, kamu politikası kararlarının ve genel kuralların belirli prosedürler aracılığıyla uygulanmasını ifade eder. Bu süreçte memurların icra ve uygulamaları önemli bir yer tutar; ancak bu aşamada kırtasiyecilik, hantallık ve gizlilik gibi olumsuz unsurların varlığı dikkate alınmalıdır. Bu anlamda kamu yönetimi, devletin topluma açık yönünü temsil eder ve vatandaşların devletle etkileşime geçtiği ana noktadır. Aynı zamanda, bürokrasi, politikacılar yerine atanmış memurlar aracılığıyla devlet işlerinin yürütüldüğü bir yönetim biçimi olarak değerlendirilebilir (Eryılmaz, 2017: 25). Vincent de Gournay'nin 18. yüzyılda ortaya attığı bir diğer bürokrasi tanımı ise yönetimde güçlü bir araç olarak memurların maaşlı pozisyonlarla önemli bir rol oynadığı bir sistemdir. Bu tür bürokrasi, zamanla siyasi kurumlara kıyasla daha etkili ve güçlü hale gelebilir (Albrow, 1982: 16-17).

Gaetano Mosca'ya göre bürokrasi, yönetici sınıfın toplum üzerindeki siyasal ve ekonomik hâkimiyetini pekiştiren temel araçlardan biridir. Devleti elinde bulunduran azınlık, bürokratik aygıt aracılığıyla toplumu yönlendirmekte ve zenginliklerin

denetimini sağlamaktadır. Mosca, tarihsel olarak feodal ve bürokratik yönetim biçimleri arasında ayrım yaparak, modern devletin ayırt edici özelliğinin, ekonomik, yargısal ve askerî işlevlerin maaşlı memurlar eliyle yürütülmesi olduğunu vurgular. Bu durum, yönetici sınıfın gücünü kurumsallaştırırken, memur sayısındaki artışla birlikte toplumun bürokratikleşmesini derinleştirir. Bununla birlikte Mosca, bürokrasinin kamu güvenliğini sağlama açısından tarihsel olarak önemli bir rol oynadığını kabul etmekle beraber, kamu kaynaklarının bürokrasi tarafından aşırı tüketilmesinin üretim ve toplumsal refah üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabileceğine dikkat çeker. Bürokratik yapı üzerinden toplanan devlet gelirlerinin, yönetici elitin parlamenter denetimden kaçmasını kolaylaştırdığına işaret eden Mosca, zenginlik ve askerî gücün bürokrasinin kontrolünde yoğunlaştığı durumlarda "bürokratik mutlakiyetçilik" eğiliminin ortaya çıktığını belirtir; buna karşılık, temsili kurumlar ve oy mekanizmaları yoluyla farklı toplumsal grupların sürece dâhil edilmesi, bu eğilimi sınırlayabilecek temel araçlar olarak değerlendirilir. (a. g. e.: 51-53)

Kamu politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde memurların seçilmiş politikacılardan daha etkili oldukları sıkça gözlemlenmektedir (Riggs, 1977:10-11). Bu durum, bürokrasiyi modern devletlerin siyasi ve yönetimsel yapılarında önemli bir unsur haline getirir ve birçok ülkede farklı biçimlerde kendini gösterir.

On dokuzuncu yüzyıl sonrasında, sosyal bilimciler, bürokrasinin yalnızca kamu dairelerinde değil, aynı zamanda siyasi partiler, sanayi, yargı ve dini kurumlar gibi geniş alanlarda da etkili olacağını öngörmüşlerdir. Sanayileşme süreciyle birlikte kitlesel üretim, büyük fabrikaların oluşumunu desteklemiş, ekonomik ve idari olarak büyük ölçekli şirketler ve bürolar kurulmuştur. Üretim ve tüketim arasındaki ayrım derinleşmiş, çalışma hayatı ise ev ortamından fabrikalar ve bürolara taşınmıştır. Bu süreç, geniş ailelerden çekirdek ailelere geçişle paralel bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Ayrıca, çalışanlar haklarını koruyabilmek adına güçlü sendikalar oluşturmuşlardır (Riggs, 1977:10-11; Toffler, 1996:93-94).

Sanayileşmenin bir diğer sonucu olarak, bürokrasinin daha merkeziyetçi ve yapısal açıdan büyüyen bir sistem haline geldiği görülmektedir. Bu süreç, standartlaşma,

uzmanlaşma, merkezileşme ve kentleşme gibi özelliklerin hem kamu sektöründe hem de özel sektörde güçlü bürokratik yapılar doğurmasına yol açmıştır. Ancak bu yapıların gücü karşısında bireylerin zaman zaman kendilerini güçsüz hissettikleri de kaydedilmiştir (Toffler, 1996:93-94).

Toplumun bürokratikleşmesi, bürokratik yapıların artışını ve toplum içinde bürokratların değer ve davranışlarının giderek baskın hale gelmesini ifade eder. Bu durum, modern toplumların bürokratik yapılarla tanımlanmasını da beraberinde getirmektedir (Albrow, 1982:102-105). Tarih boyunca bürokrasi ve yönetim, toplumların gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bürokrasi, özellikle devlet kurumları bağlamında, büyük medeniyetlerin ve imparatorlukların yönetiminde etkili bir araç olmuştur ve bu etki, yönetim kavramının tarihsel gelişimiyle iç içe geçmiştir (Farazmand, 2009:1-2).

18. yüzyıldan itibaren hız kazanan modern bürokrasinin gelişimi, 19. yüzyılda sömürgecilik politikalarının etkisiyle daha belirgin hale gelmiştir. Sömürge yönetimleri, bürokratik yapının ulusal ve uluslararası düzeyde genişlemesine katkıda bulunmuş ve sömürgeler bağımsızlık kazandıklarında ana ülkelerin bürokratik sistemlerini benimsemişlerdir. 20. yüzyıl başlarında kolonilerin bağımsızlık kazanması, kapitalizm ve sosyalizmin rekabeti, kamu hizmetlerinin genişlemesi ve güvenlik talepleri, bürokrasinin daha da güçlenmesine neden olmuştur. Ancak, 1970'lerde Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ın iktidara gelmesiyle birlikte, refah devleti politikalarından vazgeçilmiş ve bürokrasinin küçültülmesi için özelleştirme ve piyasa merkezli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde geleneksel bürokrasinin yapısı ve işlevlerinde büyük değişiklikler olsa da bürokrasi birçok alanda gücünü korumaya devam etmiştir (Eryılmaz, 2017:34-35). Benzer bir yönelim, Türkiye'de 1980'li yıllarda Turgut Özal liderliğinde uygulanmış; devletin ekonomideki ağırlığının azaltılması, dışa açılma, özelleştirme ve neoliberal piyasa mekanizmalarının güçlendirilmesi yoluyla bürokratik müdahalelerin sınırlandırılması hedeflenmiştir.

1.3. Bürokrasinin Fonksiyonları

Bürokrasinin ana görevi, yasalar, mevzuat ve kamu politikalarını sadakatle uygulamak ve günlük kamu hizmetlerini yerine getirmektir. Teorik düzeyde, siyaset ile yönetim arasında bir ayrım yapılır; bu ayrımda siyaset, kamu politikası oluşturmayı üstlenirken bürokrasi bu politikaları uygulamaktan sorumludur (Heywood, 2007: 512-513). Dolayısıyla, bürokrasi devletin ve yönetişim sisteminin kaçınılmaz bir örgütlenme biçimi ve kamu hizmetlerini yürüten bir araç olarak işlev görür. Devlet yönetiminin çeşitli fonksiyonları farklı kurumlarca yerine getirilse de bu işlevlerin yürütülmesi devlet memurlarının görevidir.

20. yüzyılda bürokrasi, yapısal ve işlevsel olarak genişleyerek idari devlet anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bu kavram, ekonomik, toplumsal ve kamusal işlerin yönetilmesi ve kamu yararına hizmet sunulması için siyasi nitelikte kurumsallaşmış bir idari sistem anlamına gelir (Farazmand, 2009: 6). Devletin idari yapısı genişledikçe uzmanlaşma ve karmaşıklık artmış, bu da bürokratların yetki ve sorumluluklarının büyümesine yol açmıştır. Böylece, bürokrasinin rolü yalnızca yasaları ve politikaları uygulamakla sınırlı kalmayıp, yasaların ve kamu politikalarının şekillendirilmesine de katkı sağlama noktasına ulaşmıştır. Bu durum, çoğu zaman siyaset ve yönetim arasındaki sınırları bulanıklaştırmaktadır.

Bürokrasinin siyasetten ayrılması teorik olarak mümkün görülse de uygulamada karmaşık bir durum ortaya çıkar. İlk olarak, kamu politikalarının uygulanmasına dair birçok detaylı karar, bürokratların inisiyatifine kalmaktadır. İkinci olarak, devletler arasındaki siyasi denetim seviyeleri farklılık gösterir. Üçüncü olarak da özellikle üst düzey bürokratlar, danışmanlık kabiliyetleri sayesinde yasa yapım süreçlerine etki edebilirler (Heywood, 2007: 513-514).

Bürokrasi, bilgi toplama, yorumlama ve uygulama aşamalarını içeren kapsamlı bir yapıdır. Kamu politikalarının hazırlanması ve gözden geçirilmesi için hükümetlerin ihtiyaç duyduğu bilgi, çoğunlukla bürokrasinin kontrolündedir. Kamu politikası çalışmaları, çoğunlukla bu bilgi birikimine dayanılarak bürokrasi tarafından yürütülür.

Alternatif bilgi kaynaklarının olmaması, hükümetlerin bürokratik bilgiye bağımlılığını artırır. Bilgi, stratejik bir kaynak olarak bürokratlar tarafından saklanabilir veya çarpıtılabilir, bu da siyaset karşısında bürokratik gücü artıran önemli bir etken olarak görülür (Eryılmaz, 2017: 36-37). Siyasetin karmaşıklığı arttıkça, "amatör" politikacılar giderek "profesyonel" bürokratik danışmanlara daha fazla bağımlı hale gelmektedir (Heywood, 2007: 515).

1.4. Bürokrasinin Teorik Çerçevesi ve Kuramları

Bürokrasi konusu, birçok düşünürün dikkatini çekmiştir. 19. yüzyıldan itibaren sağ ve sol kanattaki önemli düşünürler, bürokrasinin değerlendirilmesinin gerekliliğini hissetmişlerdir. Çünkü bürokrasi, sosyal bilimlerle ilgilenen düşünürler için siyasi ve sosyal alanda önemli ve etkili bir kurum olarak iktidar ilişkilerinde temel bir rol oynamaktadır. Bürokrasi konusundaki çeşitlilik, farklı bürokrasi kuramlarının varlığıyla da kendini göstermektedir. Bu alanda kuramsal katkılarda bulunan önemli isimler arasında Hegel, Marx ve Weber öne çıkar. Ayrıca, elitist kuram da bürokrasi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

1.4.1. Hegelci Bürokrasi Kuramı: Özel ve Genel Çıkar, Sivil Toplum ve Devlet Arasında Köprü

Devlet felsefesinde öne çıkan isimlerden biri olan Hegel'in bürokrasi kuramı, kurumların özel çıkarları ile devletin genel çıkarları arasındaki mücadeleye odaklanır. Bu bağlamda bürokrasi, toplumun özel menfaatlerini devletin genel menfaatleriyle dengelemek amacıyla sivil toplum ile devlet arasında bir köprü işlevi görür. Bu nedenle bürokrasi, sivil toplumun önceliklerine değil, genel yararın korunmasına odaklanan bir yapı olarak tanımlanabilir.

Hegel'e göre, devlet ile sivil toplum arasında bir köprü olarak işlev gören bürokrasi, toplumun özel çıkarlarını devletin genel çıkarlarıyla dengelemeyi amaçlar. Sivil toplum, çeşitli meslekleri, çıkarları ve kurumları kapsar, ancak özel çıkarlar arasındaki çatışmaları dengelemek için tarafsız bir güce ihtiyaç duyulur (Mouzelis,2003:10)

Hegel'e göre, devlet bu rolü üstlenir ve genel yararı temsil eder. Sivil toplumda var olan çatışmaları kontrol eden ve uzlaştıran devlet, bireylerin özel ve ortak menfaatlerini gerçekleştirmede dışsal bir organizasyon olarak kabul edilir. Hegel, bürokrasiye belirli bir rol atfetmiştir ancak bürokrasinin bu belirlenmiş rolünü aşarak topluma kendi değerlerini dayatma girişimlerini veya bürokratik despotizmi hiçbir zaman onaylamamıştır (Akçakaya, 2016:680).

Hegel'in bürokrasi teorisinde dikkat çektiği temel tehlike, bürokrasinin toplumdan koparak kendi ayrıcalıklı çıkarlarını temsil eden kapalı bir sınıfa dönüşme riskidir. Hegel'e göre, bürokrasi rasyonel bir devletin işleyişi için zorunludur, çünkü devletin bütünlüğünü ve sürekliliğini sağlar. Ancak bürokratların, halkın genel çıkarlarını gözetmek yerine, kendi kurumsal çıkarlarını ön planda tutan bir kast haline gelmesi tehlikesi vardır (Hegel, 2006:).

Hegel'in bu konudaki uyarısını devlet ve sivil toplum ayrımı çerçevesinde anlamak gerekir. Ona göre bürokrasi, devletin rasyonel yönetimini sağlarken, aynı zamanda sivil toplumun çıkarlarını da düzenlemelidir. Ancak bürokratlar kendi kendilerini atayan, toplumsal taleplerden bağımsız hareket eden ve halktan kopuk bir tabaka haline geldiklerinde, devlet ile toplum arasındaki organik bağ zayıflar. Bu da otoriterleşme ve bürokrasinin halk üzerinde bir vesayet mekanizmasına dönüşmesi riskini doğurur.

Hegel'in dikkat çektiği tehlike, bürokrasinin kendini toplumun efendisi haline getirmesi ve halkın iradesinden kopuk bir yönetici sınıf oluşturmasıdır. Bu bağlamda, bürokrasinin etkin ve rasyonel olması kadar, demokratik denetim mekanizmalarına tabi olması da gereklidir.

1.4.2. Marksist Bürokrasi Kuramı: Genel Çıkarın değil Sınıfsal Tahakkümün Aracı

Marx'ın perspektifine göre, Hegel'in devlet tanımı, gerçeği tam olarak yansıtmaz; devlet, tüm toplumun yararını değil, hâkim sınıfın çıkarlarını temsil eder. Bu yaklaşıma göre, sivil toplum, burjuva sınıfının egemenliğinin inşa edildiği alan olarak görülür ve burjuvazinin devleti kontrol etmesini sağlar. Bu bakış açısıyla bürokrasi, toplumu sınıflara ayıran bir sistemde hâkim sınıfın diğer sınıflar üzerindeki tahakkümünü güçlendiren bir araçtır, ancak bağımsız bir sınıf olarak değerlendirilmez; aksine, bürokrasi, hâkim sınıfa hizmet eden bir mekanizma işlevi görür (Smith, 1988: 65).

Bürokrasi, halkın yaşamını düzenleme işlevine sahip olsa da zamanla halktan bağımsız, otoriter bir güce dönüşerek gizemli bir otorite kazanır. Bu süreçte bürokratların konumu neredeyse kutsal bir nitelik kazanır; böylece kendileri ve toplum arasında bir yabancılaşma ortaya çıkar (Mouzelis, 2003: 11-12). Kapitalist toplumlarda bürokrasinin görevi, sınıfsal ayrımları güçlendiren bir düzeni halka dayatmaktır. Aynı zamanda, bürokrasi kendini toplumun ortak çıkarlarını koruyan bir yapı olarak göstererek, sınıfsal egemenliğe dayalı bu yapının gerçek doğasını gizlemeye çalışır (Mouzelis, 1975: 8-9; Kamenka, 1989: 138-139; Smith, 1988: 65).

Marx'a göre bürokrasi, hâkim sınıfın çıkarlarına hizmet ederken bu sınıfla çelişkiye düşebilir, ancak bu çatışmalar sınırlıdır ve mevcut iktidar ve üretim ilişkileri çerçevesinde kalır. Ana amacı, mevcut düzeni ve hâkim sınıfın avantajlarını korumaktır; bu nedenle, sınıf ayrılıklarını devam ettirmek amacıyla katı bir denetim sistemi oluşturur. Marksist analizde, bürokrasi konusu sınıf mücadelesi bağlamında incelenir (Mouzelis, 1975: 9).

Marx, Hegel'in aksine, bürokrasinin hiyerarşik yapısının suistimale ve bağımlılığa yol açtığını ileri sürmüştür. Bu yapıda gizlilik esastır; bürokrasi, toplumun yararına değil ya hâkim sınıfın ya da kendi çıkarları doğrultusunda çalışır. Dolayısıyla, bürokrasi, genel yararı temsil ediyor gibi görünse de bu algı yanıltıcıdır çünkü asıl işlevi toplumsal çelişkilerle beslenmektir. Sivil toplumdaki uzlaşmaz çıkarların yarattığı

boşluktan faydalanarak varlığını sürdürür ve kendi çıkarını bir başka özel çıkar olarak bu dengeye ekler (Eryılmaz, 2017: 40).

Marx'ın yabancılaşma kavramı, kapitalist üretim ilişkilerinde emeğin metalaşmasıyla bireyin hem üretim sürecinden hem de kendi ürününden kopuşunu ifade ederken, aynı zamanda bürokratik yapıya da uygulanabilir. Bu bağlamda bürokrasi, toplum yararına hizmet iddiasına rağmen kapalı, gizemli ve toplumdan kopuk bir güç alanı üretir; mitler ve semboller aracılığıyla kendisini kutsallaştırarak toplumu edilgenleştirir (Demirer & Özbudun, 1998: 23). Yabancılaşma, yalnızca bürokrasinin toplumla ilişkilerinde değil, bürokratik aygıtın kendi iç işleyişinde de görülür; bürokratlar, hiyerarşi, disiplin ve otorite kültürü içinde kendi rollerinin baskıcı ve paraziter niteliğini fark etmeksizin, faaliyetlerini toplumsal açıdan gerekli ve meşru olarak algılarlar (Mouzelis, 1975: 9-10). Marx'a göre bürokratlar yaratıcılıktan kaçınan, sorumluluk almaktan imtina eden bir zihniyet sergilerken, statü ve kariyer kaygılarıyla güçlerini genişletmeye yönelir; bu durum, sembollere ve makamlara aşırı bağlılıkla karakterize edilen ve Marx'ın "kirli materyalizm" olarak nitelendirdiği bir davranış kalıbını üretir (a.g.e.: 11). Bu çerçevede Marx'ın bürokrasiye ilişkin yabancılaşma tespiti, bürokrasinin yalnızca teknik bir yönetim aygıtı değil, kendi çıkarlarını yeniden üreten ve toplumsal meşruiyetini ideolojik yanılsamalar üzerinden kuran özerk bir iktidar alanı olarak işlediğini göstermektedir.

1.4.3. Liberal Bürokrasi Kuramı: Demokrasi ve özgürlük açısından temkinli olmayı gerektiren bir iktidar alanı

John Stuart Mill, 19. yüzyılda özgürlük üzerine görüşleriyle bilinen önemli bir İngiliz düşünürdür. Çalışmalarında, bürokrasinin bireylerin özgürlüklerine yönelik potansiyel tehditlerine vurgu yapmıştır. Mill'e göre, devletin yetki alanının genişlemesi, bireysel özgürlükler üzerinde olumsuz bir etkiye neden olabilir. Devletin rolünü sınırlı tutmayı savunan Mill, bireyi korumak için devletin diğer bireylerin müdahalelerine karşı güvenlik sağlaması gerektiğini, ancak bireylerin özel alanlarına keyfi müdahalelerden kaçınması gerektiğini belirtir (Eryılmaz, 2017, s. 48).

John Stuart Mill, devletin görev alanının genişlemesinin bürokratik yapıyı güçlendirdiğini ve bu durumun yetenekli bireylerin bürokrasi içinde yoğunlaşmasına yol açarak toplumun genel eleştirel kapasitesini zayıflatabileceğini ileri sürer. Bu koşullarda hem yönetenler hem de yönetilenler bürokratik tahakküme karşı savunmasız hâle gelir; reform ve yenilenme girişimleri ise bürokrasinin iç direnci nedeniyle sekteye uğrayabilir. Mill, bu riski dengeleyebilmenin yolunu, bürokrasinin dışında konumlanan ve onunla entelektüel düzeyde rekabet edebilecek güçlü bir denetim ve eleştiri mekanizmasının varlığında görür. Aksi takdirde bürokrasi, kırtasiyeci ve rutinci eğilimleriyle toplumsal dinamizmi baskılayan bir yapıya dönüşebilir (Mill, 1997: 218–222).

Mill'e göre bürokrasi, profesyonel yöneticiler eliyle işleyen, deneyimi kurallarla bütünleştiren rasyonel bir yönetim biçimidir; ancak bu yapı, katı ve tekrara dayalı işleyişi nedeniyle zamanla durağanlaşma eğilimi taşır. Mill, Çin ve Rusya örneklerinden hareketle, siyasal iktidarın bürokratik bir elitin elinde yoğunlaşmasının toplumsal ve siyasal gelişmeyi nasıl sınırladığını göstermektedir. Bu nedenle Mill, etkin bir kamu yönetiminin gerekliliğini kabul etmekle birlikte, bürokrasinin mutlaka halkın seçilmiş temsil organları tarafından denetlenmesi gerektiğini vurgular (a.g.e.: 113–117, 217–226).

Mill'in demokrasi ile bürokrasi arasındaki ilişkiye dair yaklaşımı, özellikle karar alma süreçlerinde gerçek otoritenin kimde toplandığı sorusu etrafında şekillenir. Ona göre mesele, yalnızca formel kurumsal düzenlemeler değil, siyasal iradenin fiilen kim tarafından kullanıldığıdır (Eryılmaz, 2017: 49). Bu ayrım, anayasal demokrasinin işleyişini anlamak ve bürokrasinin siyasal alan üzerindeki etkisini sınırlandırmak açısından önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Ludwig von Mises, bürokrasiyi piyasa fiyatlarıyla ölçülemeyen ve özel girişim mantığını taşımayan idari bir yöntem olarak tanımlamıştır. Mises, devletin ekonomik alana müdahale ettiği sürece bürokrasi tehlikesinin arttığını ve bu durumun bireysel özgürlükleri kısıtladığını savunur. Ona göre, devletin özel teşebbüs yerine kendi girişimlerini öne çıkarması, totalitarizmi besler ve bürokrasinin genişlemesiyle

özgürlükler daralır (Mises, 1947, s. 17-18, 20-21, 39-42, 60-62). Avrupa ve ABD'yi karşılaştıran Mises, devlet müdahalesinin serbest girişimi baskı altına aldığını, bu nedenle şirketlerin eski politikacı ve bürokratları işe alarak devletle ilişkilerini yönetmek zorunda kaldıklarını ileri sürer (a. g. e.: 42-44).

19. yüzyıl sonrasındaki Avrupa'da, hükümetlerin özel sektörü sıkı denetime aldığına ve imtiyazlı bir özel sektörün oluştuğuna değinen Mises, liberal düşünce doğrultusunda devletin özel sektöre müdahale etmemesi gerektiğini belirtir. Bu düşünce, devlet müdahalesinin kapitalizme aykırı olduğu fikrinden kaynaklanır (Eryılmaz, 2017, s. 51). Liberal perspektiften, bürokrasinin hiyerarşik yapısı ve uzmanlaşmış kadrolarının, halk yönetimi olan demokrasiye ters düştüğü kabul edilir. Ayrıca, bürokrasiye yönelik demokratik eleştiriler, onun hiyerarşik ve uzmanlık temelli yapısının demokratik değerlerle uyum sağlamadığını ortaya koyar (Smith, 1988, s. 25).

Milton Friedman ise devlet ve bürokrasi ilişkisini özgürlük perspektifinde ele alır. Ona göre, devletin bireyi bir hizmet figürü olarak görmesi veya bireyin devlete körü körüne bağlı olması özgürlük anlayışına aykırıdır. Friedman, devletin ne lütuf dağıtan bir varlık ne de tapınılacak bir otorite olduğunu, yalnızca kamu hizmetleri sunmak için bir araç olarak kalması gerektiğini savunur. Gücün tek bir yerde yoğunlaşmasının özgürlüğü tehdit ettiğini belirten Friedman, devletin yetkilerinin sınırlandırılması gerektiğini ifade eder (Friedman, 1988, s. 13-17).

1.4.4. Bürokrasi ve Oligarşi: Otoritenin merkezileşmesi

Bürokrasi kavramı, genellikle otoritenin kötüye kullanımı ve zamanla belirli ellerde toplanması olarak değerlendirilir. Bu bağlamda, Alman kökenli İtalyan siyaset bilimci Robert Michels, büyük örgütlerin oligarşik eğilimlerini açıklamak için "Oligarşinin Tunç Kanunu" teorisini geliştirmiştir. Michels, 1911'de Almanya'daki demokratik partiler ve işçi sendikalarını inceleyerek, büyük örgütlerde demokrasinin çoğu zaman yalnızca biçimsel olarak var olduğunu, gerçek iktidarın ise liderlerde toplandığını göstermiştir. Michels, örgütlerin karmaşıklığı ve hiyerarşik yapı nedeniyle gerçek

demokrasinin, tüm üyelerin doğrudan katılımıyla sağlanmasının teknik olarak imkânsız olduğunu savunur (Mouzelis, 1975, s. 26-28; Michels, 1962, s. 338).

Michels, örgütlerin genellikle içlerinde oligarşik bir yapı geliştirme eğiliminde olduğunu ve liderlerin bürokrasiyi koruyarak kendi konumlarını güçlendirdiklerini öne sürer. Örgütlerdeki liderler, kooperasyon yöntemiyle haleflerini belirleyerek iktidarı devretmeden korurlar. Bu durum, liderlerin değişmez bir pozisyon kazanmasına yol açar ve örgüt üyelerinin karar süreçlerinden uzak kalmasına neden olur. Michels'e göre bu oligarşik eğilim, liderlerin kişisel çıkarlarının yanı sıra iktidara geçenlerin de çıkarlarını gözetmelerine olanak tanır. Böylece örgütler zamanla muhafazakâr bir yapıya bürünür ve yeniliklere karşı direnç gösterir. Bu olgunun, liderlerin karakterinden çok insan doğasından kaynaklandığını belirtir (Mouzelis, 1975, s. 28).

Sosyal psikolojik bir açıdan bakıldığında, liderler belirli bir prestij kazandıktan ve yaşam tarzlarına alıştıktan sonra, genellikle bu konumlarını terk etmek istemezler. Michels'e göre bu eğilim, liderlerin örgütleriyle özdeşleşmesine ve bu yüzden savunmacı ve muhafazakâr politikalar benimsemelerine yol açar. Michels, örgütlerdeki iç demokrasi eksikliğinin, liderlerin seçmenler üzerindeki egemenliğini artırarak siyasi toplumdaki demokratik kurumları zayıflattığını vurgular. Michels, sosyalist demokrasinin sonunda diktatörlüğe varacağını öngörmüş ve demokratik ideallerin iktidara geldikten sonra oligarşik eğilimler gösterdiğini savunmuştur. Ancak Michels'e göre, güçlü ve karizmatik liderler bu kısır döngüyü kırabilir. Michels, sosyalist düşünceden uzaklaşarak, liderin seçmenler üzerindeki egemenliğinin örgüt tarafından sağlandığını ifade etmiştir (Michels, 1962, s. 365).

Büyük örgütlerin daha fazla bürokratikleşme eğiliminde olduğunu belirten Michels, "kitlelerin ehliyetsizliği" ve "kayıtsızlığı" nedeniyle üyelerin genel kurullara katılmadığını ve bu durumun liderlerin kendi politikalarını yürütmelerine olanak tanıdığını açıklar. Michels, iktidarı elde edenlerin, bu gücü korumaya çalıştıklarını ve sadık destekçilerini çevrelerinde topladıklarını öne sürer. Demokratik yapılarda ise, demokratik usul ve kurallar bu oligarşik eğilimleri sınırlandırabilse de tamamen ortadan kaldıramaz. Demokratik olmayan yapılarda ise bu tür kontrol

mekanizmalarının yokluğu, oligarşik eğilimlerin daha da güçlenmesine neden olur (Duverger, 1975, s. 275-276).

Michels'in kurum içi demokrasiye dair eleştirilerini destekleyen düşünürler arasında Mises ve Hayek gibi liberal iktisatçılar da yer alır; onlar, devletin büyüyüp ekonomik alana müdahalesinin serbest girişimi zayıflattığını ve demokrasiyi tehdit ettiğini öne sürmüşlerdir. Diğer taraftan, bazı düşünürler bürokratikleşme eğilimlerinin kapitalist sistemin içsel dinamiklerinden kaynaklandığını belirtir. Franz Neumann, ekonomik tekelleşmenin Almanya'da Nazilerin iktidara gelişinde etkili olduğunu savunur (Mouzelis, 1967, s. 30).

Demokratik bilinç ve hakların gelişmediği, demokratik yapının kültürel bir ideale dayanmadığı ve ekonomik olarak gelişim düzeyi düşük toplumlarda, demokratik özellikteki örgütlerde oligarşik eğilimlerin güçlenmesi için uygun koşulların varlığı söz konusudur.

1.4.5. Weberyen Bürokrasi: Rasyonellik, Yapısallık ve İdeal Tip Anlayışı

Max Weber, bürokrasiyi sistematik olarak inceleyen ve sosyolojide kapsamlı etkiler bırakmış bir Alman sosyal bilimci olarak tanınır. Özellikle kapitalizm, modern örgüt yapıları, siyasi güç ve dinler tarihi üzerine yaptığı analizlerle, sosyoloji disiplininde büyük bir yer edinmiştir. Weber'in "ideal tip" olarak tanımladığı bürokrasi modeli, kamu yönetimi, siyaset sosyolojisi ve işletme biliminde temel bir referans noktası olarak kabul edilir. "İdeal tip" gerçek bir örnek olmayıp, belirli özelliklerin kavramsal bir modelde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu model, somut olguları karşılaştırmak için bir araç sunar ve mevcut örgütlerin bürokratik yapı seviyesini değerlendirmede kullanılır (San, 1971, s. 24-26; Abadan, 1959, s. 54).

Weber, bürokrasiyi tanımlamak yerine, yapısal ve işlevsel özelliklerini vurgulamıştır. Ona göre bürokratik yapılar, görevlerin resmi olarak dağıtıldığı, kurallara bağlı yetki ve yaptırımların olduğu düzenli organizasyonlardır. Kamuda yasal otoriteye dayanan

bürokrasi, özel sektörde iş yönetimi anlamına gelir. Weber, özellikle çağdaş devletin bürokratik yapılarla işlediğini ve bu yapıların genellikle hiyerarşik olduğunu belirtir. İdeal bir memur, Weber'in kavramına göre, gayrişahsi kurallara bağlıdır ve işlerini duygusallıktan uzak bir şekilde yürütür. Yazılı kurallara dayalı, profesyonel çalışanlardan oluşan bu yapı, devlet ve özel sektörde rasyonel yönetim amacıyla uygulanır. Bu rasyonellik, hukuki ilkelere dayandığından, bürokrasinin her siyasi iktidara verimli bir şekilde hizmet sunmasını sağlar (Eryılmaz, 2017, s. 59-64).

1.4.5.1. Bürokratik Rasyonalite ve Otorite: Weberyen Teorinin Sınırları

Weber'in bürokrasi analizinde, bürokratik örgütlenmenin olumlu yönleri kadar bazı olumsuz sonuçlarının da olabileceğine dikkat çekilmiştir. Bilgi kontrolü ve gizliliği sağlama eğilimindeki bürokrasi, mesleki uzmanlığın üstünlüğünü artırır ve kendini eleştirilere karşı koruma eğilimindedir. Bu yapı, bilgiye sınırlı erişimi olan parlamentoları tercih eder ve parlamentoyla mücadelesinde bilgiye ulaşımı kısıtlayabilir. Weber'e göre, kurulduktan sonra kaldırılması zor olan bürokrasi, güç ilişkilerinin toplumsallaştırılmasına hizmet eden bir araç olarak görülür. Demokratik yönetimle birlikte gelişen bürokrasiler, kamuoyuna karşı duyarsız kalabilir ve otokratik bir eğilim gösterebilirler (Weber, 1986, s. 207-210; Blau & Meyer, 1990, s. 14-15).

Weber ayrıca, işe alım ve terfi süreçlerinde eğitimin ölçüt olarak kullanılması durumunda, bu durumun varlıklı ailelerden gelen kişilere avantaj sağlayarak gerçek fırsat eşitliğini ortadan kaldırabileceğini öne sürmüştür. Bu durum, plütokratik bir yapının gelişmesine yol açabilir. Kamuoyuna daha az bağımlı hale gelen bürokrasiler, sürekli bir statü elde ederler ve siyasi rejimden bağımsız olarak modern devletlerde varlıklarını sürdürürler. Ancak, bu statü demokratik süreçlere tehdit oluşturmakla birlikte, doğrudan bir bürokratik diktatörlüğün ortaya çıkmasına yol açmaz. Weber'e göre, bürokrasinin üstün konumunu haklı kılmakla birlikte, bilgeliğe sahip olanlar tarafından yönetilebilir olması, onun kontrol edilebilir olduğunu gösterir (Mouzelis, 1975, s. 23-25).

Bürokrasinin özgürlükler ve siyasal otorite üzerindeki potansiyel tehlikeleri hakkında Weber, bu örgütlenme biçiminin gelecekte egemen bir güç olacağını öngörmez ve ihtiyatlı bir duruş sergiler. Bürokratik yapıların egemenliği konusunda hem olumlu hem olumsuz etkileri değerlendiren Weber, bu yapının iş güvencesi, düzenli yükselme ve emeklilik haklarını sağlama çabasıyla keyfi kararları engelleyebileceğini belirtir. Demokratik eğilimler, bu statüye bir tepki olarak seçimle görev belirleme isteği gösterir. Weber'in analizi, bürokrasinin verimlilik ve etkinlik sağlamakla birlikte, bilgi tekeline sahip olma, değişime direnç gösterme ve otokratik eğilimlere sahip olma gibi olumsuz yönlerine de ışık tutar (Weber, 1986, s. 214; Blau & Meyer, 1990, s. 14-15).

1.4.5.2. Weberyen Kuramının Eleştirisi

Sanayi toplumlarının evrim sürecinde, Weber'in bürokrasi teorisine getirilen eleştiriler, farklı ülkelerde değişik amaçlarla şekillenmiştir. Sosyalist devletler Weber'in modelini parti, ordu ve devlet yapılarında uygularken, kapitalist ülkelerde bürokratik yapının temel unsurları daha da ileriye taşınmıştır. 1930'lardan sonra, ABD ve Avrupa'daki araştırmacılar, bürokrasinin toplumsal etkilerini ele alarak Weber'in modelini eksik ve yetersiz bulmuşlardır. Çoğu eleştiri, Weber'in fark edemediği veya yeterince açıklamadığı noktalara dikkat çekmiştir (Eryılmaz, 2017, s. 80).

Weber'in bürokrasiyi "ideal tip" olarak sunması, gerçekte sosyal yapıyı tam yansıtmaz. Çeşitli çalışmalar, modern bürokratik davranışların, Weber'in öngördüğünden farklı olduğunu; örneğin, çoğu bürokratik yapıda keyfi kuralların mevcut olup, resmi olmayan ilişkilerin örgüt kültüründe büyük önem taşıdığını göstermektedir (Blau & Meyer, 1971, s. 23-24; Bennis, 1965, s. 32; Bernard, 1948, s. 123).

Weber, formal yapının verimliliği artıracağı görüşünde olsa da örgütlerdeki gayri resmi ilişkilerin çoğunlukla etkin çalışmaya katkı sağladığı gözlemlenmiştir. Gayri şahsi kuralların varlığı liderliğin anlamını yitirmesine neden olabilir; gerçek hayatta liderlik, bireysel yetenek ve ilişkilere bağlıdır ve Weber'in modelinde bu unsurlar dikkate alınmamıştır (Hughes, 2014, s. 130-132). Bürokrasi, sonuçlardan ziyade

girdilere odaklanır ve bu durum değişen koşullara uyum sağlama esnekliğini azaltabilir.

Ayrıca, iş bölümüne dayalı uzmanlık, üst kademe yetkililerin alt kademe teknik uzmanlara bağımlı hale gelmesine yol açarak, formel otoritenin zayıflamasına sebep olabilir. Modern bürokraside, bilgi otoriteden daha güçlü hale gelmiştir; karmaşıklaşan devlet yapıları teknokratların etkisini artırmıştır. Bu da Weber'in bürokrasi analizinin kültürel farklılıkları dikkate almadığı için tüm toplumlar için geçerli olmadığını göstermektedir (Rosenbloom, 1989, s. 134).

Weber, resmi kuralların sıkı şekilde uygulanmasının verimliliği sağlayacağını düşünse de esneklikten yoksun kalması bürokratik yapıların değişen şartlara direncini artırır. Bu durum, reformist programların uygulanmasını zorlaştırır ve örgüt içi yenilikleri engelleyebilir (Blau & Meyer, 1971, s. 58-59).

1.4.5.3. Weber Sonrası Bürokrasi

Weber'in yasal-rasyonel bürokrasisi, Batı'nın tarihsel kurumsal gelişimini esas alarak oluşturulmuş olsa da günümüz toplumlarının değişen şartlarına uyum sağlamada yetersiz kalmaktadır. Bu eksiklik nedeniyle model, özellikle son yıllarda eleştirilmiş ve bazı reform hareketleriyle yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır. Kamu Tercihi Teorisi, yönetimde bireysel çıkarların etkisini vurgularken, Yeni Kamu Yönetimi anlayışı, Weber'in merkeziyetçi ve katı yapısına karşı çıkarak piyasa odaklı mekanizmalar, özelleştirme, verimlilik, esneklik ve âdem-i merkeziyetçilik gibi prensipleri ön plana çıkarmıştır. Böylece, post-Weberyen bir yönetim yapısı, kamu reformlarının yeni bir referans noktası haline gelmiştir (Hughes, 2014, s. 136-137; Rosenbloom, 1998, s. 48).

Bürokrasiye yönelik yaklaşımlar farklı bakış açılarına göre değişiklik göstermektedir. Marksist analizde bürokrasi, kapitalist sınıfın baskı aracı olarak değerlendirilirken, liberaller bürokrasinin özgürlükleri kısıtladığını ve piyasa ekonomisinin işleyişine engel olduğunu savunur. Weber bürokrasiyi etkin bir organizasyon şekli olarak tanımlasa da Michels gibi eleştirmenler bürokrasinin "efendi" haline geldiğini belirtir.

Diğer yaklaşımlar ise bürokrasiyi daha dengeli bir perspektiften ele alır: Bürokrasi, yolsuzluktan uzak ve toplumsal yarara hizmet ettiğinde iyi bir yönetim aracı olarak değerlendirilirken, çıkar gruplarının hizmetinde, yozlaşmış bir yapıya büründüğünde ise olumsuz bir sistem olarak görülmektedir (Farazmand, 2009, s. 6).

1.5. Bürokrasi, Demokrasi ve Siyasal İktidar İlişkileri

Bürokratlar ile siyasetçiler arasındaki ilişkiler, kamu yönetiminin temel meselelerinden birini oluşturur. Etkili bir iş birliği her iki tarafın meşruiyetini güçlendirirken, zayıf bir ilişki hükümetin genel meşruiyetini zayıflatabilir. Demokrasi gibi bir yönetim sistemi ile bürokrasi gibi bir yapı arasında zaman zaman gerilim yaşanmış; özellikle 1970'lerden itibaren ABD'de bürokrasi karşıtı hareketler artış göstermiştir (Farazmand, 1997, s. ix-x).

Modern devletin hızla büyümesi ve bürokrasinin profesyonelleşmesi, toplumun çeşitli kesimlerinde bürokrasiye karşı hoşnutsuzluk yaratmıştır. Modern örgütler, kararları alan temsili ve bu kararları uygulayan hiyerarşik yapılardan oluşur. Vatandaşlar, temsili yönetişim organlarının üyelerini belirlerken, bürokratlar bu kararları yürütmek için hiyerarşik bir mekanizma içinde çalışır (Riggs, 1997, s. 16).

Woodrow Wilson ve Weber gibi düşünürler, bürokrasinin demokratik sistemle uyumlu olmadığını savunmuşlardır. Hem sağ hem sol ideolojiler, bürokratik güçten farklı gerekçelerle endişe duyar; sol emperyalist eğilimleri, sağ ise enflasyon ve yüksek vergileri vurgular. Sağ bürokrasi özgürlük ilişkisi açısından da endişelidir. Demokratik toplumlarda, bürokrasinin etkin denetimle toplum yararına hizmet etmesi gerektiği görüşü önem kazanır (Blau & Meyer, 1990, s. 6).

1970'lerden sonra kamu bürokrasisine yönelik eleştiriler, kamu sektöründe yeniden yapılandırma, özelleştirme ve özel sektör yönetim ilkelerinin benimsenmesiyle sonuçlanmış, özellikle ABD ve İngiltere gibi ülkelerde devletin rolü ve bürokrasinin

konumu sorgulanmıştır. Bu küresel eğilim, bürokrasi-siyaset ilişkilerini dönüştürmüştür.

Akademik tartışmalarda üç temel yaklaşım öne çıkar: İlki, bürokrasinin siyasetten bağımsız olup yalnızca kararları uygulaması gerektiğini savunur; ikinci yaklaşım, bürokratların siyasal süreçte aktif rol almasını ve siyasetçilerle iş birliği yapmasını destekler. Üçüncü yaklaşım ise bürokratlara siyasetçilere karşı özerk yetkiler verilmesini savunarak, etkinliği artırmayı ve siyasal gücün kötüye kullanılmasını önlemeyi amaçlar (Farazmand, 1997, s. xi-xii).

1.5.1. Bürokrasi ve Demokrasi İlişkisi

Demokrasi, uzun bir geçmişe sahip bir yönetim biçimidir ve tarih boyunca farklı şekillerde varlık göstermiştir. Kökeni, Eski Yunan'da "demos" (halk) ve "kratos" (yönetim) kavramlarına dayanır (Williams, 2007, s. 115). Günümüzde, toplum adına karar alacak kişilerin halk tarafından seçilmesini gerektiren bir sistem olarak görülmekte, halkın kendi kendini yönetmesi anlayışıyla tanımlanmaktadır (Marshall, 1999, s. 140).

Modern demokrasiler, Antik Yunan demokrasisinden önemli farklar taşır. Örneğin, 17. yüzyılda İngiltere'de şekillenen ve dünya genelinde benimsenen temsili demokrasi modeli, yurttaşların çıkarlarını temsil edecek politikacıları seçmesini öngörür. Bu politikacılar, çoğunlukla halkın tercihlerini yansıtan partiler aracılığıyla seçilirler (a. g. e. :140-141).

Günümüz demokrasisinde cumhuriyetçi ve liberal yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Liberal yaklaşımda, devlet toplumun çıkarları doğrultusunda yapılandırılır ve kamu yönetimi bir mekanizma olarak tanımlanır. Bu anlayışta, siyaset toplumun özel çıkarlarını kolektif hedeflerle uyumlu hale getirmeye odaklanır. Cumhuriyetçi bakış açısında ise siyaset, toplumsallaşmanın temelini oluşturur ve töresel bir yaşamı

yansıtır. Bu modelde devletin topluma göre farklı bir yapısı öne çıkar (Habermas, 2002, s. 151-152).

Demokratik bir yönetimin güçlenmesi için, bilgili ve bilinçli yurttaşların yanında katılımcı, sorumlu bir siyasal yapı gereklidir. Demokrasi, özgürlük, eşitlik ve tarafsızlık gibi değerler doğrultusunda, vatandaşların haklarını eşit şekilde kullanmalarını sağlamayı hedefler (Yıldırım, 2009, s. 103-104). Bürokrasinin evrensel ve kişisel olmayan kurallara dayanması, yasalar önünde eşitlik anlayışını benimseyen demokrasiyle uyum gösterir. Ancak, daha profesyonel kadroların gerekliliği, fırsat eşitliğini sınırlayarak bu ideali tam olarak gerçekleştiremeyebilir; düşük gelirli bireyler eğitim gibi fırsatlara erişimde zorlanabilir. Buna karşın, demokrasi, kapalı bir memurlar topluluğunun oluşmasını önlemek ve elit yönetsel yapıyı engellemek açısından anlamlı bir denge sunar (Mouzelis, 2003, s. 25-26).

Bürokrasi ve demokrasi arasında bilgi paylaşımı konusunda da farklılıklar mevcuttur. Bürokrasi, devlete ait bilgiyi toplar ancak halkla paylaşmaktan kaçındığında, kapalı bir yapı kazanarak bürokratların otoritesini artırır. Buna karşılık, demokrasilerde şeffaflık ve halka karşı sorumluluk temel ilkelerden biridir (Öztürk, 2003, s. 47). Genel anlamda, demokratik yönetimlerde halk iradesini yansıtan siyasal partilerin olduğu, yasallığa dayalı bürokratik yapılar görülür. Bu tür yönetimlerde bürokrasinin işlevi, siyasetin toplumsal iradeyi temsil etmesiyle bağlantılıdır. Uyumlu bir yönetim anlayışı, demokrasiyi hem bürokrasi hem de siyasetten bağımsız bir şekilde sürdürmeye katkı sağlar ve bürokrasi ile siyaset arasında uyum, demokratik sistemin etkili işlemesini destekler (Yıldırım, 2009, s. 106; Mouzelis, 2003, s. 27-28; Öztürk, 2003, s. 48).

1.5.2. Gerilim ve çatışma; uyum ve verimlilik

Bürokrasinin demokrasiye olası tehlikeleri, toplumdaki güç dengesizliklerini artırma kapasitesinde yatmaktadır. Az sayıda kişinin bürokratik kontrolü elinde tutması, demokratik ilkelerle çelişen bir güç yoğunlaşmasına yol açabilir. Temsili kurumlar, seçmen veya üyelerin gücünü liderlere devrederken, bürokrasinin gücü siyasi ve sosyal

alanlara da nüfuz eder (Blau, Meyer, 1971, s. 12). Siyasi ve bürokratik elitler, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, bürokrasiyi muhalif merkezleri bastırmak ve sosyal dinamikleri kontrol etmek için kullanabilirler. Bu, ekonomik ve kültürel faaliyetleri etkilemeye yönelik bir stratejiye dönüşebilir.

Bürokrasi, teknik uzmanlığını kullanarak, seçilmiş iktidarın denetiminden kaçabilir; bu durum özellikle istihbarat ve askeri bürokrasinin kontrol edilememesiyle ciddi sonuçlar doğurabilir (Pollitt, 1986, s. 165) Ayrıca, siyasi olarak tarafsız olması beklenen bürokrasi, zamanla belirli çıkar gruplarının temsilcisi gibi hareket eden sosyal bir sınıf haline gelebilir. Bu sosyal sınıf, memurların kamu politikalarını uygulama şeklini etkiler (Ashraf, Sharma, 1988, s. 117).

Demokrasi için kritik olan vakıf, dernek ve sendika gibi örgütler de bürokratikleşme sürecinden etkilenebilir. Demokratik katılımı ve siyasi ilgiyi artırması beklenen bu "ara kurumlar," özellikle gelişmiş ülkelerde bürokratikleşmiş, yönetimleri profesyonellere devredilmiş, üyelerin katılımı ise azalmıştır. Bu durum, gönüllü örgütlerdeki bürokratik eğilimlerin demokratik katılımı sınırlayabileceğini gösterir (Blau, Meyer, 1971, s. 166-167).

1.5.3. Bürokrasi- Demokrasi Uzlaşısı

Bürokrasi, demokratik toplumlarda bazı olumsuz yönleri olsa da eşitlik, tarafsızlık ve yasallık gibi demokratik değerlerin uygulanmasını gözeterek önemli ve olumlu işlevler üstlenir. Demokratik bir ortamda, bürokrasi siyasi yozlaşmayı ve yolsuzluğu azaltma görevine sahiptir. Kamu kurumları, kanun önünde eşitlik ve tarafsızlık ilkelerine uymak zorundadır; bu nedenle herhangi bir grup veya kişiye ayrıcalık tanımamaları gerekir (Eryılmaz, 2017, s. 127). Ayrıca, bürokratik kararlar standart prosedürlere göre alındığı için, kişisel etkilere kapalıdır. Bu açıdan, bürokratik kurumlar toplumun üyeleri arasındaki eşitliği sağlarken düzen ve istikrarın teminatı olur (Oktay,1998:173).

Mises'e göre, demokrasi kanunun üstünlüğüne dayanır; bu durum, hiçbir yetkilinin yasal bir gerekçe olmaksızın bireylerin işlerine müdahale etmemesi gerektiği anlamına gelir. Aksi takdirde, keyfi davranışlar sergileyen sorumsuz yöneticilerin ortaya çıkması kaçınılmazdır (Mises, 1947, s. 40-41). Bürokrasideki mantıklı personel politikaları, işe alım ve terfi süreçlerinde adaletsizlikleri azaltır; bu politikalar, teknik yeterliliklere dayandığı için daha adil bir ortam yaratır. Objektif ölçütlere dayalı işe alım süreçleri, bireylerin cinsiyeti, inancı veya ekonomik durumu yerine eğitimi ve iş uygunluğuna odaklanır. Böylece, daha iyi eğitim olanaklarına sahip ailelerin çocuklarının avantajını minimize ederek, ekonomik olarak dezavantajlı grupların çocuklarına eşit fırsatlar sunar. Bu nedenle, bürokratikleşme, istihdamda demokratikleşmeye olumlu katkılarda bulunarak, statü ayrımcılığının etkisini azaltır (Blau, Meyer, 1971, s. 164-165).

Modern toplumlarda demokratik hedeflere ulaşmak, bürokratik örgütlerin varlığı olmadan mümkün değildir. Batı toplumları, yüksek yaşam standartlarına, özel sektörde etkin bir şekilde yapılanmış bürokratik organizasyonları kabul ederek ulaşmışlardır. Düşük yaşam standardının demokrasiyi engellemediği teorik olarak doğru olabilir ancak uygulamada, bu durum demokrasinin gelişimini olumsuz etkileyebilir (a. g. e.: 165-166). Çünkü toplumun büyük bir kısmı, temel ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için uğraşırken siyasi katılıma odaklanamaz.

1.6. Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerdeki Bürokrasiler

Ülkelerin siyasi ve ekonomik rejimlerindeki farklılıklar kadar, bürokrasilerinde de farklı özellikler söz konusudur. Bu farklılıklar hem gelişmiş ülkelerin kendi arasında hem gelişmekte olan ülkelerin kendi içinde de söz konusudur. Bununla beraber, temel yapıda ve işlevlerde gelişmiş ülke bürokrasileri arasındaki benzerliklerin, farklılıklara göre daha dikkat çekici olduğu söylenebilir.

1.6.1. Gelişmiş Ülkelerdeki Bürokrasiler

Karşılaştırmalı kamu yönetimi ve siyaset üzerinde çalışanlar genellikle gelişmiş modern ülkelerin temel özellikleri konusunda hemfikirdir (Heady,1991:188). Bu ülkelerin yönetim kurumları, büyük ölçüde özelleşmiş ve farklılaşmıştır. Siyasi pozisyonlar, başarıya dayalı olarak belirlenir ve cinsiyet, ırk veya asalet gibi değerlerden ziyade, uzmanlık ve liyakate önem verilir. Bürokrasi, yüksek seviyede iç uzmanlığa ve liyakate dayanmaktadır. Siyasi karar alma süreçleri genellikle mantıklı ve dünyevi bir temele dayanır. Geleneksel elitin etkisi azalmış ve geleneksel değerlerin etkisi önemli ölçüde azalmıştır.

Siyasi ve idari faaliyetlerin kapsamı, toplumdaki temel yaşam alanlarını genişletmiştir. Siyasi iktidar ile meşruiyet arasında güçlü bir ilişki vardır. Siyasi iktidar ve meşruiyet, geniş bir toplumsal tabana dayanmaktadır ve bu sistemin, iktidar ile meşruiyet arasında ayrım yapma yeteneği sınırlıdır. Halk genel olarak siyasi sisteme ilgi gösterir, ancak bu, halkın politika yapım sürecine aktif olarak katıldığı anlamına gelmez.

Bu ortak özellikler kesin değildir ve zamanla değişebilir. Yeni unsurlar eklenebilir. Örneğin, demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü ve piyasa ekonomisi gibi alanlarda gelişmiş demokratik toplumlarda giderek artan bir benzerlik gözlenmektedir. Avrupa Birliği'nin belirlediği "istikrarlı ve kurumsallaşmış bir demokrasi", "hukukun üstünlüğü, insan haklarına ve azınlık haklarına saygı" gibi ilkeler, aday ülkeler için üyelik kriterleri haline gelmiştir ve bu konulardaki uygulamanın genişlemesine yol açmıştır. Küreselleşme ile birlikte, bu benzerliklerin diğer alanlarda da artması muhtemeldir. Ülkeler arasında en iyi uygulama örneklerini izleme ve uygulama konusunda büyük bir ilgi ve etkileşim vardır (Eryılmaz, 2017:136).

Bürokrasi, kamu görevlerinde ve teknik uzmanlık alanlarında profesyonel bir imaj sergiler. Bu profesyonel yaklaşım, işe alım süreçlerindeki standartlar ve eğitim geçmişi gibi faktörlerin bir kombinasyonundan kaynaklanır. Profesyonellikten doğan olumlu değerler, bürokrasinin kendi varlığını koruma eğilimini teşvik eder. Ancak bu

tür davranışlar, çeşitli işlev bozukluklarına yol açabilir, bu da bürokrasinin olumsuz yönünü oluşturur.

Siyasi sistemin istikrarlı ve olgun olması ve bürokrasinin gelişmiş olması nedeniyle, bürokrasinin siyasi süreçteki rolü önemlidir. Bürokrasi genellikle araçsal bir rol oynar ve siyasi kurumlarla belirsiz sınırlar arasındaki ilişki bulanıktır. Ancak son yıllarda, egemen gücün yasama organından yürütme organına ve oradan da üst düzey kamu görevlilerine geçiş yaptığına dair işaretler vardır. Ancak bu, politikacıların yerini bürokratların aldığı anlamına gelmez. Fonksiyonel olarak, bürokrasi, kuralların uygulanmasıyla daha çok ilgilenirken, kuralların oluşturulmasıyla daha az ilgilenir. Gelişmiş ülkelerde, bürokrasi genellikle siyasi karar alma sürecinde birincil rolü kabul eder ve siyasi çekişmeden uzak durmaya çalışır.

Bürokrasi, genellikle siyasi kurumlar tarafından etkin bir şekilde denetlenir. Kamu politikalarının kabul edilmesi genellikle üst düzey siyasi liderler ve kurumlar tarafından zorunlu kılınır. Memurların eylemleri, siyasi aktörler tarafından onaylanma ihtiyacı duyar. Ancak bu genellikle formel çerçevede olur ve karşılıklı görüşmeler ve uzlaşma yoluyla gerçekleşir. Bürokratların davranışları genellikle kamu politikasının yapımı ve uygulanması sırasında siyasi aktörlerin tepkilerini dikkate alır. Sonuç olarak, Batı toplumlarında önemli kamu politikası kararlarının, iktidar partisinin ve parlamentodaki çoğunluğun tercihlerini yansıttığı söylenebilir.

Gelişmiş ülkelerde, işlevsel elit statü elitinden daha baskındır. Statü elit, birden fazla işlevle ilgili olup, kendi kamu yararı anlayışını esas alır. Ancak modernleşme süreciyle, devletin daha karmaşık hale gelmesi nedeniyle statü elit yerini işlevsel elite bırakmıştır. Bu dönüşüm, genel bir eğilimle uyumludur (Eryılmaz, 2017:137-138; Heper, 1973:92-98, 57-61).

1.6.2. Gelişmekte Olan Ülkelerdeki Bürokrasiler

Eryılmaz'a göre, gelişmekte olan ülkelerdeki bürokratik yapıların ve işlevlerin çeşitliliği, onları sınıflandırmayı ve ortak özelliklerini belirlemeyi zorlaştırır. Bu ülkelerin bürokrasileri, iç ve dış etkiler altında şekillenmiştir. Birçoğu, geçmişte sömürgecilik döneminden etkilenmiştir ve batılılaşma süreciyle bu etkiler devam etmiştir. Tarih, ideoloji, siyaset ve ekonomi gibi faktörler, bu ülkelerin bürokrasisini önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu ülkelerde benimsenen kalkınma ideolojisi, siyaset ve yönetimde belirleyici bir faktördür. Temel hedefler arasında ulus inşa etmek ve sosyoekonomik gelişme sağlamak bulunur. Bu hedefler, farklı siyasi eğilimlere rağmen genellikle tüm siyasi liderler tarafından paylaşılır. Ulusal kimlik etrafında toplumu yeniden inşa etme politikası, sömürgecilikten kurtulma ve farklı kültürel gruplar arasındaki farklılıkları azaltma çabalarından kaynaklanmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde güçlü bir hükümet ve merkeziyetçi bir eğilim gözlenir. Güçlü bir liderlik olmaksızın ulusal birlik, ekonomik ve sosyal gelişme sağlanamayacağına inanılır. Bu ülkelerde ulusal birliğe verilen önem, siyasi rekabetin ve partilerin zayıflamasına neden olur, bu da tek parti egemenliğine veya siyasi iktidarların uzun süreli olmasına yol açabilir. Siyaset kurumu ve siyasetçiler genellikle eleştirilir ve siyasi iktidarlar sık sık başarısızlıkla suçlanır. Bu durum, acil sorunların çözümü için yetersiz kaynaklarla karşı karşıya kalındığı zamanlarda daha da belirginleşir ve siyasi otoriteye alternatif olarak ordu potansiyel bir iktidar kaynağı olur. (Eryılmaz,2017:140-141).

Gelişmekte olan ülkelerin modernleşme ve kalkınma sürecindeki temel özellikleri şunlardır: Birincisi, genel olarak kabul gören bir kalkınma ideolojisinin varlığı; ikincisi, kamu sektörüne daha fazla güvenilmesiyle elde edilen başarılı sonuçlar; üçüncüsü, yaygın siyasi istikrarsızlık; dördüncüsü, modernleştirici liderliğin yönetenlerle yönetilenler arasında büyük bir siyasi uçurum yaratması; beşincisi ise, siyasi kurumların karşısında güçlü bir bürokrasinin varlığından kaynaklanan

dengesizlik. Bu ülkelerde askeri ve sivil bürokrasi, siyasi kurumlara kıyasla daha güçlü bir konumda bulunmaktadır (Heady,1991:274-281).

Askeri bürokrasinin sivil siyaset üzerindeki etkisi ve kontrolü oldukça belirgindir. Gelişmekte olan ülkelerde askeri müdahaleler oldukça yaygın bir durumdur. Araştırmalar, 1980'lerin sonlarında 113 gelişmekte olan ülkeden 64'ünün askeri yönetim altında olduğunu göstermektedir; bu da toplam ülkelerin %56'sına tekabül etmektedir. Karşılaştırıldığında, 1960'larda bu oran %26 düzeyindeydi (Sivard,1989:21-22).

Gelişmekte olan ülkelerdeki bürokrasiler, siyasi otoriteyle ilişkileri açısından belirli sınıflamalara tabi tutulmuştur. Bu ülkelerde beş farklı bürokrasi türü bulunmaktadır:

1. Yönetici egemen bürokrasiler: Mutlak güç kullanan ve kendi amaçlarını yerine getirmekte ısrar eden bir diktatör ya da otokratik bir yöneticiye itaatkâr konumda olan kurumsal bir role sahip bürokrasilerdir.

2. Askeri yönetimin egemen olduğu bürokrasiler: Askeri rejimin niteliği ne olursa olsun, stratejik güç merkezlerinin tamamen askerlerin elinde olduğu bürokrasilerdir.

3. Yönetici bürokrasiler: Üst düzey formel otorite makamlarında olmasalar da memurların sivil ve idari kararları kadar siyasi kararları da belirledikleri bir bürokrasi türüdür.

4. Temsili bürokrasiler: Yarışmacı siyasi bir sistemin içinde, geniş inisiyatif ve takdir yetkisi olan bürokrasilerdir.

5. Parti-devlet bürokrasileri: Tek bir partinin egemen olduğu durumlarda, devlet kurumları ikinci plana atılır ve parti aygıtı öne çıkar. Resmi devlet bürokrasisi, genellikle sınırlı ölçüde özerkliğe sahiptir. Bu tür rejimlerde, eğer partiler ideolojik bir

niteliğe sahipse, toplumun geneli üzerinde kapsayıcı bir denetim sistemi bulunur (Heady, 1991:1963:234-237).

Gelişmekte olan ülke bürokrasileri, çeşitli gözlemler ve faktörler dikkate alınarak çeşitlendirilebilir. Bu bürokrasiler arasındaki farklılık, hızlı değişim süreçlerine ve iç sorunlara bağlıdır. Araştırmacılar, bu bürokrasilerin bazı temel özelliklerini tanımlamışlardır. Heady, bu özellikleri beş ana grupta toplamıştır:

1. Gelişmekte olan ülke bürokrasileri, genellikle gelişmiş ülkelerden taklit edilen özelliklere sahiptir. Bu ülkeler, modern batı demokrasisinin versiyonlarını benimsemeye çalışmıştır. Önceki sömürge dönemlerinden etkilenen ülkelerin bürokrasisi, sömürgeci ülkelerin yönetim yapısından izler taşır. Bu durum, elitist, otoriter ve halka mesafeli bir bürokrasi yapısı oluşturmuştur.

2. Bu bürokrasiler, nitelikli insan gücü eksikliğiyle karşı karşıyadır. İş gücü fazlalığına rağmen, nitelikli personel bulmakta zorlanırlar. Eğitim sisteminin yapısal sorunları nedeniyle, yetişmiş insan gücü ihtiyacını karşılamak güç olmaktadır. Bu durum, bürokrasinin etkinliğini ve verimliliğini olumsuz etkilemektedir.

3. Bürokrasiler, genellikle üretkenlikten ziyade diğer amaçlara odaklanma eğilimindedir. Bürokratik faaliyetler, genellikle kendi çıkarlarına hizmet etmek amacıyla yönlendirilir. Bu durum, kamu hizmetlerinin etkinliğini azaltabilir ve yolsuzluğa zemin hazırlar.

4. Yolsuzluk, genellikle yaygın bir sorundur ve bazı durumlarda kurumsallaşmış bir hal alabilir. Bürokratik işlemlerin hızlandırılmasında sıkça kullanılan bir araçtır. Kamu hizmetleri, sosyal yardım programları yerine kullanılabilir, bu da aşırı istihdamın temel nedenlerinden biridir.

5. Biçimsel durum ile gerçeklik arasında büyük farklılıklar vardır. Kâğıt üzerindeki düzenlemeler, uygulamada sık sık aksar. Bürokrasinin temel rolü, toplumu kontrol

etmek ve idare etmektir. Bu nedenle, bürokrasi, rejim değerlerine ve biçimsel törenlere büyük önem verir. Gelişmekte olan ülkelerdeki bürokrasilerin özellikleri, belirtilenlerle sınırlı değildir. Yönetimde gizlilik ve dışa kapalılık, kuralcılık ve sorumluluktan kaçma, yönetimde siyasallaşma ve kayırmacılık, uygulamalardaki keyfilik, nihayet kamu hizmetlerinde aracılara başvurma ihtiyacı, bu ülkelerde istisna değil, genel bir kural halinde yaygın bir özellik göstermektedir (Heady,1991:297-301).

Sonuç olarak, modern toplumlar, demokrasi ile bürokrasi arasında bir denge sağlama zorunluluğuyla karşı karşıyadırlar. Devletler, demokratik bir yapıya sahip olmalarının yanı sıra örgütlerin ve kaynakların etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi için bürokrasiyi kullanmaktadırlar. Ancak, toplumsal taleplerin ve değişen ekonomik ve sosyal koşulların etkisiyle modern bürokrasinin kendini sürekli olarak geliştirmesi ve değiştirmesi gerekmektedir. Tarihsel süreç boyunca, demokrasi ile bürokrasi arasında uyumun ne ölçüde sağlandığına dair çeşitli deneyimler yaşanmıştır. Bu süreçte, bürokrasinin anti-demokratik sonuçları da önemli bir tartışma konusu olmuştur. Özellikle bürokrasinin uzmanlık temeline dayanması, profesyonelliği vurgulaması, gizliliği benimsemesi ve hiyerarşik yapısı gibi unsurlar demokratik yönetim ilkeleriyle uyumlu olmayan noktalar arasındadır. Öte yandan, demokrasinin de bürokrasiyi tamamen denetim altına alması veya baskı altında tutması arzu edilen bir durum değildir.[10] Çünkü bu tür bir ortam, bürokrasinin etkinliği ve rasyonelliği sağlama amacını engelleyerek sonuçta demokrasinin hedeflerine ulaşmasını zorlaştırabilir.

1.7. Modernleşme: Kavramsal Çerçeve, Toplumsal Dönüşüm ve Teorik Temelleri

"Modernleşme" terimi, sözcük anlamıyla "modern olan" ya da "çağdaş" olarak kabul edilen bir düzene doğru ilerleyen, dinamik ve sürekli bir dönüşüm sürecini ifade eder. Bu tanım, modernleşmenin yalnızca teknolojik ya da ekonomik gelişmeleri değil; aynı zamanda toplumsal yapıda, kültürel değerlerde ve düşünce sistemlerinde de köklü

[10] Böylesi bir durum, Weberyen ilkelerine (gayri şahsilik ilkesi) göre siyasetçinin bürokrasi üzerindeki tahakkümü olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, İktidar partisine mensup kişilerin (Partinin İl ve İlçe Başkanı) mahalli idari amirini (Vali, Kaymakam vb.) azarlaması gibi.

değişimleri kapsadığını ortaya koyar. Modernleşme süreci, toplumların geleneksel yapı ve uygulamalardan uzaklaşarak daha rasyonel, bilimsel ve çağdaş normlara yönelmesini içerir. Zaman içinde tedrici olarak ilerleyen bu dönüşüm; ekonomik, siyasal ve toplumsal dinamiklerin karşılıklı etkileşimiyle gelişir (Köker, 2001: 101).

Bu bağlamda modernleşme, hem toplumsal ilişkilerin tümünü kapsayabilen makro bir dönüşüm süreci olarak hem de belirli bir alandaki yapısal değişimleri tanımlamak amacıyla mikro düzeyde kullanılabilir. Örneğin tarım sektöründeki teknolojik gelişmeler tarımın modernleşmesini, eğitim sisteminde yapılan reformlar ise eğitimin modernleşmesini ifade eder. Aynı biçimde, aile yapısında, toplumsal cinsiyet rollerinde, hukuk sisteminde veya ekonomik alanda meydana gelen dönüşümler de modernleşme sürecine dahildir (Lerner, 1958). Modernleşme bu anlamda, her bir sosyal veya ekonomik alanın geleneksel yapıların yerini daha rasyonel ve çağdaş sistemlere bırakmasıyla şekillenen bir değişim sürecidir.

Ancak modernleşme yalnızca bu alanlarda birbirinden bağımsız şekilde gerçekleşmez; toplumsal ilişkilerin tüm boyutlarını kapsayan, bütüncül bir dönüşüm sürecidir. Örneğin eğitim sisteminde gerçekleşen bir modernleşme, bireylerin sosyal yaşantısını, ekonomik üretim ilişkilerini ve aile içi rollerini etkileyebilirken; hukuk sistemindeki bir dönüşüm, toplumsal düzenin yeniden yapılandırılmasına zemin hazırlar. Bu tür etkileşimler, modernleşmeyi toplumun yalnızca bazı alanlarını değil, tüm yapısını etkileyen çok katmanlı bir dönüşüm süreci haline getirir (Inglehart & Baker, 2000: 23).

Toplumsal modernleşme bu nedenle, belirli alanlardaki yapısal değişimlerin bir toplamından ibaret değildir. Aksine, bu değişimlerin birbirleriyle etkileşim içinde olduğu ve toplumun genel işleyişini yeniden şekillendirdiği bir süreçtir. Eğitimden hukuka, ekonomiden aile yapısına kadar toplumun tüm kurumlarının yeniden düzenlenmesi; toplumun temel değerlerinin, normlarının ve işleyiş mekanizmalarının dönüşümünü de beraberinde getirir. Bu dönüşüm, geleneksel toplumsal yapıların çözülmesine, yeni toplumsal rollerin ve kurumların ortaya çıkmasına ve bireyler arası ilişkilerin yeniden tanımlanmasına neden olur (Eisenstadt, 1966).

Modernleşme, sosyal bilimlerde teorik bir çerçeve olarak da önemli bir yere sahiptir. Bu teori, toplumsal değişimi "geleneksel toplumdan modern topluma" doğru ilerleyen evrimsel bir dönüşüm süreci olarak kavrar. Teorik yaklaşıma göre insanlık tarihinde iki temel toplum tipi mevcuttur: durağan, tarım temelli, geleneksel değerlere dayalı "geleneksel toplum" ile sanayileşmiş, bireyselliğin ve rasyonel düşüncenin ön planda olduğu, demokratik temsili kurumlarla yönetilen "modern toplum" (Apter, 1965). Bu iki kutup arasında süreklilik arz eden bir ilerleme süreci bulunduğu varsayılır.

Modernleşmenin tarihsel olarak en çarpıcı örneği Batı Avrupa'da yaşanmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen sanayi devrimi, Batı Avrupa toplumlarını sadece ekonomik açıdan değil, siyasal ve kültürel düzeyde de derinden dönüştürmüştür. Rasyonalite, bireysellik ve özgürlük gibi kavramlar bu dönüşüm sürecinde toplumsal hayatın temel değerleri haline gelmiştir. Bu model daha sonra Kuzey Amerika'da demokratik kurumlar aracılığıyla en kurumsal ve görünür hâline ulaşmış; modernleşme süreci evrensel bir örnek olarak diğer toplumlara da yayılmıştır (Lipset, 1964).

Modernleşme teorisi, sosyal bilimlerde yalnızca toplumsal değişimi açıklamakla kalmaz, aynı zamanda kendi içinde belirli bir felsefi ve metodolojik zemine dayanır. Bu teorinin temelinde pozitivist düşünce sistemi yer alır. Pozitivizm, bilginin yalnızca gözlem ve deney gibi ampirik yollarla elde edilebileceğini savunur ve toplumsal olayların da doğa olayları gibi bilimsel yöntemlerle incelenebileceğini ileri sürer. Bu nedenle modernleşme teorisi, toplumsal gelişimin evrensel, gözlemlenebilir ve ölçülebilir aşamalarla ilerlediğini kabul eder (Köker, 2009: 102-103). Bu yaklaşım, toplumsal dönüşüm süreçlerinin bilimsel olarak analiz edilmesini mümkün kılar.

Bu yönüyle modernleşme teorisi, yalnızca toplumsal yapının dönüşümüne ilişkin bir açıklama modeli sunmakla kalmaz; aynı zamanda sosyal bilimlerde bilimsel yöntemin ve ampirik temelli analizlerin önemine işaret eder. Teorinin sunduğu çerçeve; tarihsel gelişimi, toplumsal yapıyı, birey-devlet ilişkilerini ve kültürel değerleri analiz etmede güçlü bir araç olarak karşımıza çıkar. Ancak her teoride olduğu gibi, modernleşme teorisinin de farklı toplumsal bağlamlarda eleştirel bir gözle değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır (Tipps, 212:1973).

Modernleşme kuramına yöneltilen eleştiriler arasında, özellikle "geleneksel toplum" ve "modern toplum" biçimindeki ikili ayrım üzerine yapılan itirazlar ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Joseph R. Gusfield'in, modernleşme kuramının söz konusu ayrımdan türeyen temel varsayımlarına yönelttiği eleştiriler dikkate değerdir. Gusfield'e göre modernleşme yaklaşımı, geleneksellik-modernlik dikotomisi üzerinden birtakım kavramsal yanlışlara dayanmaktadır.

Birincisi, gelişmekte olan toplumların durağan yapılar olarak görülmesi önemli bir hatadır. Gusfield, geleneksel toplumların tarihsel süreç içerisinde sürekli değişim geçirdiklerini, bugün "geleneksel" olarak adlandırılan yapıların dahi aslında değişimin birer ürünü olduğunu vurgular. İkincisi, geleneksel kültürün tutarlı bir norm ve değerler bütünü olarak kabul edilmesi gerçeği yansıtmaz. Antropolojik araştırmalar, kentsel merkezlerin "büyük geleneği" ile kırsal toplulukların "küçük geleneği" arasında sürekli bir etkileşim olduğunu ve tek biçimli bir kültürel bütünlükten söz etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Üçüncüsü, geleneksel toplumun türdeş bir yapıya sahip olduğu varsayımı da yanıltıcıdır. Gusfield, toplumsal yapı içinde kast sistemi, etnik veya mesleki farklılıklar gibi unsurların, farklı yaşam biçimlerinin kurumsallaşmasına yol açtığını belirtir. Dördüncüsü, eski geleneklerin yeni değişmeler karşısında ortadan kalktığı görüşü geçerli değildir. Toplumlarda eski ve yeni unsurlar çoğu kez çatışmadan, hatta karşılıklı bir uyum içinde var olabilmekte; eski olan zorunlu olarak yeninin yerini bırakmamaktadır. Beşinci yanlış varsayım, geleneksel ve modern biçimlerin her zaman çatışma içinde oldukları yönündedir. Gusfield, bu görüşün tarihsel ve kültürel bağlamları göz ardı ettiğini, geleneklerin moderniteyle olan ilişkilerinin reddedici olduğu kadar bütünleştirici biçimlerde de ortaya çıkabileceğini ifade eder. Altıncısı, geleneksellik ve modernliğin birbirini dışlayan sistemler olduğu düşüncesi doğru değildir. Her kültürel sistemin farklı boyutları vardır ve bu boyutlar dış etkilere karşı aynı biçimde tepki vermez. Bu nedenle, geleneksellik ve modernlik çoğu zaman çatışma içinde değil, birbirini tamamlayan ve güçlendiren süreçlerdir. Son olarak, modernleşme süreçlerinin gelenekleri zayıflattığı iddiası da mutlak değildir. Yeni kurumlar ve değerler, sıklıkla geleneksel unsurlarla kaynaşarak karma bir yapıya bürünürler; yani modernleşme, geleneğin tamamen ortadan

kalkmasına değil, dönüşerek yeniden biçimlenmesine yol açar (Gusfield, 1971: 49–56).

Bu eleştiriler, Türkiye'nin modernleşme deneyimine uygulandığında da anlamlı bir çerçeve sunmaktadır. Türkiye örneğinde, modernleşme süreci Batılı kurumların benimsenmesiyle geleneksel yapının tasfiyesini beraberinde getirmiştir. Nitekim Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren modernleşme, "süreklilik içinde dönüşüm" den ziyade "kopuş" niteliği taşımıştır.

1.8. Modernleşme Sürecinde Bürokrasinin İşlevi

Modernleşme, toplumların geleneksel yapılardan sanayileşmiş, rasyonelleşmiş ve sekülerleşmiş yapılara doğru evrilmesini ifade eden çok boyutlu bir süreçtir. Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik ve teknolojik gelişmeleri değil, aynı zamanda siyasal kurumların yeniden yapılanmasını, toplumsal rollerin yeniden tanımlanmasını ve kamu yönetimi mekanizmalarının rasyonelleşmesini de kapsar. Bu çerçevede bürokrasi, modernleşmenin taşıyıcı kolonlarından biri olarak öne çıkar. Özellikle modern devletin inşasında bürokrasinin merkezi bir rol oynadığı, birçok siyaset ve yönetim kuramcısının ortak kabulüdür.

Max Weber'in klasik tanımıyla bürokrasi, yasal-rasyonel otoriteye dayanan, uzmanlaşmış, hiyerarşik ve kurallara bağlı bir yönetim aygıtıdır (Weber, 1978: 956-958). Bu yapı, modern toplumların karmaşık işleyişini düzenli, hesap verilebilir ve öngörülebilir kılmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Geleneksel otoritenin şahsa bağlı ve keyfi yapısından farklı olarak, bürokrasi, görevlerin nesnel kurallara göre belirlendiği bir işleyişi temsil eder. Modernleşme sürecinde siyasal ve idari işlevlerin bu şekilde yeniden düzenlenmesi, devletin toplumu yönetme kapasitesinin artmasına olanak sağlamıştır.

Bürokrasinin modernleşme sürecindeki temel işlevlerinden biri, merkezi otoritenin inşası ve güçlendirilmesidir. Feodal ya da parçalı otorite yapılarının hâkim olduğu

toplumlarda, merkezi bir yönetim sisteminin kurulması, çoğu zaman bürokratikleşme ile mümkün olmuştur. Eğitim, sağlık, vergi toplama, adalet ve kamu güvenliği gibi temel kamusal hizmetlerin düzenli biçimde sunulması, bu alanlarda uzmanlaşmış bir bürokratik yapının varlığını zorunlu kılar. Böylece bürokrasi, sadece idari bir işleyiş mekanizması değil, aynı zamanda modern ulus-devletin kurumsal belkemiği haline gelir (Held, 1989: 79-82).

Modernleşme ile birlikte gelen bir diğer önemli değişim, bilgiye ve uzmanlığa verilen önemin artmasıdır. Bürokratik kurumlar, sadece geleneksel otoritelerle kıyaslandığında daha düzenli değil; aynı zamanda teknik bilgiye dayalı karar alma süreçleri sayesinde daha etkin hale gelmiştir. Bu da özellikle sanayileşmiş toplumlarda kamu yönetiminin bilimsel ilkelere dayandırılmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle kamu politikalarının planlanması, uygulanması ve denetlenmesinde bürokrasinin uzmanlaşmış kadroları belirleyici bir rol oynamaktadır (Pierre & Peters, 2000: 12-15).

Ancak bürokrasinin modernleşme sürecindeki işlevi sadece teknik ve idari boyutla sınırlı değildir. Bürokrasi aynı zamanda modernleşme ideolojisinin taşıyıcısıdır. Toplumun eğitim, sağlık, hukuk ve hatta kültür alanlarında dönüşümünü sağlamak amacıyla uygulanan politikaların hayata geçirilmesi, çoğu zaman bürokratik mekanizmalar aracılığıyla gerçekleşir. Bu durum, bürokrasiyi sadece yönetici değil, aynı zamanda yönlendirici ve dönüştürücü bir aktör haline getirir. Nitekim, modernleşme literatüründe sıkça vurgulanan "toplum mühendisliği" kavramı da çoğu zaman bürokratik aygıtların bu rolüne işaret eder (Scott, 1998: 88-91).

Bununla birlikte, bürokrasinin modernleşme sürecindeki rolü zaman zaman eleştiriye de konu olmuştur. Özellikle demokratikleşme ile bürokratikleşme arasında yaşanan gerilim, modernleşmenin siyasal boyutunu tartışmaya açmıştır. Bürokratik kurumların halktan kopuk, teknokratik bir anlayışla işleyişi, halkın yönetime katılımını sınırlandırabilir. Bu bağlamda, Weber'in "demir kafes" metaforu, bürokratik rasyonelliğin insan özgürlüğünü sınırlayan bir yapıya dönüşebileceğine dair önemli bir uyarıdır (Weber, 2002: 121-123).

Modernleşme sürecinde bürokrasi, sadece teknik bir yönetim biçimi değil; aynı zamanda siyasal, toplumsal ve ideolojik bir dönüşüm aracı olarak işlev görmüştür. Gerek merkezi otoritenin inşası gerekse kamu hizmetlerinin kurumsallaşması ve modern değerlerin topluma aktarılması süreçlerinde bürokratik yapılar belirleyici olmuştur. Ancak bu rolün demokratik denetime açık, toplumsal meşruiyetle uyumlu biçimde kurgulanması, modernleşmenin sürdürülebilirliği açısından kritik önemdedir. Bürokrasi, modern toplumların rasyonel işleyişinin anahtarı olmakla birlikte, toplumdan kopuk bir iktidar alanına dönüştüğünde modernleşmenin ruhuna ters düşen sonuçlar doğurabilir.

Bu bölümde ele alınan teorik çerçeve, özellikle Weber'in rasyonel-legal bürokrasi modeli, Hegel'in halktan kopuk soyut evrensellik eleştirisi, Marx'ın bürokrasiyi egemen sınıf olarak değerlendirmesi ve Mill ve Mises gibi liberal düşünürlerin özgürlükleri tehdit eden bürokrasi vurgusu, ikinci ve üçüncü bölümlerde ayrıntılı olarak tartışılacak olan Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki bürokratik yapının halktan kopukluğu, siyasal ve ekonomik gücü tek elde toplama eğilimi ve çoğunluk iradesine karşı geliştirilen vesayet mekanizmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle Weber'in bürokrasi tanımında vurguladığı teknik rasyonellik ile meşruiyet arasındaki gerilim, üçüncü bölümde Türkiye'de bürokrasinin demokratik siyasete karşı konumlanışında net bir şekilde gözlemlenmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE SİYASAL VE SOSYAL AYRIŞMANIN TEMEL DİNAMİKLERİ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolan devlet geleneği, yalnızca güçlü bir devlet anlayışı oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda bu geleneği ayakta tutan kurumsal yapı ve bu yapı çevresinde şekillenen siyaset tarihi de Türkiye'nin siyaset literatürüne damgasını vurmuştur. Bu literatürde, Türk siyasetini açıklamak üzere geliştirilen çeşitli dikotomik (ikili karşıtlık) kavramsal modeller, devletin merkeziyetçi yapısı ve güçlü bürokrasisi temelinde şekillenmiştir. Bu teorik modeller, devletin toplum üzerindeki egemen rolünü, bürokrasinin siyasetteki belirleyici etkisini ve devletin merkeziyetçi siyaset anlayışını anlamak için önemli araçlar sunmuştur.

Bu kavramsal modeller, devlet/ bürokrasi-toplum, merkez-çevre gibi ikili karşıtlıklar üzerinden Türk siyasetinin işleyişini çözümlemeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda, Türkiye'nin tarihsel, toplumsal ve siyasal dinamiklerini göz önünde bulundurarak, bu ilişkilerin derinlemesine bir analizini yapmayı hedeflemişlerdir. Dolayısıyla, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan devlet geleneği, bu dikotomik modellerin oluşumunda belirleyici bir etken olmuş, siyaset literatürüne de yön vermiştir.

Cumhuriyet döneminde devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik bu kavramsal modeller, Türk siyaset düşüncesi açısından merkezi bir konuma sahiptir. 1969 ile 1985 yılları arasında İdris Küçükömer, Şerif Mardin, Emre Kongar, Metin Heper ve Kazım Berzeg gibi düşünürler tarafından geliştirilen bu modeller, Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerinin kuruluş biçimlerine ve bu ilişkilerin siyasal yapıya nasıl yansıdığına dair önemli teorik çerçeveler sunmuştur. Bu yaklaşımlar, özellikle 2000'li yıllara kadar egemen olan siyasal düzenin işleyiş tarzını çözümlemeye yönelik kavramsal analizler geliştirmiştir.

Sonuç olarak, bu dikotomik kavramsal modeller, Türkiye'de devletin toplumsal ilişkileri nasıl şekillendirdiğini ve siyasal süreçlerin nasıl işlediğini anlamak için temel referans noktaları haline gelmiştir. Cumhuriyet dönemi boyunca siyasi yapılar, hareketler ve sorunlar, bu modeller çerçevesinde kendi süreklilik ve kırılma noktalarıyla birlikte değerlendirilmiş ve analiz edilmiştir.

Bu bölümde Osmanlı – Türkiye modernleşme sürecinin dinamiklerini oluşturan siyasal ve sosyal ayrışma söz konusu modeller ekseninde irdelenecektir. Türkiye siyasasının kuramsal çerçevesini oluşturan bu modeller özellikle erken Cumhuriyet döneminde perçinleşen siyasal ve sosyal ayrışmanın politik- ekonomiğin anlaşılması için elzemdir.

2.1. Osmanlı Mirası ve Kurumsal Devamlılık

Osmanlı toplum yapısı üzerine yapılan çeşitli kuramsal yorumlar, bu yapının klasik Batı tipi sınıf ilişkileriyle tam anlamıyla örtüşmeyen, ancak toplumsal tabakalaşmanın belirgin olduğu bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır. Şerif Mardin'e göre, Ortadoğu toplumları tarihsel olarak fonksiyonel ayrışmaya dayalı dört temel tabakadan oluşmuştur: Kalemiye (din adamları, yazarlar, bürokratlar), Seyfiye (askerî erkân), tüccar ve zanaatkârlar ile köylü ve çiftçiler (Mardin, 2009, s. 33–34). Bu yapı, her tabakanın kendi işlevini yerine getirmesi ve konumunu muhafaza etmesi gerektiği varsayımı üzerine inşa edilmiştir; dolayısıyla toplumsal mobilitenin sınırlı olduğu, dikey geçişlerin yalnızca siyasal müdahale ile mümkün olduğu bir sistemden söz edilebilir.

Benzer şekilde Halil İnalcık da Osmanlı toplumunu askerî (yöneten sınıf) ve reaya (yönetilen) olmak üzere iki ana sınıfa ayırır. Askerî sınıf, yürütme ve dinî yetkileri sultandan devralmış olan saray erkânı, ordu komutanları, devlet memurları ve ulemadan oluşurken; reaya, üretim yükünü taşıyan ve vergi yükümlülüğü altında bulunan, ancak siyasal kararlarda hiçbir etkisi bulunmayan geniş halk kitlesini ifade eder. İnalcık'a göre Osmanlı toplumu, ekonomik sınıf ilişkilerinden ziyade devletle kurulan hukuki bağa göre şekillenen askerî–reaya ayrımına dayanır (İnalcık, 2015, s.

74–75). Bu yapı, modern Türkiye'deki devlet merkezli siyasal geleneğin tarihsel kökenlerini anlamak açısından temel bir analitik çerçeve sunar. Bu keskin ikilik, sultanın iradesiyle şekillenen bir hiyerarşi aracılığıyla meşrulaştırılmıştır. İktidarın, askerî ayrıcalıkları halka kapalı tutması, merkeziyetçi devlet aklının sürekliliğini sağlamak amacıyla kurgulanmıştır.

Bu yapıyı daha da pekiştiren iki temel unsurdan biri, gayrimüslim çocukların devlete sadık bireyler olarak yetiştirilmelerini sağlayan devşirme sistemi; diğeri ise, toprağın mülkiyetinin devlete ait olduğu ve sadece kullanım hakkının verildiği tımar sistemidir (Özbudun, 1975, s. 21–22). Bu mekanizmalar aracılığıyla taşrada güç birikimi ve aristokratik bir sınıfın oluşumu sistematik biçimde engellenmiştir. Mardin'e göre bu ikili yapının, "ideal tip" olarak Doğu despotizmine yaklaşan bir örneğini teşkil ettiği söylenebilir; ancak Osmanlı pratiğinde bu modelin dışına çıkan örnekler de mevcuttur. Yine de devletin merkezî yürütme erkini elinde tutan bürokratik çekirdek, bu kural-dışı oluşumlara karşı sürekli bir mücadele hâlindedir (Mardin, 2003, s. 92). Bu yönüyle Osmanlı toplum yapısında esas çatışma ekseni, Batı'daki gibi burjuvazi ile proletarya arasında değil; bürokratik devlet sınıfı ile köylü tabakası arasında kurulmuştur. Mardin'in önerdiği bu ikame modeli, Türkiye'deki siyasal-toplumsal çatışmaların özgün niteliğini ortaya koymaktadır (Heper, 1974, s. 2).

Şerif Mardin'in Koçu Bey'e referansla yaptığı analizde, Osmanlı toplumundaki ayrışmaların esas olarak mesleki tabakalaşma üzerinden ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Bu çerçevede söz konusu ayrışma, bireylerin toplum içindeki konum ve saygınlıklarını belirleyen statü farklılıkları üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda özellikle esnaf gibi zanaatla uğraşan kesimlerde, tüccarlara kıyasla daha belirgin bir toplumsal konum farkındalığı gelişmiştir. Esnaf grupları, mesleki örgütlenme ve hiyerarşi içinde kendilerine özgü bir statü bilinci oluştururken, bu durum Osmanlı toplumunda sınıfsal ayrışmanın daha çok statü ve meslek temelli bir karakter taşıdığını göstermektedir (Mardin, 2003, s. 98–103). Benzer biçimde, Sencer Divitçioğlu da Osmanlı toplumunun sınıflı bir yapıya sahip olduğunu ileri sürer. Ancak burada sömürü, bireyler arası değil, devlet adına hareket eden sınıfın (sultan, asker, ulema) reaya üzerinde kurduğu yapısal tahakküm biçiminde tezahür etmiştir

(Divitçioğlu, 2015, s. 92–93). Bu yaklaşım, Osmanlı siyasal ekonomisinin temel karakterinin sınıf içi değil, sınıflar arası ve devlet merkezli bir sömürü mekanizması olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı'nın bize bıraktığı yurt, geçmişten devralınan çok kıymetli bir miras olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu miras, sadece toprakla sınırlı kalmamış; dil, kültür ve devlet idaresinde kalıcı bir gelenek ortaya koymuştur (Berzeg, 2019: 218) Öyle ki Osmanlı Devleti, geniş coğrafyasını idare ederken yerel kültürleri ve dinamikleri de dikkate alarak çeşitli yönetim stratejileri geliştirmiş ve bu stratejiler devlet geleneğinde kökleşmiştir. Bu durum, imparatorluk sona erdiğinde dahi kalıcı izler bırakmış, yeni devletin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

Osmanlı Beyliği, devlet yapısını güçlendirmek için sivil ve asker kadrolarını farklı bir yöntemle desteklemeye başladı: Devşirme Sistemi.[11] Balkanlar başta olmak üzere Hristiyan bölgelerden alınan çocuklar, Osmanlı devletine katılarak yeni bir yaşam tarzına uyum sağlamaları için bir dizi dönüşüme tabi tutuluyordu. Devşirilen bu çocuklar, eski kimliklerinden koparılarak Osmanlı'nın resmi kültürüne uygun bir şekilde yetiştiriliyordu. Din değiştirilerek Müslüman yapılmaları, adlarının ve kılıklarının değiştirilmesi ve sıkı bir Osmanlı terbiyesinden geçirilmeleri, onların devlete sadık bir kul statüsünü amaçlıyordu (Berzeg, 2019:218). Bu çerçevede devşirme sistemi, Osmanlı'nın patrimonyal devlet geleneği içinde bürokrasiyi toplumsal bağlardan arındırarak doğrudan merkeze bağlı kılmayı amaçlayan bir siyasal mühendislik aracı olarak işlev görmüş; böylece sivil ve askerî elitlerin sadakatinin hanedan otoritesine yöneltilmesi üzerinden merkezi iktidarın kurumsal ve ideolojik tahkimi sağlanmıştır.

Bu sistem, Osmanlı'nın doğrudan Müslüman Anadolu'dan ziyade Hristiyan Balkanlar üzerinde genişlemeyi hedeflediği bir dönemde uygulanmaya başlamıştı. Böylece

[11] I. Murad döneminde kurulan Yeniçeri Ocağı'na asker temini için gayri müslim genç savaş esirlerinden faydalanılan, fakat zamanla fetihlerin azalması, Ankara Savaşı'ndan sonra da bir süre durması yüzünden kurulan devşirme sistemi ile ayrıntılı bilgi için bkz.: Özcan, A. (1994) *TDV İslam Ansiklopedisi: Devşirme*, İstanbul, 9. Cilt, s. 254-257

devletin askeri gücü ve idari yapısı, Osmanlı olmayan unsurların katılımıyla çeşitlenerek güçlendirildi (Finkel, 2005:46). Devşirme uygulaması, Osmanlı'nın sadece bir imparatorluk olarak değil, aynı zamanda çok uluslu bir yapı olarak esnek ve pragmatik bir yönetim sistemi geliştirdiğini de gösterir. Bu çok katmanlı yapı, devletin Balkanlarda hızlıca güç kazanmasına katkı sağlarken, sadakatleri Osmanlı'ya bağlı elit grupların oluşmasını da sağladı.

"Kapıkulu sınıfı" olarak bilinen askerî ve idarî kadro, Osmanlı devlet sisteminde oldukça etkili bir yapıydı. Bu yapının askerî kanadını oluşturan "Kapıkulu Ocağı", özellikle yeniçerilerden meydana geliyordu. Osmanlı padişahı I. Murat döneminde, 1362 yılı civarında kurulan Kapıkulu Yeniçeri Ocağı, devletin askerî teşkilatlanmasının en önemli unsurlarından biri haline geldi (Akdağ, 1977:384). Yıldırım Bayezid zamanında ise bu güç odağı, rakipsiz bir nüfuz elde etti; Osmanlı iç siyasetinde de belirleyici bir aktör olmaya başladı. Bunun en somut örneklerinden biri, II. Murat'ın Varna zaferinden sonra oğlu II. Mehmet'e tahtı devretmesini istemeyen yeniçerilerin başlattığı "Buçuk Tepe İsyanı"dır.[12] Buçuk Tepe Vakası, Osmanlı siyasal tarihinde askerî gücün ilk kez doğrudan siyasî bir araç olarak kullanıldığı olay olarak önem taşımaktadır. Bu olayla birlikte Yeniçeri Ocağı'nın siyasî nüfuzu belirgin biçimde artmış, sonraki yüzyıllarda da Osmanlı iktidar yapısı üzerinde etkili olacak askerî müdahalelerin tarihsel zeminini oluşturmuştur (Akdağ, 1979: 383-385) Söz konusu vaka, yalnızca bir askerî isyan olarak değil, Osmanlı'da merkezi otoritenin bürokratik ve askerî klikler arasında bölünmeye başladığı ilk dönüm noktalarından biri olarak da değerlendirilebilir. Bu gelişme, ilerleyen yüzyıllarda devletin siyasal karar alma süreçlerinde askerî vesayet geleneğinin kurumsal temellerini atmış, padişahın mutlak otoritesini fiilen sınırlayan bir dinamiğin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

[12] Tarihsel veriler, Buçuk Tepe Vakasının II. Mehmed'i tahttan uzaklaştırmak amacıyla Çandarlı Halil Paşa tarafından tertiplendiğine işaret etmektedir. Zira söz konusu olayda, doğrudan Çandarlı'nın en güçlü rakibi ve genç padişahın en yakın destekçisi konumundaki Şehabettin Paşa'nın hedef alınması, bu yöndeki iddiaları kuvvetlendirmektedir. Olayın sonucunda Sultan II. Mehmed'in iktidarı ciddi biçimde sarsılmış, Edirne'de bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Bu durumdan yararlanan Çandarlı Halil Paşa, gizlice gönderdiği haberlerle II. Murad'ı Edirne'ye davet etmiş; 1446 yılında II. Murad yeniden tahta çıkmış, Şehzade Mehmed ise sadık maiyetindekilerle birlikte Manisa'ya çekilmiştir.
Bu olay ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: İnalcık H., (1987). *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, s. 69-109; S. Shaw – E. K. Shaw, (1982-83) *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (çev. Mehmet Harmancı), I, 84-87.

Cem’in belirttiği gibi (2023:188) bu isyan, devşirme kökenli Kapıkulu sınıfının Osmanlı devlet yönetimi üzerindeki etkisinin bir dönüm noktasını işaret etmektedir.

İlerleyen dönemlerde, devşirme sisteminden yetişen bu askerî elitler, Osmanlı tahtının kaderinde de etkili olmuşlardır. Örneğin, Sultan Cem’e karşı II. Bayezid’i destekleyen devşirme kökenli Kapıkulu askerleri, Bayezid’den devşirme olmayanların tahta çıkmayacağına dair bir söz almış ve böylece Kapıkulu sınıfının iktidar üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmişlerdir (Cem, 2023: 149). 1453 ile 1600 yılları arasında sadrazamlık makamına atanan 48 veziriazamın yalnızca dördünün Türk kökenli olması, devşirme sisteminin devlet yönetiminde ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, Osmanlı hanedanında da etnik çeşitliliği artırmış; Slav, Latin ve Grek kökenlerden gelen kanın hanedana katılması, sultanın yönetim anlayışına yansımıştır (Berzeg,2019: 219).

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Kapıkulu askerleri olarak bilinen yeniçeriler, güçlerini ve iktidarlarını genişletmek adına çeşitli tavizler elde etmişlerdir. Bu süreçte, Yeniçeri Ocağı’nın toplumsal ve siyasal etkisi öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, padişahın da kendilerini desteklemek üzere ocağa kayıtlı sayılması gibi büyük bir ayrıcalık elde etmişlerdir (İnalcık,2015: 78). Bu kazanım, yeniçerilerin Osmanlı devlet yönetimi ve siyaseti üzerindeki nüfuzunu daha da pekiştirmiştir. Kapıkulu sınıfı bu üstün konumunu, şiddet olayları, ayaklanmalar ve isyanlarla sürdürmeye devam etmiştir; öyle ki, bu olayların Osmanlı siyasi tarihinde önemli dönüm noktalarına neden olduğu görülmüştür.

Özellikle, Genç Osman’ın 1622 yılında yeniçeriler tarafından öldürülmesi, devletin askeri sınıfla yaşadığı güç mücadelesinin en trajik örneklerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Bu olay, padişahın otoritesine doğrudan bir tehdit oluşturmuş ve yeniçerilerin sadece bir askerî sınıf olmaktan çıkarak devlet içinde bağımsız bir güç odağı haline geldiklerini göstermiştir. Ardından gelen III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa'nın 1808’de yeniçeriler tarafından öldürülmeleri, Kapıkulu Ocağı'nın artık Osmanlı yönetiminde, padişah değişimlerine etki edebilen bir kurum haline geldiğini gözler önüne sermiştir (Cem, 2023:150).

Yeniçeriler, bu dönem boyunca Osmanlı iç siyasetinde bir tür güç odağı olarak kendi iktidarlarını koruma amacıyla padişahları tahttan indirebilmiş, hatta öldürebilmişlerdir. Bu durum, Osmanlı devlet yapısının uzun bir süre boyunca iç istikrar sağlama konusunda sorun yaşamasına neden olmuştur. Özellikle 19. yüzyıla yaklaşırken, Yeniçeri Ocağı'nın devlet otoritesini kendi çıkarları için tehdit etmesi nedeniyle, II. Mahmut'un 1826'da bu ocağı ortadan kaldırması (Vak'a-i Hayriye) Osmanlı tarihinde devlete karşı gelen askeri bir sınıfa karşı alınmış en köklü önlemlerden biri olmuştur (Zürcher, 2022: 34). Bu bağlamda Vak'a-i Hayriye, Weberci anlamda patrimonyal–askerî güç odaklarının rasyonel-legal otoriteyi felç etmesine karşı, merkezî devletin meşru şiddet tekeli ve hiyerarşik bürokratik denetimi yeniden tesis etme girişimi olarak okunabilir; başka bir ifadeyle, Osmanlı'da bürokrasinin ve merkezî iktidarın özerkleşmiş askerî bir zümre karşısında kendi kurumsal sürekliliğini güvence altına alma çabasını temsil etmektedir.

Osmanlı toplum yapısında Batı'daki örneklerine benzer biçimde gelişmiş bir burjuvazi ya da aristokratik sınıfın ortaya çıkmadığı yönündeki değerlendirme, literatürde genel kabul görmektedir. Batı toplumlarından farklı olarak Osmanlı Devleti'nde sınıfsal ayrışmaların toplumsal ve ekonomik hayata etkisi sınırlı kalmış; siyasal ve yönetsel iktidar, büyük ölçüde devlete içkin bürokratik yapı ile kapıkulu sınıfı etrafında şekillenmiştir. Doğrudan padişaha bağlı olarak örgütlenen kapıkulu sınıfı, askerî ve idarî gücün merkezinde yer almış ve bu konumuyla Osmanlı kimliğinin en temel taşıyıcısı hâline gelmiştir (Berzeg, 2019: 220). Geniş bir coğrafyayı yöneten Osmanlı siyasal düzeninde, Batı'daki gibi feodal beylerin ya da özerk bir soylu sınıfın ortaya çıkmaması; merkeze bağlı idari sistemin ve askerî-bürokratik elitin belirleyici rolüyle yakından ilişkilidir. Özellikle devşirme sistemi aracılığıyla oluşturulan askerî ve idarî kadroların padişaha doğrudan bağlılığı, Osmanlı siyasal kimliğinin merkeziyetçi ve bürokratik bir karakter kazanmasına yol açmıştır (Cem, 2023: 150). Bu çerçevede kapıkulu sınıfının sahip olduğu ayrıcalıklı ve merkezi konum, Batılı anlamda bağımsız bir burjuva sınıfının gelişimini engellemiş; Osmanlı kimliğinin, sarayla özdeşleşen askerî ve bürokratik elitlerin gözetimi altında biçimlenmesine neden olmuştur. Böylece yönetici sınıf ile halk arasındaki ilişki, kapıkulu ve bürokrasi aracılığıyla kurulan bir denge üzerinden yürütülmüş; devlet–toplum ilişkilerinde bürokratik

elitlerin belirleyici olduğu bir yapı kurumsallaşmıştır (Zürcher, 2022: 25). Bu yapı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte devlet merkezli siyasal geleneğin ve bürokratik hâkimiyetin tarihsel köklerini anlamak açısından kritik bir arka plan sunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırları, birbirinden farklı pek çok etnik grup, dil ve inanç yapısını içinde barındırıyordu. Fakat devletin yönetici sınıfı olan kapıkulu asker ve bürokratları, tüm bu toplumsal çeşitliliğin dışında, ona "yabancı" kalıyordu. Devşirme sistemiyle Osmanlı hizmetine alınan kapıkulları, Müslüman olduktan sonra kendi Hristiyan kökenlerinden kopmuşlardı, ancak aynı zamanda Türk ya da Arap olmadıkları için Müslüman Osmanlı tebaasına da bir aidiyet hissetmiyorlardı (Berzeg, 2019:220).

Kapıkulları, Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde görev alırken genellikle bölgenin dilini ya da örf ve âdetlerini bilmeden atanıyorlardı. Bu durum, onların hem yerel halka hem de diğer etnik gruplara karşı bir yabancılık hissetmesine yol açıyordu. İmparatorluk yönetiminde merkezî yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla uygulanan bu sistem, kapıkulu sınıfının coğrafya veya kültüre dayalı bir aidiyetten uzak durmasına neden olmuş ve onları devlete sadakati esas alan, farklı bir sınıf olarak yapılandırmıştır.

Osmanlı yönetimi, merkeziyetçi bir denetim stratejisi çerçevesinde, kapıkulu sınıfını bilinçli olarak padişaha sadık Weber'in tanımladığı "patrimonyal bürokrasi" tarzında yerel halkla veya yerel güç odaklarıyla doğrudan ilişki kurmayan bir yönetici elit olarak yapılandırmıştır (Weber, 1986, s. 232-235). Max Weber'e göre patrimonyalizm, kişisel otoriteye dayalı bir yönetim biçimidir ve bu sistemde idari personelin tamamı yöneticinin şahsına bağlıdır. Özellikle askeri güç, doğrudan hükümdara bağlı bireyler aracılığıyla şekillenir. Bu tür bir yapıda, toplumsal ya da kurumsal üyeler vatandaş değil, hükümdarın tebaası konumundadır. Her ne kadar yönetim geleneksel kurallara referans verse de uygulamada büyük ölçüde yöneticinin şahsi iradesine ve keyfi otoritesine dayalıdır. Bu anlamda, patrimonyal bürokrasi geniş bir bağlı personel kadrosuyla yürütülen zorunlu bir koordinasyonu içerir. Ancak bu otoritenin meşruiyeti geleneksel kurallardan ziyade, yöneticinin bireysel gücünden

kaynaklanır. Weber, bu bireysel gücün, çoğunlukla kölelerden, ücretli veya ücretsiz askerlerden, muhafızlardan ve diğer kişisel bağlılıklardan destek aldığını belirtir (Weber, 1986: 209-211).

Weber, patrimonyal otoritenin geleneksel sınırlardan uzaklaştığı ve yöneticinin iradesinin sınırsızlaştığı durumlarda ortaya çıkan yapıyı "sultanizm" olarak adlandırır. Bu kavramla kastedilen, hukuki ya da geleneksel kısıtlamalardan bağımsız bir şekilde işleyen, tam anlamıyla keyfiliğe dayanan bir yönetim biçimidir. Weber'e göre Osmanlı Devleti, bu anlamda sultanizmin tipik örneklerinden biridir. Ona göre Osmanlı rejimi, herhangi bir yasal sınırlama tanımayan bir padişah figürü aracılığıyla, toplumun mutlak şekilde istismar edildiği müstebit bir yönetim tipini temsil eder. Bu sistemde padişah, tek otorite kaynağı olup, hiçbir hukuki ya da kurumsal denetime tabi olmaksızın egemenlik sürdürür (Weber, 1986: 212-214).

Ancak bu yoruma karşı çıkan tarihçilerden Halil İnalcık, Weber'in Osmanlı yönetimini "sultanizm" olarak tanımlamasını eleştirerek, tarihsel gelişmelerin ve siyasal yapıların mutlak kategorilerle açıklanamayacağını savunur. Ona göre, toplumsal olaylar zaman ve mekân bağlamında değerlendirilmelidir; bu yüzden Osmanlı yönetimini mutlak bir modelle açıklamaya çalışmak eksik ve yanıltıcı olur (İnalcık, 2015: 215-216). İnalcık, Osmanlı sisteminin temelini oluşturan iki hukuki düzeni – şer'i ve örfi hukuk – hatırlatarak, padişahın keyfi hareket edemeyeceğini vurgular. Ona göre, padişahın üzerinde onu bağlayan ilahi kaynaklı bir hukuk olan şer'i hukuk yer almaktadır. Padişah, bu hukuku uygulamakla yükümlüdür ve çıkardığı örfi kanunların da şer'i hukuka aykırı olmaması gerekir. Üstelik bu örfi düzenlemeler, ulemadan oluşan bir denetim mekanizmasının onayından geçmek zorundadır. Dolayısıyla padişahın sınırsız bir otoriteye sahip olması, mevcut hukuk sistemlerinin dışına çıkmadan mümkün değildir. Her iki hukuk sisteminin uygulayıcısı ve yorumcusu olan ulemalar, böylece padişahın yönetimini sınırlandıran önemli bir denetim organı rolünü üstlenmiştir (İnalcık, 2015: 216). Ayrıca bu bürokratik yapı, Hegel'in belirttiği gibi halktan kopuk bir sınıf hâline gelmesine ve Osmanlı bürokrasisinin bir tür elit sınıf olarak şekillenmesine neden olmuştur (Hegel, 2007, s. 338).

Niyazi Berkes'in ifadelerine göre Osmanlı yöneticileri, devşirme sistemiyle yetiştirilen "kullar"dan oluşan özel bir topluluğu temsil eder. Bu kişiler, devletin bekası için vatansız, milliyetsiz ve toplumsuz bir insan tipolojisi olarak tanımlanmıştır; zira geleneksel bir sınıfa veya kültürel kökene dayanmamaktadırlar (Berkes,1973:58). Berzeg, Osmanlı yönetimindeki bu yapının, İmparatorluk'un güç ve denetim arayışında bilinçli bir tercih olduğunu belirtir. Bu yönüyle Osmanlı Devleti, Roma veya İngiliz İmparatorlukları gibi kökenlere dayalı yönetici sınıflardan farklılık gösterir. Zira Roma İmparatorluğu, vatandaşlık temelinde Roma kökenlilere dayalı bir yönetici sınıf oluştururken, İngiltere ise Britanya vatandaşı bir yönetici sınıfla egemenliğini sürdürmüştür (Berzeg, 2019:221).

Osmanlı'nın yönetim zihniyeti devletin bekasını mutlak öncelik hâline getiren, her türlü toplumsal güç odağının oluşumunu sistematik biçimde engelleyen ve bu amaç doğrultusunda güçlü bir bürokratik elit ile sürekli seferberlik hâlinde örgütlenmiş bir toplum yapısı inşa eden bir anlayışa dayanıyordu. Bu yapı, 14. ve 17. yüzyıllar arasında Osmanlı'nın küresel bir güç hâline gelmesine katkı sağlamakla birlikte, modernleşen Batı karşısında yaşanan geri kalmışlık ve çözülmenin de temel sebeplerinden biri olmuştur.

Adına "bürokrasizm" denilebilecek bu sistem, başlangıçta devletin varlığını sürdürmek için işlevsel bir çerçeve sunarken, zamanla kendi devamlılığını mutlaklaştıran, üretken toplumsal dinamikleri baskılayan ve toplumsal gelişmenin önünü tıkayan bir yapıya evrilmiştir. Bu bürokratik düzen, devletin otoritesini pekiştirme adına, potansiyel iktisadî ve toplumsal aktörleri ya denetim altına almış ya da tehdit olarak algıladığında tasfiye etmiştir. Sonuç olarak, modernleşmenin temel dinamiği olarak görülebilecek bir orta sınıfın doğuşu yapısal olarak engellenmiş; siyaset üzerinde kurulan ekonomik ve bürokratik vesayet, toplumsal dönüşümün önünde kalıcı bir bariyer oluşturmuştur (Keyder, 2005: 77-78).

Öte yandan, Berzeg'in vurguladığı üzere Osmanlı'nın bu "yabancılık" olgusuna dayalı yönetici sınıfı, farklı Müslüman yönetimlerdeki uygulamalardan da ayrılmaktadır. Örneğin, Mısır'daki Memluklerde Çerkez ve Türk kökenli askerler devlet yönetiminde

aktif rol almış ve kültürel bağlarını korumuşlardır. Memlükler, kökenlerine yabancılaşmamakla kalmayıp kendi dil ve kültürlerini devam ettirmişler, hatta kendi devletlerini kurarak kökenleriyle bağlantılı bir yönetim yapısı oluşturmuşlardır (Berzeg, 2019:221).

Osmanlı devşirme bürokrasisi, görev yaptığı bölgelerde yerli halktan izole bir yaşam sürmüş ve toplumla doğrudan ilişki kurmamıştır. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinin, devlet eliyle bilinçli bir yabancılaştırma stratejisiyle örgütlendiğini ve yerel topluluklardan bağımsız bir yönetici sınıf olarak kurgulandığını göstermektedir. Hegel, bu tür bürokratik yapılarda halktan kopuk bir devlet aklının, toplumsal yabancılaşmayı artırabileceğini vurgular. Devşirme bürokratlarının "makine adam" gibi tanımlanabilecek bir şekilde, duygulardan ve toplumsal aidiyetten uzaklaştırılmış olması da bu Hegelci eleştiriyi doğrular (Hegel, 2007: 336-338). Öte yandan bu yapı, devlet aygıtının toplumsal sınıflardan ayrı, kendi çıkarlarını koruyan ve egemen sınıfla iş birliği yapan bir bürokrasiye dönüşebileceği eleştirisini de yansıtır. Marx'a göre bürokrasi, halktan kopuklaştıkça bir çıkar grubuna dönüşür ve kendi yeniden üretimini sağlayacak mekanizmaları yaratır (Marx, 1976, s. 89-91). Osmanlı bürokrasisinin kapıkulu sistemi içinde devşirme kökenli olarak örgütlenmesi ve bu sınıfın halka uzak kalması, bu çıkar koruyucu bürokratik yapının erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinin devlet tarafından belirli bir yabancılık anlayışıyla örgütlendiğini ve yerel topluluklardan bağımsız bir sınıf olarak inşa edildiğini gösterir.

Sencer Divitçioğlu'na göre Osmanlı toplumunda bir sınıf ayrımı mevcuttur. Osmanlı'da egemen sınıflar sultan, asker ve ulemadan oluşurken, "reaya" yani halk ise tabi sınıf olarak değerlendirilmiştir. Ona göre Osmanlı toplumsal yapısında Batı'daki feodal ya da "kapitalist sömürü anlayışı"nın bulunmaması dikkate değerdir; bireyler arası bir sömürü ilişkisi yerine, devletin işlevlerini üstlenen bir yönetici sınıf olan "kapıkulu"nun, üretici konumundaki reaya sınıfını sömürdüğü bir sistem ortaya çıkmıştır (Divitçioğlu, 1977: 94). Buradaki kapıkulu sınıfı, devşirme kökenli ve

halktan uzak bir yönetici sınıf olarak Osmanlı yönetiminde önemli bir rol oynamıştır (Berkes, 1976:67).

Bu yönetici sınıf, Batı'daki sınıflardan farklı olarak, üretim araçlarına (toprak ya da sermaye) sahip değildi. Feodal düzende lordlar toprağın sahibi ve üretimin yöneticisiyken, burjuvazi sermayeyi yöneterek ticari işlerde egemen olmuştu. Ancak kapıkulu sınıfı bu üretim unsurlarının hiçbirine sahip değildi. Yani, Osmanlı kapıkulu sınıfı, Batı'daki egemen sınıflar gibi doğrudan üretim sürecinde yer alan bir sınıf değildi; yalnızca yönetim fonksiyonlarını üstlenerek halkın üretiminden dolaylı yoldan faydalandı. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nde ekonomik çıkar elde etmek, Batı'daki gibi mülkiyet üzerinden değil, devlet görevlileri aracılığıyla bir "hizmet" düzeni olarak sağlanıyordu.

Mustafa Akdağ'a göre Osmanlı Devleti'nde kapıkulları ve Enderun hizmetlileri, Batı'nın feodal yapılarında rastlanmayacak şekilde, doğrudan maaşla çalışan, yani ücretli bir sınıftı (Akdağ, 1974: 291). Bu durum, kapıkulu askerlerinin ve saray hizmetlilerinin devlet güdümünde bir askeri-bürokratik yapı içinde çalışmasını sağlıyordu. Bu hizmetliler, Osmanlı'nın asker ve yönetici kesimlerinde etkin bir rol oynarken, gelir kaynakları devletin verdiği maaş ve görevlerinden sağladıkları gelirlerle sınırlıydı.

Niyazi Berkes ise dirlik sahiplerini, yani tımar, has ve zeamet düzenindeki görevlileri, kapıkullarıyla benzer özellikler taşımalarına rağmen daha düşük etki gücüne sahip oldukları bir konuma yerleştirir. Berkes'e göre, dirlik sahiplerinin toprak üzerinde mülkiyet hakları yoktu; dolayısıyla doğrudan tarımsal girişimcilik veya üretime yatırım yapmaları beklenemezdi (Berkes, 1976: 67). Bu durum, dirlik sisteminde bulunanların Batı'daki feodal lordlardan farklı bir ekonomik ilişki içinde olduklarını gösterir.

Halil Cin'in açıklamalarına göre, Osmanlı Devleti'nde dirlik sahipleri, kendilerine verilen bölgelerde vergi toplama görevini üstlenirlerdi. Vergilerin bir kısmını devlete gönderirken, belirli bir bölümü kendi hizmetleri karşılığında kendilerine ayırırlardı.

Yani, toprak üzerinde mülkiyet hakları bulunmadığından, üretime doğrudan katılmak yerine, vergi toplama işlevi ile sınırlı kalırlardı (Cin, 1978: 98).

Bu çerçevede, Osmanlı bürokrasisi, üretimle doğrudan ilişkisi olmayan, ancak toplumsal düzenin işleyişinde devlet adına güç kullanan bir sınıf olarak toplumun üretici sınıflarıyla çıkar çatışmasına girmiştir. Sencer Divitçioğlu'nun analizine göre, Osmanlı'daki sömürü, Batı feodal sisteminde olduğu gibi bir bireyin diğer birey üzerindeki ekonomik egemenliği değil, devlet işlevlerini yürüten kapıkulu bürokrasisinin, üretim işlevini yürüten reaya üzerindeki tahakkümü yoluyla ortaya çıkmıştır (Divitçioğlu, 1977: 94).

II. Mahmut, Osmanlı Devleti'ni dönemin Avrupa yönetim biçimlerine uygun olarak yeniden şekillendirmek amacıyla kapsamlı reformlara girişmiştir. 1826'da Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla kapıkulu sınıfının etkisini kırarak, modern bir askerî yapılanma kurmayı hedeflemiştir. Bu amaçla Batı tarzı eğitim veren askeri ve sivil okullar kurdurmuş; Mühendishane-i Bahri Hümayun, Mühendishane-i Berri Hümayun, Tıbbiye ve Sultaniler gibi okullarda yeni kadroların yetişmesini sağlamıştır (Zürcher, 2022: 56-57). Reformlar devletin merkezî yapısında önemli değişimler getirmiş; yönetim, hukuk ve bürokraside yeni kurumlar açılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, toplumsal ve siyasi niteliklerinde çok uluslu, çok dilli ve çok dinli bir imparatorluk olarak devam etmiş; monarşik ve mutlakiyetçi yönetim yapısını korumuştur.

Bununla birlikte, Batılılaşma çabaları bürokratik sınıfın değişmesine yol açmamış, aksine bürokrasinin yeni eğitimli kesimi, kapıkulunun imtiyazlarını devralarak iktidar üzerindeki etkisini sürdürmüştür. Mektebi Maarif-i Adliye, Mektebi Mülkiye, Hukuk Mektebi ve Darülfünun gibi okullardan mezun olan bu yeni bürokratlar, halkla aralarında belirgin bir ayrım barındıran yönetim geleneğini devam ettirmiştir. Feodalizm, burjuvazi veya proletarya gibi Batı'da ekonomik temele dayalı sınıf yapılarının aksine, Osmanlı bürokratları ekonomik faaliyetlere doğrudan katılmayan, halka yabancılaşmış bir kesim olarak kalmıştır. Bu bürokratlar, yönetimini

üstlendikleri toplumun dillerini, geleneklerini ve kültürünü tanımamış; devletin otoritesini merkezden yönetmekle yükümlü kalmıştır.

Yeniçeri ocağının kaldırılması sonrası Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan yeni yönetici bürokrasi, aslında eski kapıkulu sınıfının Batılı bir görünüm kazanmış devamıydı. Artık devşirme kökenli olmamakla birlikte, halktan kopuk bir sınıf olmaya devam eden bu bürokrat kesim, devletin işlevlerini yerine getirirken aldığı maaşla yaşamını sürdüren, üretim sürecine doğrudan katılmayan, tüketim odaklı bir elit tabaka olarak öne çıkıyordu (Berzeg, 2019, s. 227). Bu yeni bürokrasi, Batı tarzı kıyafetler ve kurumlarla donatılmış olsa da Osmanlı toplumuyla arasındaki mesafeyi koruyarak, üretim işlevine yabancı kalmaya devam etti.

Tanzimat dönemiyle birlikte bu bürokrat sınıfın Batılı devlet düzenine olan ilgisi artarken, dış güçlerin de etkisiyle Gülhane Hattı-ı Hümayunu ve Tanzimat Fermanı[13] ilan edildi. Emre Kongar'a göre, bu düzenlemeler tamamen halkın katılımı olmaksızın, bürokrat-aydın kesimin kendi içsel talepleri doğrultusunda gerçekleştirdiği değişikliklerdi. Kongar, I. Meşrutiyet'i "devletçi seçkinler" adını verdiği bu bürokratik elitin eseri olarak görür; bu elitin liderliğini ise "Genç Osmanlılar" gibi aydın hareketler üstlenmiştir (Kongar, 1978, s. 89). Bürokratlar, Batı'ya ilgi duysalar da halktan kopuk ve toplumun üretim fonksiyonlarına yabancı bir sınıf olarak, geleneksel kapıkulu sınıfının kılık değiştirmiş bir uzantısı olmaktan öteye geçememiştir. (Berzeg, 2019, s. 228)

Osmanlı Devleti'nin son üç yüzyılının en güçlü iki hükümdarından birisi olduğu kabul edilen II. Abdülhamit, I. Meşrutiyeti askıya aldı. Saltanat lehine bürokrasi iktidarını

[13] Bürokratlar, Tanzimat Fermanı ile birlikte Batılılaşma yönelimini simgeleyen yeni bir "Lale Devri" başlatmışlardır. Bu dönem, özellikle elçiliklerde ve saraylarda düzenlenen balolarla karakterize edilmiştir. Artık kaplumbağaların mum taşıdığı lale bahçelerinin yerini saraylar, elçilik binaları ve Osmanlı temsilciliklerinin seçkin mekânları almış; bürokratlar bu ortamlarda Avrupalı muhatapları ve Levanten çevreleriyle bir araya gelerek Batılı bir yaşam tarzını benimsemeye çalışmışlardır. Ancak aynı süreçte, ülkede işsizlik artmakta ve yerli üretim kapasitesi hızla zayıflamaya devam etmekteydi. Küçükömer'in belirttiği gibi, bu balo geleneğinin benzerleri —hatta bir tür devamı— Cumhuriyet Halk Fırkası döneminde de görülmüştür; kıtlık ve yokluk koşullarının hâkim olduğu yıllarda Anadolu kasabalarında düzenlenen Cumhuriyet baloları, halkın tepkisi ve hoşnutsuzluğu eşliğinde gerçekleştirilmiştir (Küçükömer, 2021: 72–73).

geniş ölçüde sınırladı. Bu yüzden, II. Abdülhamid'in mutlakiyetçiliğine karşı en etkili örgütlenme İttihat ve Terakki Cemiyeti ile başladı. Osmanlı'nın son döneminin önemli hükümdarlarından biri olarak tanınan II. Abdülhamit, 1878'de I. Meşrutiyeti askıya alarak monarşik yönetimi merkezîleştirdi ve devlet üzerindeki bürokratik etkiyi büyük ölçüde sınırladı. Abdülhamit'in saltanatını mutlakiyetçi bir yönetim olarak sürdürmesi, muhalefeti güçlendirdi; bu süreçte, asker-sivil bürokrat ve aydınların öncülüğünde örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti önemli bir muhalif güç olarak ortaya çıktı (Ahmad, 2021).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasal iktidar pratiğini tanımlamak için Yahya Kemal'in "İktidar Tekkesi" nitelemesi, son derece çarpıcı ve yerindedir. Bu tanımlama, Cemiyet'in yalnızca bir siyasal örgüt değil, aynı zamanda belirli bir zümrenin iktidar tekelini kurumsallaştırdığı bir yapı hâline geldiğini vurgular (Buğra, 2010, s. 69–74). Nitekim İttihatçı kadroların önemli bir kısmı, zamanla devletle kurdukları yakın ilişkiler aracılığıyla ekonomik alanlara da nüfuz etmiş; firma sahibi olarak üretim araçlarına sahip olmuş ve bürokratik kimliklerini sermaye birikimi için kullanmışlardır. Bu gelişme, bürokrasinin klasik Weberyen anlamda "çıkar dışı" bir teknokrat sınıf olma iddiasını zedeleyen bir eğilimdir.

Söz konusu süreçte, bürokratik aygıtın mensupları hem siyasi gücü hem de ekonomik kaynakları denetleyerek, erken Cumhuriyet döneminde belirginleşecek olan "bürokratik burjuvazi" modelinin öncüllerini oluşturmuşlardır. Daha önce demokrasi–bürokrasi ilişkisi bağlamında da vurgulandığı üzere, siyasal ve bürokratik elitler, özellikle gelişmekte olan ülkelerde bürokrasiyi yalnızca idari bir aygıt olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal alanı şekillendiren bir kontrol mekanizması olarak da kullanabilmektedir. Bu çerçevede bürokrasi, muhalif odakları sınırlandırma, toplumsal hareketliliği denetim altına alma ve siyasal istikrarı kendi lehlerine yeniden üretme işlevi görebilmektedir. Söz konusu kullanım biçimi zamanla yalnızca siyasal alanla sınırlı kalmayarak, ekonomik kaynakların dağıtımı ve kültürel üretim süreçlerinin yönlendirilmesi gibi alanlara da uzanan bütüncül bir stratejiye dönüşmektedir. Bu durum, İdris Küçükömer'in ifadesiyle "devletçiliğin sol maskeyle yürütülen sağ bir uygulama" olduğuna dair eleştirilerinin tarihsel temelini de ortaya

koyar (Küçükömer, 2009, s. 104). Böylece İttihat ve Terakki kadroları hem modern devletin örgütleyici gücünü hem de iktisadi araçları elinde bulundurarak, klasik anlamda kapitalist bir sınıf değilse bile, ayrıcalıklı bir iktidar blokunun ekonomik ayağını teşkil etmişlerdir.

Bu bağlamda "suyun başında olmak" ifadesi, yalnızca maddi kaynaklara erişimi değil, aynı zamanda bu erişimin siyasal imtiyazla nasıl iç içe geçtiğini anlatır. Bürokratik elitin, kendi içinden sermaye üretmesi, Türkiye'de serbest piyasa temelli bir burjuvazinin "kendiliğinden" gelişimini engellemiş ve ekonomik alanın da siyasallaşmasına yol açmıştır. Böylelikle iktidar-sınıf ilişkileri Türkiye'de başından itibaren hem yapay hem de otoriter bir zeminde inşa edilmiştir

Emre Kongar'ın "devletçi-seçkinler" olarak tanımladığı bu bürokratik ve aydın sınıf, Osmanlı'da değişim talebini dile getiren ana muhalefeti temsil ediyordu ve II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle sonuçlanan bir süreci başlattı (Kongar, 1978, s. 161-162). Bu hareketin başarısının ardından, II. Abdülhamit 1909'da tahtan indirildi ve Osmanlı siyasi tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen II. Meşrutiyet dönemi başladı. Ancak, kısa süre içinde ortaya çıkan çalkantılar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi gücü tekeline almasıyla sonuçlandı; 1913 yılında kanlı Bab-ı Âli Baskını[14] ile bu cemiyet Osmanlı yönetiminde mutlak bir güç haline geldi. Bâbıâli Baskını, Osmanlı'da sivil hükümetin zor yoluyla devrilmesi ve asker-siyaset ilişkisinin kurumsallaşması bakımından kritik bir kırılma anı olmuştur. Bu olay, İttihat ve Terakki'nin iktidarı tek elde toplamasına ve sonraki dönemde otoriter, parti-devleti

[14] 1913 yılı başında büyük Avrupa devletleri, Osmanlı hükümetine verdikleri notayla Edirne'nin Bulgaristan'a, Adalar'ın ise kendilerine bırakılmasını talep ettiler. Bu gelişme üzerine, Dolmabahçe Sarayı'nda hükümet ve muhalefet temsilcilerinin katıldığı bir "şûrâ-yı umûmî" toplantısı yapılarak Edirne için alternatif bir çözüm önerisi hazırlanmasına karar verildi.
Ancak bu süreçte, İttihat ve Terakki Cemiyeti, uzun süredir planladığı hükümet darbesini gerçekleştirmek için harekete geçti. Cemiyet mensupları, Kıbrıslı Kâmil Paşa hükümetini Edirne'yi Bulgarlar'a bırakmakla suçlayarak kamuoyunda millî bir tepki oluşturmak istediler. 23 Ocak 1913'te, hükümetin Bâbıâli'de toplandığı sırada Enver Bey önderliğinde bir grup İttihatçı silahlı olarak Bâbıâli'yi bastı. Baskın sırasında çıkan çatışmada Sadaret yaveri Nâfiz Bey, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ve birkaç kişi öldürüldü. Baskıncılar, sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'yı istifaya zorladılar; Paşa da "asker ve halkın isteğiyle" istifa ettiğini belirten bir yazı kaleme aldı. Böylece İttihat ve Terakki, kanlı bir darbeyle iktidarı ele geçirerek Osmanlı siyasetinde kesin bir dönüm noktası yarattı. Tunaya, T.Z. (1984) *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt I, 6-8, 13, 26, 122-123, 126, 270-271, 277, 333, 338, 345, 375, 560.

nitelikli bir yönetim anlayışının yerleşmesine zemin hazırlamıştır. İttihat ve Terakki iktidarı, dönemin dünya savaşlarıyla sarsılan uluslararası ortamında zorunlu olmadığı halde Osmanlı'yı Birinci Dünya Savaşı'na sokarak, imparatorluğun sona yaklaşmasına neden oldu. Bu girişimin imparatorluğun sonunu hızlandırdığı, özellikle savaşın yıkıcı sonuçlarının Osmanlı topraklarının büyük kayıplarına yol açtığı akademik çevrelerde geniş kabul görmüştür.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla birlikte, sivil-asker bürokrasi ve Anadolu halkı arasında Kurtuluş Savaşı dolayısıyla kurulan ilk büyük ittifak, cumhuriyetin ilanıyla sonuçlanan bağımsızlık mücadelesi süresince güçlendi. Kurtuluş Savaşı'nın omurgasını oluşturan toplumsal kesimlerin başında gelen yerel eşraf, savaşın örgütlenmesi ve yürütülmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu kesim, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yalnızca maddi kaynak sağlamamış, aynı zamanda sosyal meşruiyetin inşasında da önemli bir işlev üstlenmiştir. Ancak, savaşın kazanılmasının ardından inşa edilen Cumhuriyet rejimi, söz konusu eşrafın siyasal kapasitesini tanımamış, aksine onları modern ulus-devlet projesiyle çelişen bir "geri unsur" olarak görmeye devam etmiştir. Rejim tarafından toplumsal ve siyasal yeterliliği bulunmadığı varsayılan bu kesim, "reşit olmayan halk" söylemiyle yeniden dışsallaştırılmıştır. Nitekim bu anlayış, modernleşmeci bürokratik seçkinlerin oluşturduğu "zinde kuvvetler" in, eşrafın rejime uyumlu olanlarını sisteme entegre ederken, muhalif kesimini marjinalleştirmeye yönelik stratejiler izlemesiyle açıkça görünür hale gelir (Karpat, 2009: 146–147).

Bu dışlayıcı yaklaşım, Cumhuriyet öncesi dönemdeki kimi parlamenter tecrübelerin niteliğini daha da anlamlı kılar. Nitekim Şerif Mardin ve Cangızbay gibi isimlerin de dikkat çektiği üzere, halkın siyasal tercihlerini görece daha özgürce ifade edebildiği ve toplumsal temsiliyetin daha geniş olduğu meclisler, 1908 sonrasındaki son Meclis-i Mebusan ile 1920'de toplanan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi olmuştur. Bu iki meclis hem yapısal çeşitlilikleri hem de çoğulculuğa verdikleri görece açık alan sayesinde, sonraki dönemlerde oluşan merkeziyetçi ve vesayetçi yapılarla kıyaslandığında daha "cumhuriyetçi" bir işleyiş sergilemişlerdir (Karpat, 2009: 183; Cangızbay, 2007: 19). Bu bağlamda Cumhuriyet'in kuruluş süreci, modernleşmeci

elitlerin halkın doğrudan temsiline mesafeli yaklaşımıyla şekillenmiş; meşruiyet, katılım ve temsil ilkeleri bürokratik vesayet altında yeniden yorumlanmıştır. Bu durum, Cumhuriyet'in siyasal tahayyülünde halkın özne değil, yönlendirilmesi gereken bir nesne olarak konumlandırıldığını göstermektedir.

Bu ittifakın ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı bürokrasisinin Batılılaşma yönündeki mirasını devralarak daha köklü reformlarla modernleşme yoluna gitti ve daha merkezi, otoriter bir devlet yapısı kurdu. Ancak, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bürokrat sınıfı, Osmanlı döneminde yetişmiş, Osmanlı geleneğini ve yöntemlerini benimsemiş bir kadrodan oluşuyordu. Bu sınıfın kökeni, Osmanlı'nın devşirme ve kapıkulu geleneğinden gelen bürokrasiye dayanıyordu ve halkla arasında sosyal bir mesafe bulunuyordu (Berzeg, 2019:229).

Kongar'a göre Türkiye'de tarihsel olarak "devletçi seçkinler" ile "gelenekçi liberaller" arasında süregelen bir çatışma söz konusuydu; bu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bir miras olarak toplumdaki ana çelişkilerden birini yansıtır (Kongar, 1976: 161-167). Devletçi-seçkin sınıf, iktidarı halkla ya da başka sınıflarla paylaşmaktan ziyade merkezi bir yapıda elinde tutma eğilimindeydi. Böylece Osmanlı bürokrasisinin özellikleri olan halka yabancılık, üretim işlevine kayıtsızlık ve devletin mutlak kontrolünün sürdürülmesi anlayışı Cumhuriyet döneminde de belirginleşti. Bu koşullar altında, Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme ve Batılılaşma hamleleri, devlet kontrolünde ve toplumun üretim yapısına dayanmayan bir elit tabakanın öncülüğünde gerçekleşmiş, ekonomik ve siyasi yapıyı daha çok merkezileştiren bir düzene evrilmiştir.

Türkiye'de siyasi tarih boyunca iktidarda yer alan ve iktidar mücadelesinde ön plana çıkan sınıfın, bürokrat aydın sınıfı olduğu düşünülmektedir. Emre Kongar, bu sınıfı "devletçi-seçkinler" olarak tanımlarken, bu sınıfın Osmanlı Kapıkulu geleneğine dayanan muhafazakâr bir yapı taşıdığını belirtir. Kongar'a göre bu sınıf, gelenekçi ve devletçi bir yaklaşımı benimseyerek, sahip olduğu 600 yıllık iktidar ve imtiyazı sürdürme amacını taşımaktadır (Kongar, 1976:159). Kapıkulu kökenine dayanan bu

elit kesim, değişime karşı muhafazakâr bir refleks sergilerken, halk sınıfı – yani reaya – ile zaman zaman karşıt pozisyonlarda yer almıştır.

1950 seçimleri, Türkiye siyasetinde halkın bürokratik elitlere karşı bir çıkışı olarak yorumlanmıştır. Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesi, halkın devlete karşı kendi temsilcilerini öne çıkarması olarak algılanmıştır. Ancak DP, iktidara gelir gelmez bürokrasinin nüfuzuna maruz kalmış ve bürokratlar, DP kadrolarında etkin olmaya başlamıştır. 1954 seçimlerinden itibaren bürokratların parti içinde etkilerini artırdığı görülmüş, bürokratlar iktidara yakınlaşma konusundaki tecrübeleriyle DP içinde bölünmelere sebep olmuştur.

27 Mayıs 1960 darbesi, Türk siyasal tarihinde, bürokratik elitlerin iktidarı yeniden ele geçirme hamlesi olarak tanımlanmaktadır. Akın İlkin, bu darbeyi, bürokrasinin iktidarını öne çıkarma girişimi olarak değerlendirirken; Emre Kongar, 27 Mayıs'ı "devletçi-seçkinci" bir hareket olarak görmektedir (Berzeg, 2019: 243). Bu doğrultuda 1961 Anayasası, bir taraftan çoğulcu demokrasinin yolunu açarken, diğer taraftan iktidarı sınırlayan unsurlar içeriyordu. Bu anayasa, bir bakış açısına göre, çoğunluk baskısına karşı güvence sağlamayı amaçlarken; diğer bir görüşe göre ise bürokratik elitlerin ve özerk yapıların güç kazanmasını sağlıyordu.

2.2. Ulus-Devlet İnşasında Bürokratik Merkezlilik

Bürokrasi kuramında sıklıkla vurgulanan temel risklerden biri, bürokratik yapının zamanla toplumdan koparak kendi ayrıcalıklarını koruyan kapalı bir zümreye dönüşmesidir. Başlangıçta kamusal yaşamı düzenleme ve ortak yararı sağlama işleviyle meşrulaşan bürokrasi, giderek halktan bağımsızlaşan ve denetlenmesi güç bir otorite biçimi kazanabilmektedir. Bu süreçte bürokratik konumlar yalnızca idari roller olmaktan çıkarak sembolik ve neredeyse kutsal bir nitelik edinmekte; böylece bürokrasi ile toplum arasında belirgin bir yabancılaşma ortaya çıkmaktadır. Devletin, toplumsal ihtiyaçlara hizmet eden araçsal bir yapı olmaktan uzaklaşıp kendi varlığını ve gücünü yeniden üreten bir merkeze dönüşmesi, özgürlük alanlarının daralmasına yol açan temel etkenlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Örgütsel düzeyde bakıldığında ise, bürokrasinin güç yoğunlaşmasına elverişli yapısı, karar alma süreçlerinin giderek dar bir lider kadrosunun kontrolüne girmesine neden olmaktadır. Bu tür yapılarda yöneticiler, örgütsel sürekliliği ve istikrarı gerekçe göstererek iktidarlarını yeniden üretmekte; haleflerini çoğu zaman kendi içlerinden belirleyerek iktidarın el değiştirmesini fiilen engellemektedir. Sonuçta, örgüt üyeleri karar alma mekanizmalarından dışlanmakta, yönetsel yapı statükocu bir nitelik taşımakta ve değişime karşı direnç göstermektedir. Bu oligarşik eğilim, bireysel niyetlerden ziyade, bürokratik örgütlenmenin doğasından kaynaklanan yapısal bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde bu eğilimler daha da belirgin hâle gelmektedir. Ulusal birliğin, ekonomik kalkınmanın ve toplumsal düzenin ancak güçlü bir merkezi otoriteyle sağlanabileceği yönündeki yaygın kanaat, siyasal rekabetin ve çoğulculuğun sınırlandırılmasını beraberinde getirmektedir. Siyasal partilerin ve temsil mekanizmalarının zayıfladığı bu bağlamda, bürokrasi ve güçlü yürütme organları siyasal alanın asli aktörleri hâline gelmektedir. Siyasal iktidarların başarısızlıkla suçlandığı ve acil sorunların çözümü için yeterli kaynakların bulunmadığı dönemlerde, bürokratik ve özellikle askerî yapılar, düzeni tesis edebilecek "alternatif" iktidar odakları olarak öne çıkmaktadır.

Bu genel çerçeve, Tek Parti döneminde Türkiye'de kurumsallaşan bürokratik hegemonyayı anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Siyasal çoğulculuğun sınırlı olduğu bu dönemde bürokrasi, yalnızca devletin idari aygıtı değil, aynı zamanda siyasal karar alma süreçlerinin belirleyici öznesi konumuna yerleşmiştir. Toplum adına hareket ettiğini iddia eden bu yapı, pratikte toplumsal talepleri filtreleyen, yönlendiren ve çoğu zaman bastıran bir vesayet mekanizmasına dönüşmüştür. Böylece bürokratik güç yoğunlaşması hem demokratik katılımı sınırlandırmış hem de devlet ile toplum arasındaki mesafenin derinleşmesine yol açarak Tek Parti döneminin politik-ekonomik ve siyasal karakterini belirleyen temel unsurlardan biri hâline gelmiştir.

Toplum adına hareket ettiğini iddia eden bu yapı, pratikte toplumsal talepleri filtreleyen, yönlendiren ve çoğu zaman bastıran bir vesayet mekanizmasına

dönüşmüştür. Bu bağlamda bürokratik elitin siyasal ve ekonomik kaynaklar üzerindeki yoğunlaşan kontrolü, Gaetano Mosca'nın yönetici sınıf kuramında ifade ettiği üzere, egemen azınlığın toplumsal hâkimiyetini bürokratik aygıt aracılığıyla sürdürmesiyle açıklanabilir (Mosca, 1939, s. 50–52). Böylece bürokratik güç yoğunlaşmasının hem demokratik katılımı sınırlandırdığı hem de devlet ile toplum arasındaki mesafenin derinleşmesine yol açarak Tek Parti döneminin politik-ekonomik ve siyasal karakterini belirleyen temel unsurlardan biri hâline geldiği söylenebilir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihi, temelde bir modernleşme ve ulus-devlet inşa süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreç, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren güçlü bir devlet geleneği ve bürokratik-merkezli bir siyasetle şekillenmiştir. Modernleşme çabaları, toplumsal yapıları dönüştürme arzusunun yanı sıra, güçlü bir devlet yapısı kurma amacını da içermiştir.

Cumhuriyetin resmî ideolojisi, Kemalizm'in laiklik ve milliyetçilik ilkelerine dayalı olarak şekillenmiştir (Keyman, 2003: 223). Devlet[15], bu ideoloji doğrultusunda hem kendi varlığını tanımlamış hem de toplumu ve vatandaşlarını bu çerçevede konumlandırmıştır. Devletin bu merkezi konumu, toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesinde ve siyasal alandaki düzenlemelerde baskın bir rol oynamıştır (Keyman ve İçduygu, 2009: 7). Bu resmî ideolojinin etkisi, devletin vatandaşlık, ulusal kimlik ve kamusal alan kavramlarını nasıl şekillendirdiğini göstermektedir.

Devletin bu güçlü ve merkezi yapısı, siyaseti belirleyici bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi süreçler, devletin sınırlarını çizdiği bir çerçevede işlemiş, devlet, hangi grupların ya da bireylerin siyasi alana dahil olabileceğine karar vermiştir (Keyman, 1999: 61-64). Köker'e göre, bürokratik ağırlığa sahip devlet, toplumsal farklılıkların ve kültürel kimliklerin tanınmasına, bunların kamusal alanda ifade edilmesine ve hukuki güvence altına alınmasına karşı çıkmıştır. Ayrıca, bu farklılıkların siyasi iktidara ulaşmasını tehlikeli bir "ulusal hata" olarak görmüştür (Köker, 1996: 150-151). Bu süreç, devletin siyasal karar mekanizmalarındaki merkezi

[15] Devleti oluşturan temel aktörler, Cumhuriyetin erken döneminde bürokratlar topluluğu, kurucu parti (CHP) ve Millî Mücadele döneminde onları destekleyen eşraftır.

rolünü pekiştirirken, toplumsal ve kültürel hayatı da devlete bağlı bir meşruiyet anlayışı ile şekillendirmiştir. Laikleşme ve modernleşme politikaları önceliklendirildiği için, bürokrasinin misyonu daha çok değerlere dayanmıştır; verimlilik gibi Weberci ilkeler ve hedefler ikinci plana atılmıştır.

Devletin bu merkezi ve ayrıcalıklı konumu, özellikle 2000'ler öncesinde, türdeş bir ulusal kimlik ve merkeziyetçi siyaset anlayışının egemen olduğu bir sistem yaratmıştır. Bu anlayış, toplumsal farklılıkları tehlikeli olarak görmüş ve bu farklılıkların kamusal alanda ifade edilmesini engellemeye yönelik bir politika izlemiştir. (Çınar, 2011: 110-111) Devlet, toplumsal çeşitliliği dışlayan ve homojenleştiren bir yaklaşım benimsemiş, seçimleri ise toplumsal talepleri karşılamak yerine, devletin bürokratik yapısını sürdürmeye yarayan bir mekanizma olarak kullanmıştır (Mert, 2000: 114).

Sonuç olarak, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet, toplumsal ilişkileri belirleyici bir aktör olmuş ve bu durum Türkiye'nin modernleşme ve ulus inşa sürecinde kritik bir rol oynamıştır. Devletin merkezi konumu, 20. yüzyıl boyunca toplumsal yapılar, siyasal sistem ve ulusal kimlik üzerinde güçlü bir etkide bulunmuştur. Modernleşme ve Batılılaşma çabaları, devletin bu güçlü yapısı ile birleşmiş ve toplumsal dönüşüm devlet eksenli bir anlayışla gerçekleştirilmiştir.

2.3. Türkiye’de Devlet-Toplum İlişkisini Açıklayan Teorik Ayrımlar

Genel olarak bakıldığında, Mardin’in merkez-çevre modeli, Heper’in devlet-egemen modeli, Küçükömer’in ekonomi-politik yaklaşımı ve Kongar’ın devletçi-seçkinci modeli, Türkiye’de modern devletin oluşumu, devlet-toplum ilişkisi ve siyasal süreçlerin gelişimi konusunda önemli teorik çerçeveler sunmaktadır. Mardin, Türkiye’de devletin ve toplumsal aktörlerin çatışmacı bir ilişki içerisinde şekillendiğini öne sürerken, Heper devletin merkezi rolüne vurgu yaparak siyasal gelişmeleri devlet-merkezli bir bakış açısıyla yorumlar. Küçükömer ve Kongar ise, siyasal yapıyı ekonomik dinamikler üzerinden açıklamaya çalışarak Türkiye’nin modernleşme sürecini ekonomi, ideoloji ve devlet yapısı ekseninde analiz etmektedir.

Tüm bu modeller, Türkiye'de siyasal düzenin tarihsel, ekonomik ve ideolojik dinamikler doğrultusunda nasıl şekillendiğini anlamamıza katkı sağlamaktadır.

İdris Küçükömer ve Emre Kongar, Türkiye'deki siyasal ve toplumsal ayrışmayı ikili modellerle açıklasalar da bu modellerin içeriği ve dayandıkları temeller farklıdır. İdris Küçükömer, siyasal yapıyı Batıcı-laik bürokrasi cephesi ile Doğucu-İslamcı halk cephesi arasında bir mücadele olarak görür. Ona göre, Osmanlı'dan devralınan bürokratik ve merkeziyetçi yönetim anlayışı, Batıcı-laik bürokrasi tarafından sürdürülmüş, bu kesim halkın ve geleneksel değerlerin karşısında konumlanmıştır. Küçükömer, halkın aslında tarih boyunca "demokratik" bir eğilim sergilediğini, ancak bürokratik vesayetin bunu bastırdığını savunur. Emre Kongar ise ayrımı devletçi-seçkinci cephe ile gelenekçi-liberal cephe olarak yapar. Kongar'a göre, devletçi-seçkinci cephe, modernleşmeyi yukarıdan aşağıya zorla uygulayan, merkeziyetçi ve elitist bir yapıya sahiptir. Gelenekçi-liberal cephe ise bireysel özgürlükleri ve ekonomik liberalizmi savunur. Ancak Kongar, modernleşme sürecinde devletçi-seçkinci yapının olumlu etkileri olduğunu da vurgular. Küçükömer Batıcı-laik bürokrasiye karşı halkı daha olumlu konumlandırır ve bürokrasiyi "kara deliğe" benzetir. Kongar ise modernleşmeyi devletçi-seçkinci cephenin kaçınılmaz bir süreci olarak görür.

Emre Kongar'a göre Türkiye'deki bürokratik yapı, toplumda "kendiliğinden" gelişmiş sınıfsal güçlerden yoksun olduğu için tüm modernleşme çabalarını doğrudan devlet gücüne dayanarak yürütmek zorunda kalmıştır (Kongar, 1997, s. 143–144).[16]

[16] Emre Kongar'ın Türkiye'deki toplumsal yapıya dair geliştirdiği devletçi-seçkinci gelenekçi-liberal ayrımı, özellikle bazı eleştirmenlerce indirgemeci bulunmuştur. Bu bağlamda Kazım Berzeg, Kongar'ın ayrımının tarihsel gerçekliği tam anlamıyla yansıtmadığını ileri sürer. Berzeg'e göre, Türkiye'de tarih boyunca hem iktidarda olan hem de 1950'den itibaren iktidar rekabetine giren temel sınıf, bürokrat-aydın sınıfıdır. Kongar'ın "seçkinler" olarak tanımladığı ve Kapıkulu geleneğiyle özdeşleştirdiği kesim, gerçekte tarihsel olarak muhafazakâr bir nitelik taşımaktadır. Bu sınıf, imparatorluk döneminden miras kalan iktidarını ve ayrıcalıklarını koruma refleksiyle hareket ettiği için, esas itibarıyla "gelenekçi"dir. Modernleşme ve toplumsal dönüşüm taleplerine mesafeli yaklaşan bu kesimin, kendisini Cumhuriyet rejimiyle yeniden üretmesi, bir iktidar sürekliliğine işaret eder (Berzeg, 2000: 171-172). Bu eleştiriler, Şerif Mardin'in değerlendirmeleriyle de paralellik gösterir. Mardin, 1960 Askerî Müdahalesini gerçekleştiren aktörlerin, Demokrat Parti'nin temsil ettiği toplumsal dönüşüm talebine karşı, eski "zora dayalı" merkeziyetçi düzeni savunan gruplar olduğunu belirtmektedir. Mardin'e göre, DP'yi destekleyen çevreler –her ne kadar halkçı retorik içinde sınırlı kalmış olsalar da– değişimden yana bir pozisyon benimsemişlerdir (Mardin, 2003: 74).

Kongar'ın bu tespitinde dikkat çeken husus, bürokrasinin siyasal ve toplumsal dönüşümün taşıyıcısı olarak meşruiyetini toplumsal tabandan değil, merkezi otoriteden almasıdır. Ancak burada önemli bir kuramsal eksiklik göze çarpar: Kongar, söz konusu "kendiliğinden oluşan sınıf" ların neden gelişemediğine dair yapısal bir açıklama sunmaz. Oysa tam da bu nokta, modernleşme sürecinin başarısızlıklarının temel nedenlerinden birini olarak da değerlendirilebilir. Bürokrasi dışındaki toplumsal sınıfların zayıf ya da bastırılmış olması, bizzat bürokrasinin kurumsal tahakkümünün bir sonucu olarak da görülebilir.

Karpat'a göre ise Devlet, kurumsal retoriğinde kendisini toplumun tüm kesimlerinin menfaatlerini eşit biçimde gözeten bir hakem ve düzenleyici olarak tanımlasa da toplumsal eşitsizliklerin ve sınıfsal farklılaşmanın oluşmasında aktif bir rol oynamıştır (Karpat, 2009, s. 16; Karpat, 2010, s. 187, 371-372). Bu çelişki, Türkiye'de devletin yalnızca siyasal bir yapı değil, aynı zamanda sınıfsal ilişkilerin ve ekonomik çıkarların yeniden üretildiği bir mekanizma olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Modernleşmenin kapitalist formları benimsenmiş gibi görünse de siyasal-toplumsal ilişkilerin temelinde hâlâ patrimonyal ve otoriter nitelikler baskın kalmıştır. Bu anlamda Türkiye'nin siyasal sosyolojisinde, "geç yeni patrimonyalizm" tanımı, devlet-toplum ilişkilerinin mahiyetini anlamak açısından açıklayıcıdır. Sonuç olarak, gerek iktidar-yönetilen ilişkisi gerekse "millî burjuvazi" yaratma gayreti açısından Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan derin bir süreklilik mevcuttur (Mardin, 2003, s. 64; Mardin, 2007, s. 198, 219).

Bu bağlamda bürokrasi, yalnızca bir yönetim aygıtı olmaktan çıkarak, kendi içinde bütünlük taşıyan, ayrıcalıklı, hatta "sınıf benzeri" bir yapıya evrilmiştir. Bu yapının yukarıdan modernleştirme yaklaşımı, toplumsal meşruiyetten ziyade devlet gücüne yaslandığı için geniş halk kitlelerinin edilgen desteğiyle sürdürülmüştür. Bürokratik sınıf, bu destek sayesinde hem siyasal hegemonya kurabilmiş hem de kendi sınıfsal çıkarlarını meşrulaştırabilmiştir.[17]

[17] Türkiye'de modern siyasî mücadelelerin arka planında, Batı'daki klasik sınıf çatışmalarından farklı olarak, giderek kurumsallaşan bir bürokratik sınıf ile halk (reaya) arasında süreklilik arz eden yapısal bir gerilim yer almaktadır. Bu mücadele, yalnızca gelir düzeyindeki farklardan ibaret değildir; aynı

Kongar'ın analizinde ikinci grup olarak tanımlanan gelenekçi-liberal kesim ise bürokratik tahakküme karşı bir tepki olarak öne çıkar. Bu kesim, devletin hem siyasal alandaki baskıcı tutumuna hem de ekonomi üzerindeki müdahaleci kontrolüne karşı çıkarak, âdem-i merkeziyetçi bir yaklaşımı savunmuştur (Kongar, 2018:131-132). Ancak bu direniş, ilerlemeye değil, çoğunlukla devlet eliyle dayatılan modernleşmeye karşı geleneksel referanslara yaslanan bir muhalefet biçimi olarak belirmiştir. Bu çerçevede İslam dini, modernleşme karşıtı bir araçsallaştırmaya tabi tutulmuş; toplumsal meşruiyet bu kez modernleşme yerine geleneksel değerler üzerinden inşa edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak Kongar'ın çözümlemesi, Türkiye'de modernleşme sürecinin iki ana aktörü olan bürokratik elit ile geleneksel-liberal çevreler arasındaki tarihsel gerilimi ortaya koysa da yapısal nedenleri açıklamada yetersiz kalmakta ve özellikle "sivil burjuvazinin" oluşamamasını, sistemik baskıların bir sonucu olarak değil, adeta tarihsel bir yokluk olarak ele almaktadır. Oysa bürokrasinin tepeden inşa ettiği modernleşme modeli, aynı zamanda alternatif sınıfların gelişimini engelleyen temel mekanizmadır.

2.3.1. Siyasal Yapının Kuramsal Temelleri

Şerif Mardin'in 1973 yılında ortaya koyduğu merkez-çevre[18] modeli, Türkiye'de modern devlet, toplum ve siyasal düzenin nasıl şekillendiğini açıklamaya çalışır. Mardin, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihini patrimonyal devlet geleneği ve bürokratik imparatorluk yapıları üzerinden analiz ederek, Cumhuriyet Türkiye'sinin temel değerlerini ve kurumsal yapılarını merkez ve çevre ilişkileri bağlamında değerlendirir. Bu modele göre, Cumhuriyet döneminde merkez ve çevre arasındaki ilişkilerin

zamanda bürokrasinin erişebildiği makamlar, statü olanakları ve bu makamsal ayrıcalıkların ekonomik sermayeye dönüştürüle bilirliği üzerinden şekillenmektedir (Mardin, 2007, s. 194). Bu yönüyle Türkiye'deki sınıfsal ayrışma, üretim ilişkileri temelinde tanımlanan Batı tipi sınıf mücadelelerinden ayrışır; zira burada belirleyici olan sermaye birikiminden ziyade, devlete erişim kapasitesi ve onun üzerinden elde edilen ikincil ayrıcalıklardır.

[18] Edward Shils'in merkez-çevre teorisi Mardin'in modelini besleyen düşünce haritasının koordinatlarını belirlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Shils, Edward: 2002. *"Merkez ve Çevre",* (Çev.) Yusuf Ziya Çelikkaya, Türkiye Günlüğü, Sayı: 70, s. 86-96

temelini, Osmanlı'dan miras alınan patrimonyal devlet anlayışı oluşturur (Mardin, 2006: 38-45).

Mardin'e göre, her toplumda bir merkez bulunur; ancak bu merkezlerin yapılanma biçimi farklılık gösterir. Türkiye'de Osmanlı'dan devralınan güçlü merkezi yapı, Cumhuriyet döneminde siyasal ve toplumsal düzeni şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır (Mardin, 2006: 35). Devlet-toplum ilişkisi, tarihsel miras ve sosyo-kültürel bağlamlara göre değişirken, Mardin, Avrupa ile Türkiye arasındaki farkı ortaya koyarak, Avrupa'da merkez-çevre ilişkilerinin uyum ve uzlaşı temelinde şekillendiğini, Türkiye'de ise *çatışma* ve *yabancılaşma* ekseninde geliştiğini belirtir (Mardin, 2006: 35-38; Keyman, 2001: 21).

Bu analiz çerçevesinde, Metin Heper'in 1985 yılında geliştirdiği devlet-egemen modeli, merkez-çevre anlayışını temel alarak özellikle devletin kurumsal yapısına odaklanmaktadır. Heper'e göre, Türkiye'de devlet, toplumdan bağımsız, özerk bir siyasi aktör olarak konumlanmıştır. Bu modelin temel tezi, Türkiye'deki siyasal aktörlerin devletin egemenliği doğrultusunda şekillendiği ve siyasal dinamiklerin devlet merkezli bir bakış açısıyla değerlendirildiğidir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e uzanan süreçte, siyasal sistemin merkezinde yer alan devlet güçlü, örgütlü ve egemen bir yapıya sahipken; çevre ise zayıf, parçalı ve iyi örgütlenememiş bir yapı sergilemiştir. Heper'e göre, Cumhuriyet dönemi boyunca siyasal aktörler, sürekli olarak çevrenin çıkarcı eğilimlerinden şüphe duyan bir merkez ile baskı altında kalan ve bu baskıya karşı aşırı muhalif tutum sergileyen bir çevre arasında konumlanmıştır (Heper, 2010: 248-249).

Bu bağlamda, İdris Küçükömer'in 1969 yılında ortaya koyduğu ekonomi-politik temelli model, Türkiye siyasetini Batıcı-laik bürokrasi cephesi ile Doğucu-İslamcı halk cephesi arasındaki mücadele üzerinden analiz eder. Küçükömer'e göre, Türkiye'de siyasal yapı üretim ilişkileri ve ekonomik sistem çerçevesinde şekillenmektedir (Küçükömer, 2013: 25-37). Model, Marx'ın tarihsel materyalizmi ve

Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)[19] kavramlarından hareketle şekillenir. Küçükömer, Marx'ın sınıflı toplum anlayışı ve üretim tarzı analizini Türkiye'nin siyasal yapısına uyarlayarak, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemini ekonomi-politik bir çerçevede değerlendirir (Küçükömer, 2013: 49-50). Bu yaklaşıma göre, Osmanlı'dan devralınan merkeziyetçi yönetim anlayışı, ekonomik ve siyasal süreçleri belirleyen temel faktör olmuş, Cumhuriyet dönemi boyunca devletin modernleşme projeleri ekonomik sınıf ilişkileriyle doğrudan bağlantılı hale gelmiştir.

Emre Kongar'ın 1976 yılında geliştirdiği devletçi-seçkinci ve gelenekçi-liberal cephe modeli, Türkiye'de siyasal hayatı kapitalizm, sekülerleşme ve devletin rolü çerçevesinde analiz eden önemli modellerden biridir. Kongar'a göre Türkiye'de siyasal mücadele, çağdaşlaşma ekseninde devletçi-seçkinci cephe ile gelenekçi-liberal cephe arasında şekillenmektedir. Osmanlı'dan devralınan merkezi otorite, dini-geleneksel bir kültürel yapı ve toprağa dayalı ekonomik sistem, Sened-i İttifak ile Avrupa feodalitesine benzer ama özgün bir modele dönüşmüş, Osmanlı devlet yapısı zamanla Batı kapitalizmine bağımlı bir ekonomik sisteme eklemlenmiştir (Kongar, 1976: 33-35, 45; Kongar, 2014: 352). Kongar'a göre, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki ekonomik dönüşümü, kapitülasyonlar ve feodal niteliklerin korunması, Türkiye'nin Batı'ya bağımlı bir ekonomik model geliştirmesine neden olmuştur (Kongar, 1976: 51, 55; Aydın ve Ünivar, 2008: 1086).

2.3.2. Modernleşme Sürecinde Devlet-Toplum Gerilimi

Batı'da modern devletin oluşumu, feodal güçler ve yerel otoriteler arasındaki dengeler üzerinden gelişmiştir. Bu coğrafyada merkez ile çevre arasındaki uzlaşmalar, çevresel güçlerin merkezi otoriteye entegre olmasını sağlamış ve devlet, bu uzlaşmalar

[19] Marx, toplumsal ilişkileri ve siyaseti ekonomi temelli bir bakış açısıyla ele alır. Üretim biçimleri, sınıflaşma ve sınıf çatışması gibi konular üzerinden tarihsel aşamalar tanımlayan Marx, bu çerçevede toplum biçimlerini ve siyasal-toplumsal ayrışmaları inceler. Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) bağlamındaki çalışmalarıyla Doğu toplumlarını, devlet-toplum ilişkilerinde bürokrasi merkezli, katı ve sert bir yapı üzerinden analiz eder. Marx'ın bu analizinin Osmanlı siyaset ve ekonomik ilişkilerinin kapsamlı analizi için bkz: Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu.* İstanbul: Alfa Basım.

sayesinde daha dayanıklı ve esnek bir yapıya kavuşmuştur. Buna karşın, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki merkez-çevre ilişkisi farklı bir yönde ilerlemiş, kültürel dinamikler daha çok çatışma üzerine kurulmuştur (Mardin, 2006: 37-38; Aydın, 2006: 76).

Şerif Mardin'e göre, Türkiye'deki merkez-çevre ilişkisi, Osmanlı'nın devlet-toplum formasyonu ve otorite yapısının etkisiyle şekillenmiş, bu formasyon Cumhuriyet dönemi boyunca merkez ile çevre arasındaki ayrışmayı derinleştirmiştir. Osmanlı siyasal sisteminde feodal özerk yapılar bulunmadığından, merkez-çevre karşıtlığı, "mutlak otorite" olarak görülen merkez ile çevreyi bir tehdit olarak algılayan devlet arasında şekillenmiştir. Bu karşıtlık, Batı'daki gibi uzlaşma ve kurumsal güvenceler üzerinden değil, sürekli bir çatışma zemini üzerinde gelişmiştir (Mardin, 2006: 38-45). Osmanlı'da merkez, yerel özerk güçleri kabul etmek yerine onları tehdit olarak görmüş ve etkisizleştirmeye çalışmıştır (Mardin, 2006: 38; Çınar, 2006: 155). Bu durum, Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam etmiş, devlet merkezli yapının otoriter eğilimleri ve toplum üzerindeki tahakkümü güçlenerek sürmüştür.

Metin Heper ise, Türkiye'nin güçlü devlet geleneğine vurgu yaparak, bu yapının farklı dönemlerde siyasal yaşamı nasıl şekillendirdiğini inceler. Ona göre, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devredilen süreçte devleti merkeze yerleştiren unsur, bizzat devletin kendisidir (Heper, 2010: 47). Türkiye'nin siyasal kültüründe devletin merkezi bir rol oynaması, toplum-devlet ilişkilerini ve siyasal yapıyı belirleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu güçlü devlet geleneği, Türkiye'nin siyasal düzenini belirleyen temel unsur haline gelmiş, siyasal krizlerin kaynağını oluşturan bir dinamik olarak varlığını sürdürmüştür (Heper, 2010: 36-47).

Öte yandan İdris Küçükömer, Türkiye'nin kapitalizm ve demokratikleşme süreçlerinde yaşadığı temel sorunların, Osmanlı geçmişinden ve miras alınan üretim tarzından kaynaklandığını belirtir. Küçükömer, Osmanlı'daki üretim biçiminin, Cumhuriyet'in sınıflaşma ve demokratikleşme süreçleri üzerindeki en önemli engel olduğunu öne sürer. Ona göre, Osmanlı devlet yapısını ve ekonomik düzenini anlamadan, Türkiye'nin kapitalizm ve demokrasi sürecinde karşılaştığı sorunları

çözümlemek mümkün değildir (Küçükömer, 2013: 25-37). Osmanlı'da feodal bir üretim tarzının bulunmaması, sınıfsal ayrışmanın Avrupa'dakinden farklı gelişmesine yol açmış, dolayısıyla kapitalistleşme süreci de farklı bir dinamik üzerinden ilerlemiştir. Avrupa'da feodal sistemin tasfiyesi, burjuvazinin güçlenmesi ve mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü, kapitalizmin kurumsallaşmasına ve demokratik siyaset kültürünün gelişmesine zemin hazırlarken, Osmanlı bu süreçleri yaşayamadığı için Cumhuriyet Türkiye'si kapitalizm ve demokrasi sürecinde önemli zorluklarla karşılaşmıştır (Küçükömer, 2013: 25-37).

Emre Kongar'a göre, Osmanlı-Cumhuriyet hattında batılılaşma ve modernleşme süreci, 19. yüzyılda bir kurtuluş yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç, siyasal alanı olduğu kadar, bu alanı şekillendiren devletçi-seçkinci ve gelenekçi-liberal olmak üzere iki ana cephenin tarihsel kökenlerini de oluşturmuştur. Kongar, devletçi-seçkinci cephenin Osmanlı'da Batılılaşmayı savunan yenilikçi bürokratlar etrafında geliştiğini belirtir. Bu bürokratlar, modernleşmeyi devlet eliyle hayata geçirmeyi amaçlamış, ancak toplumla zayıf bir bağa sahip oldukları için devrim niteliğindeki yenilikleri doğrudan devlet aracılığıyla gerçekleştirme yolunu seçmişlerdir (Kongar, 1976: 106, 132). Osmanlı toplumunda ekonomik ve siyasal değişime öncülük edecek güçlü bir toplumsal sınıfın bulunmaması, bürokrasinin bu rolü üstlenmesine neden olmuştur. Ancak bu durum, bürokrasinin kendi içinde ayrıcalıklı ve kapalı bir elit oluşturmasına yol açmış, böylece siyasal ve toplumsal yapıda baskın güç haline gelmiştir.

Diğer yandan, gelenekçi-liberal cephe, devletçi-seçkinci yaklaşıma bir tepki olarak doğmuştur. Bu cephe, Batılılaşma sürecinde topluma dayatılan yeniliklere ve devrimlere karşı direnç göstermiştir. Cephenin gelenekçi yönü, İslam'ı ve Osmanlı kültürel mirasının korunmasını savunurken, liberal yönü ise hem ekonomik hem de siyasal özgürlükleri ön plana çıkarmıştır. Siyasal anlamda, bu cephe devletin birey hak ve özgürlüklerini kısıtlayan baskıcı tutumuna karşı çıkarken, ekonomik anlamda ise devletin ekonomik yaşama müdahalesine karşı bir duruş sergilemiştir. Böylece, Batı'daki gelenekçilik ve liberalizm gibi iki karşıt eğilim, Türkiye'de gelenekçi-liberal cephe içerisinde birleşerek devletçi-seçkinci cepheye alternatif oluşturmuştur (Kongar, 1976: 133).

Sonuç olarak, Türkiye'de modern devletin oluşumu ve siyasal dinamiklerin gelişimi, merkez-çevre çatışması, devletin güçlü yapısı ve ekonomi-politik dinamikler ekseninde şekillenmiştir. Mardin'in modeli, devlet-toplum ilişkilerinde merkezi otoritenin baskın rolünü ortaya koyarken, Heper, devletin özerk bir aktör olarak siyasal süreçleri nasıl yönlendirdiğini vurgular. Küçükömer'in ekonomi-politik yaklaşımı, Osmanlı üretim tarzının Cumhuriyet dönemindeki ekonomik ve sınıfsal sorunlarla ilişkisini incelerken, Kongar ise modernleşme sürecinin ortaya çıkardığı siyasal cepheleri analiz etmektedir. Bu modeller, Türkiye'nin siyasal yapısının tarihsel sürekliliğini ve dönüşümünü anlamak açısından önemli teorik çerçeveler sunmaktadır.

2.3.3. Merkezileşme ve Sınıfsal Yapı

Şerif Mardin'e göre, Osmanlı siyaset ve ekonomi hayatında merkez-çevre kopukluğunu derinleştiren dinamikler, devletin merkezi otoritesi ile çevresel toplumsal yapılar arasındaki ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Devlet, merkezi otoritesini güçlendirme stratejisi çerçevesinde çevresel güçlerle sürekli bir mücadele içine girmiştir. Bu kopukluğun en önemli sebeplerinden biri devşirme sistemidir. Devşirme sistemi, yönetici elitlerin sosyal kökenlerinden ve yerel bağlarından koparılarak merkezde toplanmasını sağlamış, bu elitlerin hanedan adına görev yaparak merkezi otoritenin devamlılığını korumasına yol açmıştır. Osmanlı'da yönetici sınıf, imparatorluk adına toplumu ve ekonomiyi kontrol ederken, halk ile yönetim arasındaki ayrışma kalıcı hale gelmiştir (Mardin, 2006: 40-41; Aydın, 2006: 77; Çağlar, 2013: 36-37). Mouzelis'in (2003:11) de belirttiği gibi, bürokratların konumu adeta kutsal bir statüye yükselir, bu durum ise bürokratik elit ile toplum arasında belirgin bir yabancılaşmanın ortaya çıkmasına yol açar.

Osmanlı'daki ikinci önemli yönetim mekanizması ekonomi ve toprak sistemi olmuştur. Merkezi bürokrasiye bağlı yöneticiler vergiden muaf tutulurken, devlet topraklarının mülkiyet hakkı doğrudan sultana aitti. Ancak bu sistem, özel mülkiyetin gelişimini engellemiş, devleti ekonomik düzenin ana otoritesi haline getirmiştir. Böylece, merkez-çevre ilişkileri ekonomik egemenlik üzerinden pekişmiş, devletin

ekonomik gücü, toplumsal güçler karşısında baskın konumda kalmasını sağlamıştır (Mardin, 2006: 41, 43).

Üçüncü unsur ise merkez ile çevre arasındaki kültürel ayrışmadır. Osmanlı'da merkez, elit bir kültür etrafında şekillenirken, çevre halk kültürü ile sınırlı kalmıştır. Merkez, bu kültürel yapıyı kontrol ederek çevre üzerindeki hâkimiyetini sürdürmüş, eğitime erişim yalnızca dini eğitim veren kurumlarla sınırlandırılmıştır. Bu nedenle, çevrenin merkezin resmi kültürel sembollerine ulaşması engellenmiş, Osmanlı toplumsal yapısında din, merkez ile çevre arasındaki en güçlü bağlantı unsuru haline gelmiştir (Mardin, 2006: 44-45).

Bu bağlamda, ekonomi-politik perspektiften bakıldığında, Osmanlı Devleti'nde toprağın temel üretim aracı olduğu ve mülkiyetin devlete ait olduğu bir sistem hâkimdi. Halk (reaya), toprağın sadece tasarruf hakkına sahipti ve toprağa bağlı emekçi konumundaydı. Üretim gücü araçlarının nihai kontrolü yalnızca padişahın elindeydi, üretilen artık-ürün ise padişaha bağlı ulema, yeniçeri ve tımarlı sipahi gibi devlet görevlilerine dağıtılıyordu. Küçükömer'e göre, bu yapı rekabete dayalı bir denge yaratarak padişahın merkezi otoritesini güçlendirmiş, Osmanlı'da Asyatik despotizm modelinin oluşmasına neden olmuştur (Küçükömer, 2013: 36-48).

Osmanlı'daki üretim araçlarının padişahın kontrolünde olması, burjuva sınıfının ve ticari şehirlerin gelişmesini engellemiş, kırsal ile şehirler arasında iş bölümüne dayalı bir ekonomik yapının oluşmasına izin vermemiştir. Böylece, Osmanlı'daki ekonomik sistem sermaye birikiminin üretime yönlendirilmesini engellemiş, bu da uzun vadede sanayi üretim güçlerinin gelişememesine neden olmuştur. Küçükömer'e göre, ekonomik gelişmenin sınırlı kalması, siyasi kurumların dönüşümünü de kısıtlamış, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecini Avrupa'dan farklı bir yöne taşımıştır (Küçükömer, 2013: 38-40, 45-48).

Küçükömer, Osmanlı'nın merkezi egemenliğini genişletme çabasının, uzun vadede bir hegemonya paradoksu yarattığını ve genişleme politikalarının devletin çözülmesine

neden olduğunu savunur. 17. yüzyılın sonlarından itibaren mülkiyet rejiminde yaşanan değişiklikler, bu sürecin hızlanmasına yol açmıştır. Özellikle iltizam sisteminin uygulanmaya başlaması, toprağın özel mülkiyete dönüşmesini ve devletin bu gelir kaynağını bireylere devretmesini beraberinde getirmiştir. Bu süreç, ticari ve tefeci sermayenin sanayiye yönelmek yerine toprağa yatırım yapmasına neden olmuş, dolayısıyla sanayi üretiminin gelişmesi engellenmiştir. Toprak mülkiyetini ele geçiren mültezimler, eyaletlerde ayan sınıfını oluşturmuş ve bu sınıf zamanla merkezi otoriteye karşı bağımsızlık kazanmaya başlamıştır (Küçükömer, 2013: 54-63).

Mülkiyet rejimindeki bu değişimler yalnızca ekonomik yapıyı değil, siyasal gücü de dönüştürmüştür. Padişahın toprak üzerindeki egemenliği zayıfladıkça, siyasal gücü de merkezden çevreye kaymaya başlamış, ayanlar eyaletlerde yarı bağımsız yönetimler oluşturarak merkezi otoriteyi tehdit etmiştir. 18. yüzyılda, bu büyük toprak sahipleri merkezi hükümete karşı özerk bir güç haline gelirken, 19. yüzyılda padişahın siyasal kontrolünü daha da zayıflatmışlardır. Ayanların artan gücü, Sened-i İttifak'ın imzalanmasına yol açarken, yüksek bürokrasi padişaha karşı anayasal düzen ve parlamenter sistem gibi Batı'dan alınan kurumsal mekanizmalarla kendi haklarını koruma yoluna gitmiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet ilanları, Osmanlı devlet yapısındaki bu dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Küçükömer, 2013: 65-68; Bilge, 2012: 84).

Sonuç olarak, Osmanlı'da merkez-çevre ilişkileri, ekonomik, siyasi ve kültürel kopukluklar üzerinden şekillenmiş, devletin merkeziyetçi yapısı, üretim ilişkileri ve mülkiyet rejimi nedeniyle Batı'dan farklı bir gelişim çizgisi izlemiştir. Mardin'in analizine göre, devşirme sistemi ve merkezi otorite, halk ile yönetim arasındaki kalıcı ayrışmayı pekiştirmiştir. Küçükömer'in ekonomi-politik yaklaşımı ise Osmanlı üretim sisteminin sermaye birikimi[20] ve demokratikleşme süreçlerini nasıl engellediğini

[20] Osmanlı sisteminde, bireylerin servet biriktirmesi teknik olarak mümkün olmakla birlikte, bu birikim kalıcı ve kurumsal bir iktisadî sınıfın oluşmasına olanak tanımamıştır. Bunun temel nedeni, ekonomik kaynakların ve siyasal karar alma mekanizmalarının merkezî bir bürokratik elitin denetiminde bulunmasıdır (Karpat, 2009, s. 153). Bu yapı, ekonomik sermaye birikimini siyasî sistemden bağımsızlaştırmamış, tersine iktidara yakınlıkla meşrulaştırılan bir servet döngüsü yaratmıştır.

ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın ekonomik düzenindeki değişimler, zamanla siyasal merkezde zayıflamaya ve çevresel güçlerin yükselmesine neden olmuş, bu da Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte modern devletin oluşumunu doğrudan etkilemiştir.

2.3.4. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyasal ve Toplumsal Yapının Dönüşümü

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda merkez-çevre ilişkileri hem merkezde hem de çevrede yaşanan önemli gelişmelerle derinleşmiş ve bir çatışma alanına dönüşmüştür. Merkez, kurumsal merkeziyetçiliği ve toplumsal bütünleşmeyi sağlamak amacıyla reform girişimlerinde bulunurken, aynı zamanda sultan ile bürokrasi arasında bir güç mücadelesi başlamıştır. Batılılaşma yoluna giren bürokrasi, merkezde bağımsız bir güç odağı haline gelirken, çevrede ise iltizam sistemiyle güçlenen ayan sınıfı, ekonomide daha etkili bir rol üstlenerek merkeze karşı özerklik arayışına girmiştir. Ayanlar ve bürokrasi, sultana karşı geçici bir ittifak kurarak yeni bir güç dengesi oluşturmuştur (Mardin, 2006: 53-57).

II. Meşrutiyet'e giden süreçte, bürokrasi, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki aracılığıyla yerel eşraf ile ittifak kurarak Sultan'ı yönetimden uzaklaştırmış ve merkezdeki yeni güç odağı haline gelmiştir. Ancak, Sultan'ı siyaset sahnesinden çekmeyi başaran bürokrasi, yerel eşrafın güçlenmesini potansiyel bir tehdit olarak görmüş ve bu grupların özerklik kazanmasına izin vermemiştir (Mardin, 2006: 56-59). Jön Türkler, Osmanlı'nın geleneksel "din ve devleti koruma" anlayışını terk ederek, "ittihat ve terakki" söylemini benimsemiş, böylece dönemin egemen pozitivist anlayışına dayalı bir ideolojik inşayı siyasetin temel paradigması haline getirmiştir. Modern bir ulus-devlet kurma hedefiyle hareket eden Jön Türkler, merkezileşme politikalarını hayata geçirirken, etnik çeşitliliğin yoğun olduğu bölgelerde yönetim becerilerinin yetersizliği nedeniyle çevrenin desteğini yeterince sağlayamamıştır (Mardin, 2006: 51, 58-59).

Bu süreç, Küçükömer'e göre, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan ve Türkiye siyasetini şekillendiren temel ayrışmanın da zeminini oluşturmuştur. Batıcı yenilikçi bürokratlar,

özellikle Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde uyguladıkları ekonomi politikalarıyla, geleneksel üretim güçlerinin zayıflamasına ve emperyalizme bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum, sınıf hareketlerinin ortaya çıkmasını engelleyerek halkın siyasette özne olmasının önünü tıkamıştır. Aynı zamanda modernleşme adına sert kültürel politikalar uygulanmış, halkın kendi kültürel değerlerini reddetmesi teşvik edilmiştir. Ancak bu durum, halk kitlelerinin eski değerlerine daha fazla sarılmasına neden olmuş, sonuç olarak yenilikçi bürokratlar halktan uzaklaşarak yalnızlaşmıştır[21] (Küçükömer, 2013: 65-96, 98-100).

Küçükömer, bu tarihsel gelişmelere dayanarak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte iki ana siyasal cephenin oluştuğunu öne sürer. Bunlardan birincisi, Batıcı-laik bürokratların oluşturduğu Batıcı cephe, ikincisi ise esnaf, yeniçeri ve ulema birliğinden doğan Doğucu-İslamcı halk cephesidir. Bu ayrışma, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş ve siyasi partilerin şekillenmesine yön vermiştir. Küçükömer, Doğucu-İslamcı halk cephesini Prens Sabahattin[22], Hürriyet ve İtilaf, Birinci Meclis'teki İkinci Grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Demokrat Parti ve Adalet Partisi gibi hareketlerle ilişkilendirirken; Batıcı-laik cephenin İttihat ve Terakki, Birinci Grup, Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Birlik Komitesi ve Ortanın Solu siyaseti çerçevesinde şekillendiğini belirtir (Küçükömer, 2013: 83-87).

Bu ikili yapı, Emre Kongar'ın siyasal cepheler teorisinde de yer bulmaktadır. Devletçi-seçkinci cephe, halkın taleplerini göz ardı eden otoriter bir yapı sergileyerek,

[21] Hegel'in de işaret ettiği gibi, bürokratlar toplumdan koparak kendi imtiyazlı menfaatlerini temsil eden kapalı bir sınıfa dönüşmektedir (Hegel, 2006).

[22] Prens Sabahaddin, Türk düşünce tarihinde liberalizmi savunan öncü fikir adamlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Ziya Gökalp'in Durkheim'den esinlenen toplumcu yaklaşımına karşılık, Prens Sabahaddin daha çok Le Play ekolü ve bu ekolden Edmond Demolins'in geliştirdiği ferdiyetçi (individualist) anlayışı Türkiye'de uygulamaya çalışan bir düşünür ve sosyologdur. Ona göre millet ve devletin temeli bireydir; dolayısıyla toplumsal ilerleme, bireylerin ekonomik, entelektüel ve ahlaki bakımdan geliştirilmesiyle mümkündür. Toplumun güçlenmesi, devletin değil, bireyin gelişiminden kaynaklanmalıdır. Bu nedenle devletin asli görevi, vatandaşların refahını ve başarısını güvence altına almak, onların potansiyellerini ortaya çıkaracak bir ortam yaratmaktır. Prens Sabahaddin'in çözüm önerisi, bireysel girişimciliği ve özerkliği teşvik eden *Ecole des Roches* eğitim modelinin Türkiye'ye uyarlanması yönündedir. Her ne kadar bu model Fransa'da başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Prens Sabahaddin onu Osmanlı toplumunun dönüşümü için eğitim temelli liberal bir reform aracı olarak değerlendirmiştir.

modernleşmeyi devlet eliyle yukarıdan aşağıya bir süreç olarak yönetmiştir. Batı'dan alınan düşünce ve kurumlar, devletin baskın gücüyle topluma benimsetilmeye çalışılmış, ekonomik ve toplumsal düzen, devlet kontrolünde şekillendirilmiştir. Bu otoriter-modernleşmeci yaklaşım, halkın devlete ve devletçi-seçkinci gruba karşı yabancılaşmasına neden olmuştur (Kongar, 1976: 106, 132).

Buna karşılık, gelenekçi-liberal cephe, devletçi-seçkinci yapıya tepki olarak doğmuş ve yerinden yönetimi savunarak halkın gerçek temsilcisi olduğunu iddia etmiştir. Bu cephe, Batılılaşma sürecine direnç gösterirken, İslam'ı siyasal bir araç olarak kullanmış ve Osmanlı-İslam geleneğinin koruyucusu olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Kongar'a göre, bu cephe sürekli olarak devletçi-seçkinci cephe tarafından bastırılmıştır (Kongar, 1976: 133).

Kongar, her iki cephenin de ideolojik tutarsızlıklar barındırdığını ve ekonomik-politik anlamda net bir yaklaşım geliştiremediklerini öne sürer. Her iki cephe içinde de birbirleriyle çatışan farklı gruplar yer almakta, bu nedenle siyasal tutumlar istikrarlı bir ideolojik zemine oturmamaktadır. Ayrıca, iki cephe de zaman zaman birbirlerine karşı şiddete başvurma eğiliminde olmuş, böylece siyasal mücadelenin büyük ölçüde çatışma ekseninde ilerlemesine neden olmuştur (Kongar, 1976: 133-134). Tarihsel olarak, devletçi-seçkinci cephenin kökenleri Osmanlı'daki Genç Osmanlılar, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki hareketlerine dayanırken, gelenekçi-liberal cephe 1908'deki Ahrar Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası çerçevesinde şekillenmiştir (Kongar, 1976: 134-137). Tunaya'ya (2024:107) göre, "*bu ikilik veya ayrılık 1908 kapısından girecek, fırkalar teşkil edecek, bütün bir imparatorluğun insanlarını iki hasım kampa bölecek tohumlarını serpecektir*".

2.3.5. Cumhuriyet'e Aktarılan Merkez-Çevre Gerilimi

Osmanlı Devleti'ndeki merkez-çevre çatışması, süreklilik ve kopuş ekseninde Cumhuriyet'e aktarılmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde belirginleşen bu ayrışma, modernleşme sürecinde yeni boyutlar kazanmış, ancak tarihsel devamlılık büyük ölçüde korunmuştur. Merkez-çevre gerilimi, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş

ve Türk siyasetinde kalıcı bir dinamik haline gelmiştir. Osmanlı'daki merkezi otoritenin güçlenme çabaları ve çevrenin özerklik arayışı, Cumhuriyet dönemine de yansımış, yeni rejimin aktörleri olan bürokrasi ve elit kadrolar bu yapıyı büyük ölçüde sürdürmüştür. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, merkez-çevre gerilimi ulus-devlet inşası sürecinde belirgin bir unsur olmaya devam etmiş, merkezin modernleşme ve merkeziyetçilik politikaları doğrultusunda çevreyi kontrol altına alma çabaları, çevrenin tepkisini doğurmuş ve Türk siyasetinde süregelen bir çatışma hattı oluşturmuştur (Mardin, 2006: 44-45).

Bu süreçte Osmanlı'dan devralınan merkeziyetçi yönetim anlayışı korunmuş, Cumhuriyet'in "kurumlar olarak merkez" anlayışı, Osmanlı'nın merkeziyetçi yapısıyla süreklilik arz etmiştir. Yeni rejim, devleti mutlak otorite olarak konumlandırarak merkezi otoriteyi güçlendirme yoluna gitmiştir (Çınar, 2006: 156). Bu bağlamda, toplumsal bütünleşme çabaları, genellikle merkeziyetçi politikalar ve yukarıdan aşağıya dayatılan yasalar yoluyla yürütülmüştür (Mardin, 2006: 64). Ancak, "değerler olarak merkez" açısından bakıldığında, Cumhuriyet Osmanlı'dan radikal bir kopuş yaşamıştır. Kemalist rejim, yeni bir merkezi değer sistemi inşa etmeye çalışmış, Osmanlı'nın merkezi değer sisteminden uzaklaşarak toplumu Kemalist ilkeler doğrultusunda yeniden yapılandırmayı hedeflemiştir. Böylece, Cumhuriyet dönemi, hem Osmanlı'dan devralınan yapılarla süreklilik gösteren hem de yeni bir ideolojik kopuşu[23] barındıran bir süreç olarak şekillenmiştir (Mardin, 2006: 64). Bu durum, iktidar olgusunun ekonomik aktörlükten çok daha değerli olduğu bir siyasal kültürün oluşmasına neden olmuştur. Cumhuriyet rejimi ise bu iktidar anlayışını büyük ölçüde miras almış ve kendi kurumsal çatısı altında ideolojik bir temellendirmeyle güçlendirip kurumsallaştırarak yeniden üretmiştir.

[23] Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, sıkça ileri sürüldüğü gibi radikal bir kopuştan ziyade, birçok yapısal sürekliliği barındıran bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmelidir. Şerif Mardin'in de belirttiği üzere, Osmanlı devleti daha kuruluşundan itibaren kendisine alternatif güç merkezlerinin ortaya çıkmasına müsaade etmemiş; siyasî otoriteyi merkezî bir biçimde örgütleyerek, rakip oluşumları ya bastırmış ya da sıkı bir denetim altında tutmuştur (Mardin, 2007, s. 233, 235).

2.3.6. Devletin Toplum Karşısında Konumlanışı

Metin Heper'e göre, Türkiye'de siyasal yaşamın temel dinamiği, devlet ile toplum arasındaki çatışmaya dayanmaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de bürokratik elitler, devleti egemen bir konumda tutarak, modernleşme ve siyasal düzenin korunmasını sağlamaya çalışmıştır (Heper, 2010: 36-47). Bu çerçevede, Jön Türkler ve Kemalistler, Osmanlı'nın patrimonyal siyaset geleneğini devralarak, devletin topluma karşı üstünlüğünü sürdürmüş ve devletin egemenliğini koruma hedefi gütmüştür.

Metin Heper'e göre (2018: 40–41), devlet ile toplum arasındaki gerilim Cumhuriyet döneminde de süreklilik göstermiştir. Bu süreçte devlet seçkinlerinin toplum tasavvuru büyük ölçüde Hegelci bir çerçeve içinde şekillenmiş; toplum çoğu zaman *"evrensel egoizm alanı"* olarak değerlendirilmiştir. Bu anlayış doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı'dan, temel siyasal tercihlerini toplumsal kesimlerden görece bağımsız biçimde belirleyebilen aşkın[24] bir devlet yapısı ile siyasal kapasitesi sınırlı bir toplum miras kalmıştır. Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de bürokratik seçkinler, toplumsal bütünlüğün korunması ve siyasal düzenin sürdürülmesi açısından aşkın devlet anlayışını vazgeçilmez bir unsur olarak görmeye devam etmişlerdir. Bu koşullar altında Türkiye'de açık ve rekabetçi bir siyasal rejime geçiş, siyasal aktörler arasındaki dinamik etkileşim yoluyla ya da karşılıklı yasal yetki alanlarının açık biçimde tanınmasına dayalı kurumsal bir uzlaşma çerçevesinde gerçekleştirilememiştir.

[24] Metin Heper'e göre (2018: 27), devlet olgusunun niteliği, belirli bir siyasal kültürün şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda "aşkıncılık" (*transcendentalism*) ya da "devletçi yönelim" (*statist orientation*), "araçsalcılık" (*instrumentalism*) veya "toplumcu yönelim" (*societal orientation*) anlayışından belirgin biçimde ayrılmaktadır. Aşkıncı yaklaşım, bireyin esasen ahlaki bir topluluğun parçası olduğu varsayımına dayanırken; araçsalcı yaklaşım, bireyi öncelikle çıkar temelli bir topluluğun üyesi olarak değerlendirmektedir. Aşkıncı anlayışta topluluk, bireylerden önce gelir ve toplumun ortak çıkarı, bireysel çıkarların basit toplamını aşan üstün bir anlam taşır. Bu çerçevede kurumlar homojen ve bütüncül yapılar olarak algılanmakta; hukuk düzeni ise vatandaşların kolektif akıl ve iradesinin bir ifadesi olarak görülmektedir. Siyaset, esas itibarıyla yöneticilerin liderliği ve halkın eğitilmesi süreci şeklinde kavramsallaştırılmaktadır. Bu yönüyle aşkıncılık, nihai olarak kamusal görevin kutsallaştırılmasını ve bireyin tüm enerjisini bu kutsal görevin yerine getirilmesine adamasını öngören bir siyasal kültürel yönelimi ifade etmektedir.

Bu değerlendirme, Cumhuriyet döneminde demokratikleşmenin neden sınırlı kaldığını yalnızca dönemsel siyasal gelişmelerle değil, aynı zamanda Osmanlı'dan miras alınan devlet merkezli siyasal geleneğin kurumsal ve düşünsel düzeyde devam etmesiyle açıklayan yapısal bir bakış açısını ortaya koymaktadır.

Küçükömer'e göre, Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyet Türkiye'sinde de modernleşme, ekonomik altyapı ve üretim güçlerini geliştirmeye yönelik değil, üstyapı reformları ve kültürel politikalar çerçevesinde ilerlemiştir. Bu durum, siyaset sahnesinde "ilerici laik bürokratlar" ile "gerici İslamcı halk" arasında bir üst yapı mücadelesine neden olmuştur. Bürokratlar, iktidarda kalarak artık-üründen büyük pay alırken, emperyalizm de Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde ülkeyi yarı sömürge olarak tutmuştur (Küçükömer, 2013: 88).

Küçükömer'e göre, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi bürokrasisi, halktan destek bulmak yerine, devleti ele geçirme mücadelesine odaklanmıştır. Ancak, devleti ele geçirmek, toplumu kontrol etmek anlamına gelmemektedir. Bürokratik elit, toplumu temsil eden bir sınıf oluşturmaktan ziyade devleti elde etmeyi hedeflemiş, bu da halk desteği olmaksızın devletin güçlü olamayacağı gerçeğini göz ardı etmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, bürokrasi halk desteğinden yoksun bir iktidar kurmuş ve sivil alanı daraltan bir kontrol mekanizması yaratmıştır (Küçükömer, 2013: 88-90, 98; Davudoğlu, 2000: 70-71).

Erken Cumhuriyet döneminde, Batıcı-laik bürokratik cepheyi temsil eden Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), üretim ilişkileri ve ekonomi alanında devletçi politikalar izlemiştir. Bu devletçilik politikaları, bürokrasinin devlete ait üretim araçlarını ve kurumları kontrol etmesini sağlamış ve İslamcı halk cephesine karşı güçlenmesine neden olmuştur. CHP, üretim ilişkilerinde, mülkiyetin dağılımında ve gelirin bölüşümünde radikal değişiklikler yapmamış, Batı kurumlarını ve kültürünü halkın hayatına yukarıdan dayatmıştır. Bu durum, bürokrasi-halk çelişkisini Türk siyasetinin temel meselesi haline getirmiştir. Türkiye siyasetinde bu mücadele, laiklik ve İslamcılık gibi yüzeysel kavramlar üzerinden yürütülmüştür (Küçükömer, 2013: 109, 113-116, 130).

Emre Kongar'a göre, Cumhuriyet Halk Partisi, devletçi-seçkinci cephenin temsilcisidir. Atatürk devrimleri, imparatorluk yapısını modern bir toplum ve devlete dönüştürmeyi başarmış, ancak bu süreç, doğal toplumsal dinamikler yerine, yukarıdan aşağıya devrimler yoluyla gerçekleşmiştir. Avrupa'da burjuvazi öncülüğünde gerçekleşen kapitalist gelişme ve modernleşme süreci, Türkiye'de ters bir yönde ilerlemiş, üst yapı devrimleri alt yapısal dönüşümü tetiklemiştir (Kongar, 1976: 106, 109-116, 125-126; Kongar, 2013: 17-19).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte merkez-çevre ilişkileri, devletçi-seçkinci ve gelenekçi-liberal cephelerin oluşumu ve ekonomik dönüşümler, Türkiye siyasetinin temel dinamiklerini şekillendirmiştir. Mardin'in merkez-çevre modeli, Osmanlı'dan miras kalan merkeziyetçi devlet yapısının toplumsal kopukluğu derinleştirdiğini ortaya koyarken; Küçükömer, ekonomik-politik yapının bu bölünmeyi nasıl kurumsallaştırdığını analiz etmiştir. Kongar ise bu bölünmenin siyasal yansımalarını ortaya koyarak, Osmanlı'dan günümüze süregelen cepheleşme dinamiklerini açıklamaktadır.

2.3.7. Güçlü Devlet Anlayışı ve "Geçici Aşkın Devlet" in Aşkın Bürokrasisi

Şerif Mardin'e göre, Cumhuriyet'i kuran kadro, özellikle CHP, devletin gücünü artırmayı temel hedef olarak benimsemiştir. Bu doğrultuda, "kurumlar olarak merkezin", yani devletin ve bürokrasinin güçlendirilmesi gerektiğine inanmışlardır (Çınar, 2006: 156). Merkezin gücünü pekiştirmek adına, çevre potansiyel bir muhalefet alanı olarak görülmüş ve sıkı denetim altında tutulmuştur. 1923-1946 döneminde Kemalist kadrolar, çevreye daima şüpheyle yaklaşmış ve çevrenin iktidara yönelik bir tehdit oluşturmasını engellemeye çalışmıştır (Mardin, 2006: 62-63, 67).

Bu süreçte, Kemalist rejim bir yandan çevreyi kontrol altına almaya çalışırken, diğer yandan da taşra eşrafıyla iş birliği yapma yolunu seçmiştir. Bu iş birliği, eşrafı patronaj sistemi aracılığıyla iktidara entegre etme amacı taşımaktaydı. Devletin merkezi gücünü artırmak adına, Kemalist rejim siyasal ve toplumsal yapının temel hukuki kurallarını yeniden tanımlamış, yeni kurumlar oluşturmuş ve çevrenin örgütlenmesini

engellemek için çeşitli yasalar çıkarmıştır (Sunar ve Sayarı, 1986: 72). Çevrenin toplumsal katılımı sınırlandırılmış, aktif siyasal aktörler yerine pasif bir şekilde merkeze entegre edilmesi hedeflenmiştir (Mardin, 2006: 63-65).

Cumhuriyet rejimi, ulusal kimlik simgeleri ve resmî ideoloji oluşturarak, halkın merkeze eklemlenmesini sağlamaya çalışmıştır. Ancak bu süreç, merkez ve çevre arasında derin bir ideolojik kopuşa yol açmıştır. Osmanlı döneminde merkez ile çevreyi birleştiren ortak kültürel zemin, yeni değerler ve inançlar çerçevesinde yeniden şekillendirilmiş, ancak bu durum çevrenin gözünde merkezin meşruiyetini zayıflatmıştır. İslam, çevrenin kendisini ifade ettiği tepkisel bir ideoloji haline gelirken, merkez ile çevre arasındaki yabancılaşma daha da derinleşmiştir (Mardin, 2006: 65-66; Çınar, 2006: 157; Arlı, 2006: 111).

Mardin'e göre, Kemalist rejim, merkez-çevre ilişkilerini daha sağlıklı bir temele oturtmak için çevreyi kazanmayı ve halka hizmet götürmeyi tercih edebilirdi. Ancak bu yol izlenmemiş, Cumhuriyet'in resmi yaklaşımı, çevrenin karmaşık yapısını reddetmiş ve yerel, etnik ve dini grupları modernleşme sürecinin önünde bir engel olarak görmüştür (Mardin, 2006: 61-62, 65; Keyman, 2001: 21-22). Çevre, tehlikeli ve güvenilmez bir alan olarak algılanmış, merkezin güçlenmesi adına katı merkeziyetçi politikalar benimsenmiştir.

Metin Heper'e göre, erken Cumhuriyet dönemi, iç ve dış çatışmaların ortasında, heterojen bir toplum yapısı içinde ortaya çıkmıştır. Yeni devleti kuran kadrolar, ülkenin etnik, dinsel ve mezhepsel gruplar etrafında bölünme riskini en önemli siyasi tehdit olarak görmüştür. Bu kaygılar çerçevesinde, Atatürk ulusal bütünlüğe ve ulusal çıkarlara dayalı bir rejim oluşturmayı hedeflemiştir. Cumhuriyet rejimi, halk egemenliğine ve modernleşmeye dayalı bir sistem olmasına karşın, Atatürk'e göre halk henüz bu hedeflere ulaşacak bilgi ve bilince sahip değildi (Heper, 2010: 94-123).[25]

[25] Atatürk düşüncelerini "… *bu kuvvet zaman ile ve insanların terakkiyat-ı medeniyesiyle teali eder, kesbi resanet eder ve yükselir ve irade-i milliye, hakimiyet-i milliye bu kuvvetten ibarettir*" (SD, I, s.211-212) şeklinde ifade etmiştir.

Atatürk, halkın eğitimsizliğinin istenmeyen siyasi sonuçlara yol açabileceğini düşünerek, halkın liderler tarafından eğitilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle, Cumhuriyetçi rejim ilkesel olarak halk egemenliğine dayansa da egemenliğin kullanımı devletin elinde tutulmuştur. Devlet ve onun seçkin kadroları, ulusal çıkarları belirleyecek yegâne otorite olarak konumlandırılmıştır. Atatürk'e göre, bu "geçici aşkın devlet" anlayışı, halkın eğitim ve bilinç düzeyi yükseldiğinde sona erecekti (Heper, 2010: 123).

Sonuç olarak, Atatürk ve çevresindeki devlet seçkinleri, erken Cumhuriyet döneminde, modernleşme hedeflerine ulaşılana kadar devletin halktan bağımsız bir otorite olmasını öngörmüştür. Bu yaklaşım, Cumhuriyetçi bir siyasal rejimin inşasında merkezi bir rol oynamıştır. Aşkın devlet anlayışı, Atatürk'ün siyasal vizyonu etrafında şekillenmiş, devlet başlangıçta Meclis'e, daha sonra Cumhurbaşkanlığına yaslanmıştır. Ordu, Atatürk'ün gözünde modern ulusal hedeflerin savunucusu olmasına karşın, siyasetin dışında kalması gereken bir kurum olarak değerlendirilmiştir (Heper, 2010: 101-103).

Benzer şekilde, sivil bürokrasi de yeniden yapılandırılmış, Osmanlı mirası memurlar tasfiye edilerek, yeni Cumhuriyet'in milliyetçi ve çağdaş bürokrasisi oluşturulmuştur. CHP, bürokrasi üzerinde belirleyici bir rol oynayarak, ulusal çıkarları gözeten bürokratik bir düzen oluşturmayı hedeflemiştir (Heper, 2010: 103-109).

2.3.8. Cumhuriyet'te Devlet-Bürokrasi-Halk İlişkisi

Atatürk, Cumhuriyet'in ilanına kadar Meclis'i, devleti doğrudan temsil eden merkezi kurum olarak görmüştür. Meclis, halkı "memnun etmeye" çalışan bir siyasi organ değil, devletin yönetim aygıtı ve toplumun rehberi olarak kurgulanmıştır. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra, devleti temsil görevi Cumhurbaşkanlığına geçmiş ve halk egemenliği, devletin otoritesi tarafından yönlendirilmiştir. Bu süreçte Atatürk'e göre halkın çıkarlarını belirleyen temel güç, bürokrasi ve devlet seçkinleridir (Heper, 2010: 111-114).

Güçlü devlet anlayışında, bürokrasi, devleti temsil eden bir kurum değil, devlet otoritesinin emrinde işleyen bir yönetim aracıdır. Ancak bürokrasi, yönetim işlevinin yanında ve belki de ondan öncelikli olarak laik ve Cumhuriyetçi düşüncenin savunucusu olarak şekillenmiş ve zamanla siyasal süreçte etkili bir rol üstlenmiştir (Heper, 2010: 109, 117, 124). Atatürk sonrası dönemde ise, devlet bürokratik seçkinler tarafından yönetilmeye başlanmış ve bu seçkinler, devletin temel dayanağı haline gelmiştir (Heper, 2010: 126-137).

Cumhuriyet'in merkez-çevre ilişkileri, Osmanlı'dan devralınan merkeziyetçi yapının sürekliliği ile ideolojik kopuşu bir arada barındırmıştır. Mardin, Kemalist rejimin çevreyi denetim altında tutma ve yeni bir merkezi kültür oluşturma çabasını analiz ederken, Heper erken Cumhuriyet döneminde devletin halktan bağımsız bir otorite olarak konumlandırıldığını savunmuştur. Atatürk'ün "geçici aşkın devlet" anlayışı, halkın modernleşme sürecine entegrasyonunu sağlamayı hedeflerken, bu yaklaşım zamanla bürokratik elitlerin devletin temel gücü haline gelmesine yol açmıştır.

2.4. Demokrat Parti ve Siyasal Dönüşüm: Merkez-Çevre Geriliminin Ekonomik ve Sosyal Dinamikleri

Cumhuriyet'in merkeziyetçi politikaları, merkez ile çevre arasındaki ideolojik kopuşu derinleştirmiş ve bürokratik elitler ile halk tabanlı siyasal hareketler arasındaki gerilimi artırmıştır. Bu gerilim, ilk olarak İkinci Grup aracılığıyla Meclis'te temsil edilen çevresel güçler tarafından dile getirilmiş, ancak ikinci grubun tasfiyesi ve tek parti yönetiminin kurumsallaşmasıyla birlikte bu eleştiriler de sönmüştür. Esas olarak 1950'de Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasıyla Kemalizm eleştirilmeye başlanmıştır. DP, çevrenin memnuniyetsizliğini ifade eden bir siyasal hareket olarak doğmuş ve yükselişi, Kemalist merkeziyetçi politikalara karşı çevreden gelen hoşnutsuzluğun bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Tek parti döneminin sona erip çok partili hayata geçilmesiyle birlikte, Parlamento yeniden siyasal sistemin ağırlık merkezi haline gelmiştir. Ancak DP'nin 1950'de iktidara gelmesiyle, devletin egemenliğini elinde tutan bürokratik seçkinler ile DP'nin temsil ettiği çevreler arasında bir çatışma başlamıştır (Heper, 2010: 137-148).

Metin Heper'e göre, bürokratik seçkinler, DP'nin halk temelli siyaset anlayışına karşı çıkarak, halkın siyasal kararlar alabilecek olgunlukta olmadığını savunmuştur. Başka bir ifadeyle, "kamu yetkileri ve bu yetkilerin getirdiği araçları kendi elinde tutan bürokrasi" ile "parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran siyasi parti" arasındaki çatışma, Türkiye'nin siyasal yapısının temel dinamiklerinden biri olmuştur (Heper, 2010: 137). Bürokratik elitler, halkın rasyonel karar alamayacağını ve ulusal çıkarları koruma görevini yalnızca kendilerinin yerine getirebileceğini savunarak, DP'nin halk odaklı politikalarına sert bir tepki göstermiştir. Kendilerini özerk ve egemen devletin temsilcileri, siyasal düzenin gerçek sahipleri ve Atatürk devrimlerinin savunucuları olarak gören bu elit grup, DP'nin uygulamalarına karşı çıkmalarının temel sebebini, halk karşısındaki güvensizlik olarak açıklamıştır (Heper, 2010: 145-146, 149).

Bürokratik seçkinlerin DP'ye yönelik eleştirileri, üç temel noktada toplanmıştır. Birincisi, DP'nin kamu politikalarının ulusal çıkarlara değil, kısa vadeli ve popülist yaklaşımlara dayandığı iddiasıdır. İkincisi, DP'nin dini talepleri siyasete taşıdığı ve bu şekilde toplumu geriye götürdüğü savıdır. Üçüncüsü ise, DP'nin Cumhuriyet'in norm ve değerlerine aykırı bir siyaset izlediği yönündeki eleştiridir (Heper, 2010: 138-148, 153). Sonuç olarak, DP iktidarı döneminde, bürokratik seçkinler devletin temel kurumlarını ve Atatürk ilkelerini koruma misyonunu üstlenmiş, ancak bu süreçte TBMM, devletin merkezi otoritesi olma niteliğini kaybetmiş, DP ise devlet kurumları ile bağlarını koparak siyasal hayatta yeni bir çatışma hattı oluşturmuştur (Heper, 2010: 154-155).

Demokrat Parti'nin iktidara gelişi, Türkiye'de merkez-çevre gerilimini siyasal düzleme taşıyan önemli bir kırılma noktası olmuştur. Mardin, DP'nin çevrenin sesi olarak yükselişini analiz ederken, Heper bürokratik elitlerin DP'ye duyduğu güvensizliği vurgulamıştır. Küçükömer, DP'nin halkla kısa vadeli özdeşleşmeler kurduğunu, Kongar ise DP'yi burjuvazinin siyasal temsili olarak değerlendirmiştir. Bu süreç, Türkiye siyasetinde merkezin otoritesine karşı çevrenin direncinin yükselmesini sağlamış ve toplumsal dönüşümü hızlandırmıştır.

Şerif Mardin'e göre, 1945'te CHP'nin toprak reformu girişimi, yerel eşrafın merkeze karşı tutumunu sorgulamasına neden olmuştur. Bu dönem, çevrenin merkeze karşı örgütlenme süreçlerinin hızlandığı bir zaman dilimi olarak öne çıkmaktadır. Köyler ve kasabalar arasındaki ulaşım, yönetim ve ekonomik bağların güçlenmesi, çevrenin merkeze daha dirençli hale gelmesine neden olmuştur (Mardin, 2006: 68-69; Keyman, 2001: 22-23). CHP, bu yerel bütünleşmenin farkında olmasına rağmen, ulusal bütünlüğü koruma adına bu durumu resmi olarak tanımamış, bir tür "göz yumma" stratejisi uygulamıştır. Bu yaklaşım, merkez-çevre ilişkilerinde doğrudan kabul yerine dolaylı bir ilişki biçimi oluşturmuştur (Mardin, 2006: 70).

Demokrat Parti ise çevre lehine izlediği politikalarla farklı bir strateji benimsemiştir. DP, köylülerin ekonomik ve sosyal sorunlarını merkeze alarak onların desteğini kazanmış, dini pratiklere özgürlük ve bürokrasiyi azaltma vaadiyle de çevrenin güvenini sağlamıştır. Böylece DP, çevrenin siyasete katılımını teşvik etmiş ve onu siyasetin merkezine taşımıştır (Mardin, 2006: 71-73; Gönenç, 2006: 139). CHP bürokrasiyi ve merkezi elitleri temsil ederken, DP çevrenin temsilcisi olarak öne çıkmıştır (Mardin, 2006: 73-74; Çağlar, 2013: 39).

Küçükömer'e göre, DP, üretim güçlerinin geliştirilmesi, halkın geleneksel değerlerine yaklaşma ve bürokrasinin rolünü ikincilleştirme açısından daha olumlu bir profil sergilemiştir. İç üretim güçlerine dayanma politikası geliştirmiş, halk kitlelerine yaslanarak, ekonomik kalkınmayı hızlandırmayı amaçlamıştır. Ancak Küçükömer, DP ve diğer Batıcı-laik cephe karşıtı siyasal oluşumların, üretim ilişkilerini köklü bir şekilde yeniden düzenlemeyi hedeflemediğini ve halkın menfaatlerini gerçek anlamda gözetmediğini savunmaktadır. Bu oluşumlar, halkı doğrudan temsil etmek yerine, halk desteğini siyasal varlıklarının sürdürülebilirliği için bir araç olarak kullanmıştır. Bürokratik yenilik hareketleri ve emperyalist güçlere eklemlenme süreci, halkı Doğucu-İslamcı çerçeveye yönlendirmiştir (Küçükömer, 2013: 86-87, 135, 154). Küçükömer, CHP ve Kemalizm ekseninin halkla özdeşlik kuramamasını eleştirerek, devletin halkın devleti olması gerektiğini vurgulamaktadır. DP döneminde, devlet ile halk arasında kısa süreli özdeşlikler oluşmuş, ancak bu özdeşlikler geçici olmuş ve uzun vadede çökmüştür (Mert, 2000: 71-72).

Buna karşılık aynı süreci farklı biçimde okuyan Emre Kongar'a göre, Demokrat Parti (DP), kapitalist sınıfın gelişimiyle birlikte bir burjuva devrimi olarak yükselmiş ve 1950'de iktidarı ele geçirmiştir. DP, gelişen kapitalist ticaret burjuvazisi ile kapitalistleşen toprak ağalarının ittifakını temsil etmiştir. Kongar'a göre DP'nin iktidara gelişi, devletçi-seçkinci cephenin kapitalizmi alt yapı olarak şekillendirmesinden sonra demokrasiye geçişi simgeler (Kongar, 1976: 152-159).

DP, 1950-1960 yılları arasında iktidarda kalmış ve bu süreçte bürokrasi ile gerilimli bir politika izlemiştir. Atatürk devrimlerine karşı zaman zaman olumsuz bir tutum sergileyen DP, halkı esas güç kaynağı olarak kabul etmiş ve özellikle köylü kesimiyle bütünleşmiştir. Kongar'a göre, DP'nin yükselişi, Cumhuriyet tarihinde halkın ilk kez siyasal sistemin merkezine taşınması anlamına gelmektedir (Kongar, 1976: 159-163).

2.5. 1960 Darbesi ve Sonrası: Bürokratik Güçlü Devlet ve Siyasal Dönüşüm

Şerif Mardin, 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesini, merkez ile çevre arasındaki derin kopukluğu ve Cumhuriyetçi düzeni korumak isteyenler ile değişim isteyenler arasındaki kutuplaşmayı pekiştiren bir olay olarak değerlendirir. 1961 Anayasası, Kemalist ideolojiden uzaklaşarak bürokrasi ve aydınları egemenlik odakları haline getirmiş, böylece siyasal sistemin askeri ve sivil bürokrasiyi merkeze alan bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır (Mardin, 2006: 74). 1971'deki askeri müdahale ise çevre tarafından, merkezin otoriter düzenine geri dönüş olarak algılanmıştır. Çevre, kendi uyguladığı pragmatik yöntemleri merkezin planlı politikalarına karşı daha anlamlı bulmuş ve bu durum, merkeze yönelik yabancılaşmayı derinleştirmiştir (Mardin, 2006: 75).

Mardin'e göre, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar süregelen merkez-çevre çatışması 1970'lerde de devam etmiş ve Türkiye siyasetinde yeni bir kırılma noktası oluşturmuştur. 1970'lerden sonra, siyasi partilerin ve sendikaların parçalanarak toplumsal bütünleşmeyi zedeleme riski en büyük tehdit olarak öne çıkmıştır. Bu tür siyasal ve toplumsal bölünmelerin, Türkiye'de toplumsal uyumu ve siyasal istikrarı olumsuz etkileyeceğini vurgulayan Mardin, merkez-çevre geriliminin siyasal sistemin

sürekli değişmesine yol açan bir faktör haline geldiğini belirtir (Mardin, 2006: 76-77; Arlı, 2006: 124).

Mardin'e göre, Türkiye'de siyaset, Osmanlı'dan itibaren devletin merkezi bürokrasisi ile ona karşı tepki gösteren çevresel güçler arasındaki gerilim etrafında şekillenmiştir. Modern devletin inşa süreci, bu merkez-çevre çatışmasının izlerini taşımış, merkezi bürokrasinin halkın kültürel değerlerinden uzaklaşarak yürüttüğü modernleşme politikaları, halkın devlete olan desteğini zayıflatmış ve modernleşme sürecini gerilimli bir hale getirmiştir. 1960 askeri darbesiyle birlikte, Türkiye'de bürokratik seçkinler siyasal hayatın merkezini yeniden devlet ve bürokrasi etrafında şekillendirmiş, böylece bürokratik aşkın devletin kurumsallaşması sağlanmıştır. 1961 Anayasası, Cumhurbaşkanlığı ve devlet bürokrasisini devletin temel temsilcileri haline getirmiş, siyasal partilerin ve halk iradesinin etkisini sınırlayarak halk egemenliğini siyasetin merkezinden çıkarmıştır (Heper, 2010: 155-161).

1961 Anayasası, Parlamento yerine anayasal kurumları (Senato, Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi gibi) devreye sokarak, halk egemenliğini sınırlı bir çerçeveye oturtmuş ve bürokratik seçkinlere siyasal rejimin bekçiliği rolünü vermiştir. Böylece, bürokrasinin siyasal nüfuzu anayasal olarak meşrulaştırılmış, halkın siyasal süreçlere doğrudan etkisi azaltılmıştır. Devlet, artık bürokratik aşkın bir yapı olarak anayasal temelde kurumsallaşmış ve siyasal düzen, halktan ziyade devlet elitleri tarafından şekillendirilmiştir (Heper, 2010: 155-161).

Küçükömer'e göre, Türkiye'deki siyasal tartışmalar ve kültürel politikalar, aslında üretim ilişkileri sorununu gizlemektedir. Devlet ve sivil-askeri bürokrasi, Türkiye'de ekonominin merkezinde yer almakta ve üretim araçlarını kendi denetimleri altında tutmaktadır. 1960 darbesi sonrası, Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) aracılığıyla, ülkede üretim gücüne sahip olan kapitalist bir sınıf oluşmuş ve bu sınıf, yabancı sermaye ile iş birliği yaparak halktan daha da uzaklaşmıştır (Küçükömer, 2013: 131-133, 135; Bilge, 2012: 105). 1960 darbesi sonrasında kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK), Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) mensuplarının ekonomik ve sosyal refahını artırma amacıyla kurulmuş olsa da zamanla askeri bürokrasinin ayrıcalıklı bir

sınıf haline gelmesine katkıda bulunmuştur. OYAK, başlangıçta TSK mensuplarının emeklilik ve sosyal güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak zamanla, OYAK sadece bir sosyal güvenlik kurumu olmanın ötesine geçerek, Türkiye'nin en büyük holdinglerinden biri haline gelmiştir. Bu dönüşüm, askeri bürokrasinin ekonomik alanda da etkin bir aktör olmasına olanak tanımıştır.

Sonuç olarak, Türkiye siyasetinde Batıcı-laik bürokrasi cephesi, halk desteği azalsa bile iktidarda kalmayı sürdürmüş, ekonomik egemenlik ise devleti, sivil-askeri bürokrasiyi ve sermaye çevrelerini siyasetin merkezine yerleştirmiştir. Üretim araçlarını halktan uzak tutan bu siyasal yapı, dolaylı olarak siyasetin de halktan uzaklaşmasına yol açmıştır

Devlet, halkla resmî ideoloji ve kültür politikaları üzerinden bağlantı kurmaya çalışmış, ancak bu yaklaşım halkı devletten ve Batıcı-laik bürokrasiden uzaklaştırarak Doğucu-İslamcı siyasi oluşumlara yönlendirmiştir. Doğucu-İslamcı siyasi oluşumlar ise, halkı memnun etmeye çalışırken, aynı zamanda bürokratik ve sermaye çevrelerine uyum sağlamış, böylece ekonomik ve siyasal düzenin devamlılığını sürdürmüştür (Küçükömer, 2013: 135).

Emre Kongar'a göre, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi, gelenekçi-liberal cephe ile devletçi-seçkinci cephe arasındaki iktidar mücadelesinin devletçi-seçkinciler lehine sonuçlanması olarak değerlendirilebilir [26]. 1961 Anayasası ile devletçi-seçkinci cephe, rejimi güvence altına alacak yeni devlet kurumlarını oluşturmuş, böylece "çoğunluğun baskısına karşı" bir denge mekanizması geliştirilmiştir. Kongar'a göre, bu anayasa, ordunun liderliğinde devletçi-seçkinci cephe tarafından siyasal düzenin yeniden yapılandırılmasını ve gelenekçi-dinci akımların kontrol altına alınmasını sağlamıştır (Kongar, 1976: 164-175).

[26] Keyder, 27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirilen subayların doğrudan doğruya İttihat Terakki'nin devamı olduğunu ifade etmektedir. Ne yapmaya çalıştıkları konusundaki düşünceleri biraz daha bulanıktı. Toplumsal değişme anlayışları İTC-CHP seçkinlerinin otoriter, devletçi ideolojisinden türetilmişti. Milli Birlik Komitesi üyelerinden bazıları, cahil seçmenlerin desteğine dayanan zorbaların elinden devleti müdahale edip kurtarmanın tarihi görevleri olduğuna inanıyorlardı (Keyder, 1979:95)

Ancak, 1965'te Adalet Partisi'nin (AP) iktidara gelişi, Kongar'a göre devletçi-seçkinci cephenin kurduğu bürokratik düzenin yeniden gelenekçi-liberal cephenin eline geçmesi anlamına gelmiştir. AP, bürokrasinin oluşturduğu kontrol mekanizmalarına rağmen, halk desteğini kazanarak siyasal sistemin yeniden çevre lehine şekillenmesini sağlamıştır. Bu durum, merkez-çevre ilişkilerinde dalgalı bir yapının oluşmasına ve siyasal iktidarın dönemsel olarak farklı gruplar arasında el değiştirmesine yol açmıştır (Kongar, 1976: 179-180, 182-183).

1960 darbesi ve sonrasında oluşturulan bürokratik sistem, Türkiye'de devletin merkeziyetçi yapısını pekiştirmiş, ancak bu süreç, siyasetin halktan kopmasına ve devletin bürokratik seçkinler tarafından yönetilen bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır. Mardin, bu dönüşümü merkez-çevre çatışması perspektifinden değerlendirirken, Heper, bürokratik aşkın devletin anayasal olarak kurumsallaşmasını vurgulamaktadır. Küçükömer, devletin ekonomik üretim süreçlerine egemen olmasının halkı dışlayıcı bir siyasal yapı yarattığını öne sürerken, Kongar, 1960 darbesinin devletçi-seçkinci cephenin rejimi yeniden yapılandırması süreci olduğunu savunmaktadır.

2.6. 1980 Öncesi ve Sonrası Türkiye'de Siyasal Dönüşüm

Metin Heper'e göre, 1960'ların sonu itibariyle bürokratik aşkın devlet anlayışında yeni bir dönem başlamış ve bu süreç, 1971-1980 arasında derinleşmiştir. Bu dönemde, CHP merkezin dışına kayarken[27], devlet içindeki homojen bürokratik yapı çözülmüş ve ordu, aşkın devletin başlıca taşıyıcısı haline gelmiştir. 1971 Muhtırası sonrasında, ordu, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) üzerinden siyasal süreçte daha etkin bir rol oynamaya başlamış, böylece sivil bürokrasinin etkisi azalmıştır (Heper, 2010: 170-171, 190-204). Bürokratik seçkinlerin siyasal süreçteki etkisinin azalması, CHP ile

[27] 1971'de gerçekleşen 12 Mart Muhtırası, gücünü esasen ordunun devletçi-elitist kesimleri ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile kurduğu tarihsel iş birliği yapma geleneğinden almaktaydı (Karpat, 2010, s. 294). Bu dönemde İsmet İnönü, muhtıraya destek verirken; ilerleyen süreçte CHP Genel Başkanlığına gelecek olan Bülent Ecevit, askeri müdahaleye karşı bir tavır geliştirmiştir. Karpat'a göre, Ecevit'in bu dönemde Kemalizm'den belirli ölçüde uzaklaşan bir çizgi izlemesi, zamanla ordu ile CHP arasındaki geleneksel uyumun bozulmasına yol açmıştır (Karpat, 2010, s. 294-296). Bu durum, asker ve sivil bürokrasinin CHP'yi kendi siyasal amaçlarını hayata geçirmek için araçsal bir mekanizma olarak gördüğünü, ancak Ecevit'in başında bulunduğu partinin devletçi-elitist perspektiften uzaklaşmaya başlamasıyla bu ittifakın bir süre için sürdürülemez hale geldiğini söylemek mümkündür.

bürokrasi arasındaki kopuşa yol açarken, sol ve sağ ideolojiler arasındaki bölünme derinleşmiştir. Bu süreçte, çevreyi temsil eden siyasal hareketler de parçalanmış, farklı çevre partileri ortaya çıkmıştır (Heper, 2010: 205-213).

Heper'e göre, Türkiye'de çok partili siyasal rejim, 1980'lere kadar iki temel zaaf taşımıştır: aşırı aşkınlık ve aşırı araçsallık. Bürokratik seçkinlerin etkisinin zayıfladığı dönemlerde, siyasal elitler arasında güç dengesizlikleri ortaya çıkmıştır. Örneğin, DP iktidarında olduğu gibi, bir parti tek başına çoğunluğu sağladığında siyasal rejim aşırı aşkın hale gelmiş, lider merkezli otoriter bir yönetim anlayışı gelişmiştir. Öte yandan, 1973–1980 döneminde olduğu gibi koalisyon hükümetlerinin kurulamaması ya da işlevsiz kalması durumunda, siyasal rejim aşırı derecede araçsal bir nitelik kazanmış, bürokrasi etkinliğini yitirmiş ve sistem giderek kaotik bir yapıya sürüklenmiştir. (Heper, 2010: 191, 205, 213, 250-251).

1970'lerin başında, Türkiye'de işçi sınıfının ve solun yükselişi, devletçi-seçkinci cephe içinde büyük bir çalkantıya yol açmıştır. Bu süreçte, bazı devletçi-seçkinci gruplar sol düşünceleri benimseyerek Türkiye İşçi Partisi'ni desteklerken, diğerleri baskıcı sol hareketlere (Yön-Devrim grubu) yönelmiştir. Aynı dönemde, Ecevit'in CHP'si "ortanın solu" politikasıyla devletçi-seçkinci anlayıştan uzaklaşarak, askeri vesayet ve otoriter elitizme karşı durmuştur (Kongar, 1976: 183-186, 188-189, 194-196, 202, 211).

Gelenekçi-liberal cephe de 1970'lerde yaşanan toplumsal ve ekonomik değişimlere uyum sağlamakta zorlanmış, halk desteğini kaybetmiş ve iktidara ulaşabilmek için yeni yöntemler aramaya başlamıştır. Kongar'a göre, Adalet Partisi (AP), büyük burjuvazinin çıkarlarını savunan bir partiye dönüşürken, Milli Selamet Partisi (MSP), "gerici-dinci" grupları ve Anadolu sermayesini temsil eden bir siyasi yapı haline gelmiştir (Kongar, 1976: 183-186, 188-189).[28]

[28] Ergun Özbudun (2006, s. 135), Türkiye'de "sağ"ın dinî, muhafazakâr ve milliyetçi değerlere bağlılık anlamına geldiğini, buna karşılık "sol"un öncelikli olarak laiklik temelinde tanımlandığını vurgulamaktadır. Batı Avrupa örneklerinden farklı olarak, Türkiye'de siyasi partilerin sosyoekonomik

Emre Kongar'a göre, 1973 seçimleri Türkiye siyasetinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu seçimlerle birlikte Türkiye, sınıflı bir topluma geçiş yapmış ve devletçi-seçkinci cephe tarihsel misyonunu tamamlamıştır. Bu süreç sonucunda, burjuvazi ve işçi sınıfı, ekonomik, toplumsal ve siyasal olarak belirleyici güçler haline gelmiş, siyasal hayat devletçi-seçkinci ve gelenekçi-liberal cepheler arasındaki geleneksel karşıtlıktan uzaklaşarak sağ-sol eksenine kaymıştır (Kongar, 1976: 180, 216-217).

Kongar'a göre, 1973 seçimlerinden sonra Türkiye'de kültürel bütünleşme sağlanmış, devlet-toplum arasındaki kültürel yabancılaşma ortadan kalkmış ve siyasal süreç artık sınıfsal çıkarlar etrafında şekillenmiştir. Bu sınıflı toplum yapısı, Atatürk devrimlerinin amaçladığı çağdaş toplum modelinin temel bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Kongar, 1976: 218-219). Ancak, 1970'lerin ekonomik krizleri, siyasal istikrarsızlık ve artan toplumsal şiddet, siyasal partilerin ülkeyi yönetme kapasitesini zayıflatmış, bu da ordu ve bürokrasiyi yeniden siyasal sistemin merkezine taşımıştır.

Heper'e göre, 1980 askeri müdahalesiyle birlikte yeni bir "aşkın devlet" dönemi başlamıştır. Bu dönemin temel aktörleri, ordu ve Cumhurbaşkanlığı olup, devletin yapısı bu kurumlar etrafında yeniden tanımlanmıştır. 1980'e gelindiğinde, artan toplumsal şiddet, ekonomik bunalım ve siyasal sistemde yaşanan tıkanıklık, orduya müdahale için gerekçe oluşturmuştur. Ordu, bu müdahaleyle "partizan, çıkarcı ve öngörüsüz" siyasetçilerin yarattığı kaosu ortadan kaldırmayı amaçlamış ve siyasal sistemi yeniden dizayn etmiştir (Heper, 2010: 214-222).

Heper'e göre, ordunun iki temel endişesi vardı; siyasi partilerin ve iktidarların ülkenin gerçek çıkarlarını koruyamaması. Devletin zayıflaması nedeniyle, kamu yararı ve

meseleler üzerindeki konumları klasik sağ–sol ayrımıyla örtüşmemektedir. Özellikle merkez-sağ partiler ve İslamcı kökenli partiler, toplumsal adalet, yoksullukla mücadele ve refahın adil paylaşımı gibi konularda da duyarlılık göstermişlerdir. Bu partiler, paternalist devlet anlayışını milliyetçi ve dini söylemlerle bütünleştirerek toplumun farklı sınıflarına hitap etmiş, böylece geniş koalisyonlar oluşturabilmişlerdir. Demokrat Parti'nin 1950'lerde, Adalet Partisi'nin 1960'larda, Anavatan Partisi'nin 1980'lerde ve AK Parti'nin 2000'lerdeki yükselişi bu sürekliliği doğrulamaktadır. Avrupa'da genellikle sol partiler halk sınıflarıyla, sağ ise elitlerle özdeşleşirken; Türkiye'de bu ilişki tersine dönmüştür. Bu nedenle merkez-sağ partiler "halk partisi" görünümüne sahip olurken, merkez-sol daha "elitist" bir çizgide kalmıştır.

temel hakların yalnızca siyasi partilere bırakılamayacağı düşüncesi güçlenmiştir. Bu nedenle, bürokratik aracı yapıların oluşturulması kaçınılmaz hale gelmiştir (Heper, 2010: 226-230). Bürokrasinin siyasallaşması ve ideolojik kutuplaşmalara maruz kalması, bürokrasinin bağımsızlığını koruması ve siyasetten arındırılması gerektiği düşüncesi ön plana çıkmıştır (Heper, 2010: 232-236).

1980 sonrası, ordu 1982 Anayasası çerçevesinde siyasal ve toplumsal düzeni yeniden kurmayı amaçlamıştır. Bu sistem, aşırılıklardan uzak, rasyonel bir düzen öngörmüş ve ordu, kendisini bu düzenin merkezine yerleştirmiştir. Cumhurbaşkanlığı ve MGK üzerinden devletin temel işleyişi denetim altına alınmış, yasama, yürütme ve yargı üzerinde sistematik bir gözetim mekanizması oluşturulmuştur (Heper, 2010: 232-239). Esasen askerî müdahale sonrasında hazırlanan anayasal düzenleme, genel çerçevesi itibarıyla yürütme erkini güçlendiren ve çoğunlukçu bir siyasal anlayışı önceleyen bir nitelik taşımaktaydı. Bununla birlikte, sivil yönetime geçiş süreci açısından asıl belirleyici olan hususlar, Kenan Evren'in anayasal düzenleme gereği otomatik olarak cumhurbaşkanlığı makamına getirilmesi, bu makamın yetkilerinin olağanüstü biçimde genişletilmesi ve beş askerî yönetim üyesinin altı yıl süreyle görev yapacağı Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin yetki ve işlevleridir. Bunlara ek olarak, MGK'nın anayasal statüsünün güçlendirilmesi, askerî vesayetin kurumsal sürekliliğini güvence altına alan temel mekanizmalardan biri olarak tasarlanmıştır (Hale, 1996: 220).

Bu düzenlemelerle amaçlanan, askerî yönetimin fiilen sona ermesi durumunda dahi siyasal alan üzerindeki etkisinin devamını sağlayacak bir anayasal çerçeve oluşturmaktı. Bu bağlamda siyasal aktörlerin, askerî otorite tarafından çizilen sınırlar içerisinde hareket etmeleri ve tanımlanan hak ve özgürlüklerle yetinmeleri beklenmiştir. Anayasada yer alan ve temel hakların "bir sosyal sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenlik kurması amacıyla kullanılamayacağı" yönündeki hüküm ise, görünürde toplumsal bütünleşme ve "sınıfsız, kaynaşmış bir toplum" idealini ifade etmekle birlikte, fiiliyatta sınıfsal taleplerin ve siyasal muhalefetin sınırlandırılmasına hizmet eden bir araç işlevi görmüştür. Bu yönüyle söz konusu anayasal düzen, askerî vesayetin siyasal sistem içerisindeki ağırlığını kurumsallaştıran ve sivil siyaset alanını denetim altında tutmayı amaçlayan bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

Yeni aşkın devletin iki temel amacı, yalnız bu amaç ideolojik düzeyde belirgindi; Türkiye'nin ulusal bütünlüğünü korumak ve Atatürk milliyetçiliğine dayanan siyasal ve kültürel yapıyı güçlendirmek. Bu bağlamda, ordu, siyaset ve toplumda ılımlı bir uzlaşı kültürü oluşturmaya çalışmış, devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasındaki ilişkileri yeniden şekillendirmiştir (Heper, 2010: 241-242, 247).

Heper'e göre, Türkiye'de siyaset, devletin merkezi otoritesi ile toplumsal dinamikler arasındaki gerilim üzerinden şekillenmiştir. 1980 sonrası süreçte, ordu ve bürokrasi, siyasi sürecin ana aktörleri haline gelmiş, halk ise yönetimin nesnesi olarak kalmaya devam etmiştir (Heper, 2010: 256-257). Mardin ve Heper'in teorik modelleri, Türkiye'de siyasal yapının kültürel, kurumsal ve tarihsel kökenlerini analiz etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, devletin merkeziyetçi yapısı, siyasal sistemin belirleyici unsuru olmuş ve toplumsal dinamikler üzerindeki etkisini sürdürmüştür.

Küçükömer'e göre Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset ve iktidar ilişkileri, Batıcı-laik bürokrasi ile geleneksel dini değerlere sarılan içe kapalı Doğucu İslamcı halk kitleleri arasında bir üst yapı mücadelesi olarak şekillenmektedir. Batıcı-laik bürokratik cephe, modernleşme ve Batılılaşma bağlamında üretim güçlerini zayıflatmakta, engellemektedir. Bunun yanı sıra, üretim araçlarını kendi denetimindeki çevrelere tahsis ederek ve Batılı kurumları halkın üzerine zorla dayatarak kültürel bir yabancılaşma yaratmaktadır.

Kongar'a göre Türkiye'de siyaset uzun süre, modernleşme yanlısı devletçi-seçkinci cephe ile geleneksel dünyaya bağlı gelenekçi-liberal cephe arasındaki çatışma etrafında şekillenmiştir. Ancak 1970'lerin başıyla birlikte, Türkiye kapitalist ve sınıflı bir topluma geçiş yapmış ve bu dönüşümle birlikte siyaset yeni dinamikler doğrultusunda evrilmiştir.

Bu bölümde açıklanan Şerif Mardin'in merkez-çevre modeli, Metin Heper'in egemen devlet yaklaşımı, İdris Küçükömer'in bürokratik sınıf-halk çatışması ve Emre Kongar'ın devletçi-seçkinci / gelenekçi-liberal cephe ayrımı, üçüncü bölümde ele alınacak olan Cumhuriyet döneminden günümüze uzanan süreçte bürokrasinin siyasal

ve ekonomik egemenlik kurma stratejilerinin analizinde önemli teorik dayanaklar sunmaktadır. Merkez-çevre çatışması, özellikle vesayet kurumlarının halk iradesine karşı pozisyonunu anlamada; devletin özerk bir yapı olarak halktan bağımsız hareket etmesi ise bürokratik sınıfın Cumhuriyet boyunca sürdürdüğü denetim rolüyle ilişkilendirilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE BÜROKRASİNİN POLİTİK – EKONOMİK KONUMU

Erken Cumhuriyet döneminde siyasal ve toplumsal ayrışmayı kavramsallaştırmada sıklıkla başvurulan merkez–çevre modeli, egemen devlet yaklaşımı, bürokratik sınıf–halk gerilimi ile devletçi-seçkinci ve gelenekçi-liberal cepheleşme, Türkiye modernleşmesinin özgül karakterini anlamada temel analitik çerçeveler sunmaktadır. Bu yaklaşımlar, yalnızca erken Cumhuriyet yıllarına özgü geçici bir durumu açıklamakla kalmamakta; aynı zamanda Osmanlı'dan devralınan idari ve siyasal mirasın Cumhuriyet boyunca yeniden üretilen sürekliliklerini de görünür kılmaktadır. Modernleşmenin devlet merkezli ve yukarıdan aşağıya işleyen bir süreç olarak kurgulanması, bürokrasiyi siyasal alanın asli öznesi hâline getirirken, toplumu çoğu zaman bu sürecin edilgen bir nesnesi konumuna itmiştir. Bu bağlamda bürokrasi, yalnızca kamu yönetimini icra eden teknik bir aygıt değil; siyasal iktidarın yeniden üretildiği, ekonomik kaynakların dağıtımının denetlendiği ve toplumsal dönüşümün sınırlarının belirlendiği ayrıcalıklı bir sınıfsal konum edinmiştir.

Merkez–çevre ayrışması çerçevesinde değerlendirildiğinde, Cumhuriyet modernleşmesi boyunca "merkez", devlet aygıtıyla özdeşleşmiş bürokratik elitleri temsil ederken; "çevre", geniş halk kesimlerini, yerel aktörleri ve geleneksel toplumsal yapıları ifade etmiştir. Bu ikili yapı, modernleşmenin toplumsal tabana yayılmasında yaşanan kopuklukları açıklamak açısından olduğu kadar, bürokrasinin siyasal ve ekonomik egemenliğini hangi meşruiyet zeminleri üzerinden tesis ettiğini anlamak bakımından da işlevseldir. Egemen devlet yaklaşımı ise, devletin toplumsal sınıflar üstü, özerk ve rasyonel bir varlık olarak kurgulanmasını; bu kurgunun arkasında bürokratik sınıfın kendi çıkarlarını "kamu yararı" ve "devletin bekası" söylemleri aracılığıyla genelleştirme kapasitesini açığa çıkarmaktadır. Bu durum, bürokrasinin yalnızca siyasal karar alma süreçlerinde değil, ekonomik planlama, sermaye birikimi

ve sınıfsal konumların yeniden üretiminde de belirleyici bir rol üstlenmesine imkân tanımıştır.

Devletçi-seçkinci ve gelenekçi-liberal cepheleşme, Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan siyasal mücadelelerin ideolojik arka planını anlamada önemli bir açıklama gücüne sahiptir. Devletçi-seçkinci yaklaşım, modernleşmenin ancak güçlü bir devlet ve onu yöneten rasyonel-bürokratik elitler eliyle gerçekleştirilebileceğini savunurken; gelenekçi-liberal çizgi, toplumsal taleplerin, yerel dinamiklerin ve piyasa ilişkilerinin siyasal ve ekonomik süreçlerde daha fazla dikkate alınmasını talep etmiştir. Bu gerilim, özellikle çok partili hayata geçiş sonrasında daha görünür hâle gelmiş; askerî ve sivil bürokrasi, siyasal alanın sınırlarını belirleyen vesayetçi bir aktör olarak varlığını sürdürmüştür. Devletin halktan görece özerk bir yapı olarak konumlanması, bu bağlamda bürokratik sınıfın Cumhuriyet boyunca koruduğu ve yeniden ürettiği denetim rolüyle doğrudan ilişkilidir.

Türkiye'deki bürokratik yapı, merkez ile çevre arasındaki ayrışmayı derinleştirerek bu bölünmenin siyasal ve toplumsal kutuplaşmaya dönüşmesine katkı sağlamıştır. Devletle özdeşleşen merkezî yapı, kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda denetim mekanizmaları tesis ederken; çevreyi temsil eden toplumsal kesimler, bu merkezi otoriteye karşı tepkisel bir konum geliştirmiştir (Ergil, 2000: 73). Özellikle güvenlik bürokrasisi aracılığıyla kurulan tekçi düzen arayışı, merkez–çevre ilişkilerinin seyrini belirleyen temel unsurlardan biri hâline gelmiştir.

Güçlü devlet geleneği ve merkeziyetçi anlayışın, Cumhuriyet'in kuruluşu öncesinde ve sonrasında İttihatçı ve Cumhuriyetçi elitlerin düşünsel dünyasını derinden şekillendirdiği bilinmektedir. Bu yaklaşım, İttihatçı mirastan beslenen askerî ve sivil bürokratların devletçi-seçkinci siyasal tahayyülünün arka planını oluşturmuştur. Böyle bir düşünsel zemin üzerinde yetişen kurucu kadrolar, halk egemenliğini ilkesel olarak vurgulamakla birlikte, yeni kurulan devletin sosyal, kültürel, siyasal ve iktisadi gelişimini rasyonel, planlı ve yukarıdan aşağıya bir müdahale anlayışıyla biçimlendirmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren geliştirilen politikalar, siyasal ve ekonomik egemenliğin meşruiyetini biçimsel olarak halka dayandırsa da, bu

egemenliğin kullanım ve denetim mekanizmaları büyük ölçüde bürokratik elitlerin elinde toplanmıştır. Bu hâkim düşünce yapısının tarihsel arka planı, günümüzde dahi belirgin biçimde hissedilen siyasal ve toplumsal ayrışmaların anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu bölümde, Cumhuriyet tarihi boyunca devletçi-seçkinci cenahı temsil eden aktörlerin, güçlü devlet geleneğini merkeze alarak kurdukları politik-ekonomik hâkimiyetin oluşumu ele alınacaktır. Bu hâkimiyet, Tek Parti döneminden başlayarak çok partili hayata geçiş sürecinde ve sonrasında yaşanan anlamlı kopuşlar ve dönüşümler çerçevesinde analiz edilecek; bürokrasinin siyasal ve ekonomik alandaki belirleyici konumu, Türkiye modernleşmesinin süreklilik ve gerilim eksenleri üzerinden tartışılacaktır.

3.1. Cumhuriyet'in Kuruluşu ve Kuruluş Felsefesi

Osmanlı bürokratlarının benimsediği modernleşme modelinin politik-ekonomik temellerini açıklamada en anlamlı yaklaşımlardan biri Kadir Cangızbay'ın analizinde görülmektedir. Cangızbay'a göre, iktidarı ele geçiren bürokrasi, kendi yönetimini meşrulaştıracak bir ideolojik çerçeveye ihtiyaç duymuştur. Bu meşruluğun, mücadele ederek ortadan kaldırdığı eski rejimde aranamayacağının bilincinde olan bürokratik elitler, yeni bir meşruiyet kaynağı oluşturma zorunluluğu hissetmiştir[29]

Bu bağlamda, bürokrasi, kendi varlığını ve yönetim erkini topluma kabul ettirmek amacıyla farklı ideolojik ve ekonomik-politik referanslara yönelmiş, Batılı modernleşme modellerini esas alan bir kalkınma anlayışını benimsemiştir. Ancak bu süreçte, ekonomik düzenin halk tabanlı bir dönüşümle şekillenmesi yerine, devletin merkezde olduğu ve bürokrasinin yönlendirdiği bir kalkınma modeli tercih edilmiştir.

[29] Burada girizgâh mahiyetinde verilen bilgiler (bana göre) sağlıklı değerlendirme ve yorumlarıyla bu konudaki en temel eser olan Bekir Berat Özipek'e ait "*Anglo-Sakson ve Fransız Siyasi Modelleri Arasında Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi*" isimli makaleden derlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Özipek, B., *Anglo-Sakson ve Fransız Siyasi Modelleri Arasında Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi,* Dönemler ve Zihniyetler, Cilt 9 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 971-980.

Böylece, bürokrasi sadece devletin kurumsal işleyişini değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı ve ekonomik düzeni de kontrol eden bir aktör konumuna gelmiştir.

Cangızbay'a göre;

> *… saltanatı da başından atmış Osmanlı bürokratı, belki artık tek /en güçlüdür; ama aynı zamanda amirinden, dolayısıyla egemenliğini meşrulaştıracak temelden de yoksun kalmıştır. Bir toplumsal grup olarak bir sınıf oluşturmadığı gibi herhangi bir aile ya da aşiret, hatta kavim ya da ırka dayanmadığı için egemenliğini bunlar adına da meşrulaştıramaz. Kaynak olarak İslam'ı gösterse, bu sefer de iktidarı yine bir Osmanlı'ya, yani Halifeye terk etmek, en azından onunla paylaşmak zorunda kalacaktır. En iyisi mi, egemenliğin kaynağına milleti yerleştirmektir; ama şu şartla ki, buradaki millet rüştünü ispat etmemiş olarak kabul edilip, kılık kıyafetinden, dinleyeceği bir müziğe her konuda eğitilip medenileştirilecek bir millet olacaktır; tabii eğiticisi/ nasıl eğitileceğine karar verecek olan da iktidarı elinde tutanlar. Böylesine kapsamlı bir eğitim, ister istemez bir ilmihali de zorunlu kılacaktır, ancak bu tabii ki İslam ilmihali olmayacaktır- yoksa işin içine yine halife girer, ya da halife girsin girmesin kendileri giremeyecektir-; öyleyse bir önceki ilmihalin kaynağına mümasil evrensel(lik)ve mutlak(lık) (iddiasında), onunla zıtlaşması değilse bile örtüşmesi zorunlu yeni bir kaynak bulmak gerekir ki, o da Akıl ve pozitivist anlamıyla Bilim olacaktır*. (Cangızbay, 2000: 15)

Osmanlı devletinin son döneminde, özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) bağlı aydınlar ve bürokratlar, felsefi ve ideolojik kimliklerini şekillendirirken ve ülkenin karşı karşıya olduğu sorunlara çözüm üretme çabalarında ağırlıklı olarak Fransız düşüncesinden, özellikle de bu ülkenin siyasal deneyimlerinden ilham almışlardır. Bu entelektüel kesimin, Osmanlı toplumunun modernleşmesi ve siyasal dönüşümünü sağlama sürecinde, Fransız filozoflarının düşüncelerinden faydalandığı bilinmektedir.

Özellikle Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi elitleri, Fransız sosyolojisi içinde Auguste Comte ve Émile Durkheim'ın temsil ettiği pozitivist[30] geleneğe yakın durmuşlardır. Bu gelenekten esinlenen İttihatçı aydınlar ve bürokratlar, toplumsal yapıyı bilimsel yöntemlerle yeniden şekillendirmeyi hedefleyen rasyonalist bir anlayış geliştirmişlerdir. Askeri ve sivil bürokratlardan oluşan yönetici elit, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını ve çöküşünü önleyebilmek adına, güçlü bir devlet mekanizmasının inşasını temel çözüm olarak görmüştür.

Bu doğrultuda, merkeziyetçi ve devletçi bir yönetim anlayışını benimseyen bu elit grup, toplumu yukarıdan aşağıya doğru yeniden inşa etmeyi amaçlayan Kartezyen[31]

[30] Pozitivizm, 19. yüzyılın ilk yarısında Aydınlanma hareketinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış ve özellikle Fransa'da şekillenmiştir. Ancak, bu düşünce akımı, Avrupa'nın farklı ülkelerinde kendine özgü biçimlerde gelişmiştir. Fransa'da epistemolojik olarak rasyonalist temellere dayanırken, İngiltere'de duyumcu ve deneyimci bir karakter kazanmıştır. Benzer şekilde, Fransa'da toplum teorisi açısından bütüncül, siyaset anlayışı bakımından merkeziyetçi, laik ve otoriter bir çizgi izlerken, İngiltere'de daha liberal ve âdem-i merkeziyetçi bir eğilim göstermiştir.
Osmanlı İmparatorluğu'nda pozitivizm farklı temsilciler aracılığıyla benimsenmiştir. Ahmet Rıza, Fransız pozitivizmini savunarak merkeziyetçi ve otoriter bir anlayış geliştirirken, Prens Sabahattin, Anglosakson pozitivizmine yakın durmuş ve liberal, âdem-i merkeziyetçi bir yönetim anlayışını savunmuştur. Ahmet Rıza ve taraftarları, devletin güçlü bir bürokrasi ile yönetilmesi gerektiğini ileri sürerken, Prens Sabahattin bireysel girişimciliği ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesini vurgulamıştır. Ona göre modernleşme, merkeziyetçi ve devletçi bir yaklaşımla sağlanamaz; devletin bir memurlar yönetimi olmaktan çıkması ve halkın doğrudan yönetime katılımının artırılması gereklidir (Doğan, 2016: 453-460).
Cumhuriyet dönemi boyunca, özellikle 1950'li yılların ortalarına kadar, bilim, eğitim ve yönetim alanlarında Fransız pozitivizminin etkileri belirgin şekilde hissedilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar, Ahmet Rıza'nın merkeziyetçi anlayışını benimseyerek, güçlü bir bürokrasiye dayalı, laik, otoriter ve elitist bir yönetim sistemi oluşturmuşlardır. Mustafa Kemal Atatürk, düşünsel ve eylemsel anlamda pozitivist bir yaklaşımı benimsemiş, Kemalizm de büyük ölçüde Fransa'nın bir dönemine damgasını vuran siyasal pozitivizmin bir yansıması olmuştur. Bu durum, Türkiye'de yönetim anlayışının uzun yıllar merkeziyetçilik ve bürokrasi ekseninde şekillenmesine neden olmuştur.

[31] Batı felsefesinin temel yapısını iki ana düşünce geleneği belirlemektedir: Anglo-Sakson düşünce geleneği ve Kıta Avrupası (özellikle Fransız) düşünce geleneği. Bu iki yaklaşım arasındaki temel fark, Aydınlanma düşüncesinin yorumlanış biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Anglo-Sakson düşüncesi, köklerini İskoç Aydınlanmasından, Kıta Avrupası geleneği ise Fransız Aydınlanmasından alır.
Özipek'in (2009: 972) belirttiği üzere, bu iki geleneği ayırt edebilmek için onları 18. yüzyıldaki saf biçimleriyle incelemek gerekir. "Britanya geleneği" olarak adlandırılan çizgi, David Hume, Adam Smith ve Adam Ferguson gibi İskoç ahlak filozoflarının öncülüğünde gelişmiş; Josiah Tucker, Edmund Burke ve William Paley gibi İngiliz düşünürler tarafından desteklenmiştir. Bu gelenek, büyük ölçüde common law geleneği çerçevesinde şekillenmiş ampirist bir dünya görüşüne dayanır.
Buna karşılık, Fransız Aydınlanması düşüncesi derin biçimde Kartezyen rasyonalizmden beslenmiştir. Ansiklopedistler, Rousseau, Fizyokratlar ve Condorcet bu geleneğin önde gelen temsilcileridir. Bununla birlikte, bu ayrım her zaman ulusal sınırlarla tam olarak örtüşmez. Montesquieu, Benjamin Constant ve Alexis de Tocqueville gibi bazı Fransız düşünürler, aslında Fransız geleneğinden ziyade Britanya geleneğine daha yakın bir düşünsel çizgide yer alırlar. Aynı şekilde, Godwin, Priestley, Price ve Paine gibi düşünürler, Fransız Devrimi'nin etkisiyle rasyonalist geleneğe yakınlık göstermiştir. Ancak Thomas Hobbes, İngiliz düşünce dünyasında rasyonalizmin kurucu figürlerinden biri olarak öne çıkar. Sonuç olarak, İngiltere'de ampirizm, Fransa'da ise rasyonalizm egemen düşünce tarzı haline gelmiş; bu

bir rasyonalizm anlayışını benimsemiştir. Milliyetçi ve laik temellere dayanan bu siyasi model, devletin ideolojik ve kurumsal gücünü ön planda tutan bir sistem öngörmekteydi. Bu sistemde, bireysel hak ve özgürlüklerden ziyade, toplumun bütünlüğünü ve devletin bekasını esas alan bir yönetim anlayışı hâkim olmuş, siyasal düzenin temel çerçevesi de bu doğrultuda şekillendirilmiştir. Şerif Mardin'in vurguladığı üzere (1971: 202), Türk inkılabı klasik anlamda burjuva devrimleri kategorisine dâhil edilebilecek bir toplumsal dönüşüm hareketi olarak değerlendirilemez. Söz konusu dönüşüm, mevcut konumundan hoşnutsuz bir burjuvazinin öncülüğünde gerçekleşmediği gibi, toplumsal düzenden hayal kırıklığı duyan köylü kitlelerinin belirleyici desteğine dayanan bir alt sınıf hareketi niteliği de taşımamaktadır. Ayrıca feodal ayrıcalıkların tasfiyesi gibi açık bir sınıfsal program çerçevesinde şekillenmiş değildir. Mardin'e göre bu inkılap, esas itibarıyla Osmanlı *ancien régime*'ine yönelmiş, siyasal ve kurumsal yapıyı dönüştürmeyi hedefleyen bir üstyapısal yeniden inşa girişimi olarak anlaşılmalıdır.

Nihayetinde Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında etkin rol oynayan bürokratik elitler, Fransız pozitivist düşüncesinden esinlenen, merkeziyetçi ve rasyonalist bir modernleşme modelini benimsemişlerdir. Bu çerçevede, devletin gücünü pekiştiren ve toplumu yukarıdan aşağıya yeniden inşa etmeyi hedefleyen bir yönetim anlayışı hâkim olmuştur.

Fransız Devrimi'nin getirdiği fikirler[32], Osmanlı ve Cumhuriyet elitleri için sadece entelektüel bir ilham kaynağı değil, aynı zamanda yeni bir sınıf inşa etme sürecinde kullanabilecekleri zengin bir repertuar olarak görülmüştür. Kabakçı'ya göre, 1789'un siyasal ve anayasal ilkeleri içindeki despotizmi sınırlandırmaya yönelik özgürlükçü fikirleri, entelektüel, bilimsel ve ekonomik gelişmeye katkı sağlamak kadar, yeni bir

iki yaklaşım arasındaki farklılık, Batı siyaset ve toplum teorilerinin tarihsel ayrışmasının da temelini oluşturmuştur (Hayek, 2005: 46-47).

[32] Fransız Aydınlanmasına damgasını vuran "kurucu akıl" anlayışı, insanın kendi aklını kullanma cesareti göstermesiyle ("sapere aude") birlikte, onu sınırlayan tüm dogmatik ve geleneksel bağlardan kurtulabileceği düşüncesine dayanır. Bu anlayış, bireyin yalnızca kendisini değil, içinde yaşadığı toplumu da aklın rehberliğinde dönüştürme özgürlüğüne sahip olduğunu savunur. Akıl, bu bağlamda, tıpkı bilimsel yöntemlerde olduğu gibi, toplumsal düzenin yeniden inşasında da meşru ve rasyonel müdahalenin temel aracı haline gelmiştir. Fransız Devrimi ile birlikte bu düşünce, soyut bir felsefi ilke olmaktan çıkarak pratik siyasetin dönüştürücü gücü olarak somutlaşmış; toplumun yeniden tasarlanması yönünde etkin bir ideolojik dayanak işlevi görmüştür (Duman, 2006: 148).

iktidar mekanizması oluşturmak ve kendilerini meşrulaştıracak bir sınıfsal yapı kurmak amacıyla da kullanmışlardır (Kabakçı,2007: 119)

Bu bağlamda, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde modernleşmeyi yönlendiren elitler, kendi sınıfsal ve kurumsal konumlarına en uygun yönetim modelini bilinçli bir şekilde seçmişlerdir. Muasır medeniyeti temsil eden düşünürlerden ve akımlardan belirli fikirleri seçerek eklektik bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Bu eklektizm, İttihatçı-Kemalist düşünce yapısının karakteristik bir özelliği olarak şekillenmiş ve modernleşme sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır. Elitler, kendi siyasal ve ideolojik konumlarını Rousseau[33] ve Comte gibi Fransız filozoflarının fikirleriyle temellendirmeye çalışmışlardır. Bu modelin benimsenmesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte bilinçli bir tercih olarak öne çıkmaktadır.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde, farklı modernleşme tezlerini ve Osmanlı'nın izlemesi gereken yolları tartışmış, sonuç olarak pozitivist yaklaşımı ve Comte-Durkheim geleneğini tercih ettiğini açıklamıştır. Bu tercih, İttihatçı ve Cumhuriyetçi elitlerin modernleşme anlayışını biçimlendirmiş ve devletin dönüşüm

[33] Rousseau'ya göre devletin varlığı, egemenlik ilkesine dayanır ve bu egemenlik, mutlak biçimde halka ait olup ne devredilebilir ne de temsil edilebilir. Egemenliğin kaynağı olan genel irade, bireylerin ortak çıkarlarını yansıtır; bu nedenle halk, kendi iradesini başkasına devrettiği anda özgürlüğünü de kaybeder. Egemenliğin bölünmezliği ilkesi uyarınca Rousseau, yasama–yürütme ayrımını reddeder; yürütme yetkisinin belirli kişilere verilmesi, egemenliğin paylaşılması değil, onun icrasının devridir.
Hobbes'tan farklı olarak Rousseau, mutlak egemenliği monarkın değil, halkın iradesine dayandırır. Halkın genel iradesi yanılmazdır; zira bu irade bireysel çıkarların değil, kamusal yararın ifadesidir. Egemenliğin bölünmezliği, kuvvetler birliği anlayışıyla desteklenir; yasama gücü mutlak kabul edilirken yürütme ve yargı organları yalnızca yasamanın icracı unsurları olarak değerlendirilir.
Rousseau için iyi yönetim biçimi evrensel değildir. Ona göre bir yönetimin meşruiyet ölçütü, toplumsal düzenin sürekliliği ve yurttaşların mutluluğudur. Bu yaklaşım, onun siyasal düşüncesinde mutlak egemenlik ile demokratik meşruiyeti aynı çerçevede birleştiren özgün bir sentez ortaya koyar. Bu bağlamda, Fransız Devrimi dönemi düşünürlerinden Benjamin Constant ve Madame de Staël, Rousseau'nun "genel irade" anlayışının esasen kadim toplumların özgürlük kavrayışını yansıttığını ve bu teorik çerçevenin son kertede otoriter bir siyasal yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlayacağını ileri sürmüşlerdir. Benjamin Constant'ın bu düşünceyi geçersiz kılan argümanın ayrıntıları için bkz.: Bodur, K. (2022). *Benjamin Constant: Özgürlük ve Toplumsal Sistem* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul. 47-54

sürecinde temel dayanak noktalarından biri haline gelmiştir. Bu seçimin arkasında üç temel gerekçe bulunmaktadır:

1. Pozitivist geleneğin içerdiği "evrensel değerler" ve "tartışılmaz yasalar" fikri, İttihatçı-Kemalist elitlere cazip gelmiştir. Bilimsel yasaların değişmezliği üzerinden kurgulanan bu anlayış, siyasal ve toplumsal tartışmaları sonlandırmayı mümkün kılan bir epistemolojik üstünlük sağlamıştır. "Bilimin mutlak yasalarının" sunduğu rasyonalite, siyasal meşruiyetin de temelini oluşturmuştur.
2. Bu geleneğin siyasete yüklediği anlam, elitlerin arzuladığı egemenlik yapısıyla örtüşmüştür. Bu yaklaşıma göre siyaset, halkın taleplerini karşılayan çoğulcu bir mekanizma değil, toplum adına karar veren ve toplumun iradesinden bağımsız olarak onun için hareket eden bir yönetim biçimidir. Metin Heper'in belirttiği üzere (2018: 95), egemenliğin doğrudan halka devri, kolektif bilincin belirli bir olgunluk düzeyine erişmesi koşuluna bağlanmıştır. Bu anlayış çerçevesinde milli irade, halkın kendi toplumsal ve siyasal formasyonunu yeterli bir medeniyet seviyesine taşıması ölçüsünde tecessüm edebilecek bir ilke olarak kavranmıştır. Dolayısıyla halk tarafından biçimlendirilen bir siyasal iradenin ortaya çıkışı, kendiliğinden ve doğal bir süreçten ziyade, eğitici ve yönlendirici bir modernleşme projesinin tamamlanmasına bağlı görülmüştür. Bu anlayış, İttihatçı ve Cumhuriyetçi elitlerin otoriter modernleşme politikaları ile büyük ölçüde örtüşmektedir.
3. Pozitivist geleneğin din ve laiklik anlayışı, İttihatçı-Kemalist elitler için önemli bir avantaj sağlamıştır. Çünkü karşılarında yer alan siyasal iktidar, dini referanslar üzerinden meşruiyetini sağlamaktaydı. Dolayısıyla, dini bir karşı argüman üretmek yerine, bilimsel ve laik bir tez geliştirerek siyasal alanı yeniden tanımlama ihtiyacı duymuşlardır (Özipek, 2009: 977-978).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve erken Cumhuriyet elitlerinin zihnindeki ideal model, III. Cumhuriyet Fransa'sı[34] olmuştur. Toplumu "uyum içindeki parçalardan

[34] Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünceleri, Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin (1870-1940) egemen yaklaşım ve tezlerinden etkilenmiştir. Bu dönemde, din karşıtlığı temelli, örgütlenmiş dine karşı

oluşan bir bütün" olarak gören bu elitler, bu uyumun sağlanması adına "aykırı unsurların sistem dışına itilmesini" meşru bir yöntem olarak değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda, merkeziyetçi, devletçi ve toplumu yukarıdan aşağıya doğru yeniden inşa eden bir siyasal anlayış benimsenmiş, ulus inşası sürecinde tekçi bir model uygulanmıştır.

Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında, modernleşmeyi yönlendiren bürokratik ve entelektüel elitler, siyasal meşruiyetlerini güçlendirmek için bilinçli bir epistemolojik ve ideolojik seçim yapmışlardır. Fransız Devrimi'nin mirasını, özellikle Comte-Durkheim pozitivizmini, otoriter modernleşmeyi temellendiren bir yönetim anlayışına uyarlayarak kullanmışlardır. Bu süreçte, "bilime dayalı rasyonalist bir yönetim modeli" iddiasını taşıyan eklektik bir model oluşturulmuş, halkın siyasal sürece doğrudan katılımı yerine elitlerin yönlendirici rolüne vurgu yapılmış ve din karşısında alternatif-seküler bir siyasal alan inşa edilmiştir. Bu yaklaşım, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e uzanan modernleşme sürecinin temel eksenlerinden biri olmuştur.

3.2. Siyasal Tercihler ve Sınıfsal Süreklilik

20.Yüzyılın başlarında, modernleşme modeli ve siyasal gelenek açısından "Fransız" çizgisini benimseyenler, yalnızca ülkenin geleceği adına en uygun seçimi yapma arayışında değillerdi. Bu tercihin ardında, doğrudan kendi sınıfsal ve ekonomik çıkarlarını koruma, siyasal iktidarı denetleme ve yönlendirme kaygısı da önemli bir faktör olarak yer almaktaydı. O dönemde, Osmanlı'nın toplumsal ve siyasal

dışlayıcı laiklik anlayışı zirveye ulaşmış; Versay Sarayı'nın Aynalı Salonu'nda Alman Birliği'nin ilanı ve Alsace-Lorraine'nin kaybıyla sonuçlanan yenilgi, rövanşist milliyetçiliğin yükselmesine neden olmuştur. Ayrıca, sosyolojiden edebiyat ve sanata kadar geniş bir alanda etkisini hissettiren yeni pozitivist ruh, toplumu kuşatmıştır. Bu atmosfer, Mustafa Kemal'in temel yaklaşımlarını şekillendirmiştir. Üçüncü Cumhuriyet döneminin ilerleyen yıllarında "devrim" ve "cumhuriyetçilik" ile eklemlenen evrenselci yaklaşım, sorgulanmadan kabul edilmiştir. Dolayısıyla, dünyaya Üçüncü Cumhuriyet kavramsallaştırması üzerinden bakma eğilimi, benzer okumalar yapan diğer Batı dışı toplum entelektüelleri gibi Mustafa Kemal'in de Fransız üniversalizmini benimsemesine yol açmıştır. Bu durum, Fransız Cumhuriyeti'ni gerçek cumhuriyet, Üçüncü Cumhuriyet laikliğini "hakiki laiklik" olarak yorumlamasına ve bunların dışındaki modelleri "ideal durum"dan sapma olarak görmesine neden olmuştur (Hanioğlu, 2023: 56-57).

gerçekliğini referans göstererek, özgürlükçü modellerin "bize uymadığı" tezini savunanların büyük ölçüde asker ve sivil bürokrasiden, ayrıca onlarla aynı sosyal sınıfı paylaşan aydınlardan oluşması dikkat çekicidir. Benzer şekilde, günümüzde de "Türkiye'ye özgü koşullar" argümanını öne sürerek evrensel demokratik standartlara itiraz eden kesimlerin, aynı sosyo-ekonomik kökenlere dayandığı gözlemlenmektedir. Bu durum, söz konusu siyasal tercihin yalnızca felsefi veya ideolojik bir farklılıkla açıklanamayacağını, aynı zamanda sınıfsal ve ekonomik dinamiklerle doğrudan ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Gerçekten de Fransız siyasal modelini Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktaran kesim, büyük ölçüde "asker ve sivil bürokrasi, devletçi sermaye ve eşraf" ittifakından oluşan bir zümreyi temsil etmektedir. Bu sosyal kesimler, aradan geçen bir asra rağmen, modernleşme sürecinde inşa ettikleri bu modele olan bağlılıklarını korumuşlardır. İTC'den CHP'ye uzanan siyasal çizgi, bu sürekliliği açıkça göstermektedir. Bu çizgi, "Yeni İttihatçılık" kavramsallaştırması içinde, sağ ve sol varyasyonlarıyla Kemalizm çatısı altında resmî ideolojiyi sürdüren egemen siyasal yapı olarak varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla, sınıfsal ve ideolojik düzlemde Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e uzanan bir devamlılıktan söz etmek mümkündür.

Bu çerçevede, Fransız siyasal çizgisinden türetilen ideolojik çerçeveye bağlı olmak ya da ona karşı çıkmak, yalnızca düşünsel bir tercih değil, aynı zamanda maddi ve ekonomik temelleri de olan bir durumdur. Genellikle, bu modeli savunanların bürokratik kökenli olmaları veya yüksek gelir gruplarından gelmeleri dikkat çekerken, bu modele karşı çıkanların daha çok ekonomik olarak dezavantajlı sınıflara mensup olduğu gözlemlenmektedir. Bu sosyo-ekonomik yapı, yalnızca siyasal ideolojilerle değil, aynı zamanda siyasi aktörlerin ve partilerin oluşumunda da belirleyici bir rol oynamıştır.

Nitekim, Osmanlı'nın son döneminden itibaren "Fransız modeli"ni en saf biçimiyle benimseyen İTC ve CHP gibi siyasal yapılar, toplumun ayrıcalıklı üst sınıflarına dayanmıştır. Buna karşılık, bu modele ve ideolojiye açık ya da örtük şekilde muhalif olan siyasal hareketlerin, genellikle toplumsal piramidin orta ve alt kesimlerine

dayandığı görülmektedir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Ahrar Fırkası'ndan başlayarak Demokrat Parti (DP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) gibi hareketlere uzanan siyasal aktörlerin, genellikle toplumun daha geniş ve alt kesimlerini temsil ettiği gerçeği, bu yapısal ayrımın bir göstergesidir.

Bu bağlamda, temel ayrımın, siyasal ideolojiler arasındaki bir mücadeleden çok, birbirine karşıt sınıfların – egemen bürokratik elitler ile toplumun geri kalanının – mücadelesi olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Tarihsel sürece bu perspektiften bakıldığında, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e ve günümüz Türkiye'sine uzanan sınıfsal gerilimlerin, siyasal yönelimleri büyük ölçüde belirlediği açıkça görülmektedir.

3.3. Cumhuriyet'in Kuruluşunun İdeolojik Yapılanışı

Söz konusu siyasal yönelimlerin kaynağında, güçlü devlet geleneğinin vazgeçilmez unsur olarak gördüğü Kemalist[35] düşünce vardır. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar uzanan Kemalist ideolojinin güçlü devlet olgusu oluşturmada, dönemsel olarak değişikliklere uğramakla birlikte, sağ ve sol siyasi yelpazeyi temsil edenler arasında her daim revaçta olmuştur. Bireysel özgürlüklerin ifade edilmesi, din ve vicdan hürriyeti gibi temel haklar güçlü devlet geleneğin bekası karşısında ikincil önemde kalmıştır. Bunda şüphesiz, Cumhuriyetin kurucu felsefesi olan Devletçilik ve

[35] Kurtuluş Savaşı sırasında şekillenmeye başlayan ve 1930'lu yıllarda kesin hatlarını kazanan Kemalizm, bazı yönleriyle Jön Türk ideolojisinden ayrışsa da esas itibarıyla aynı siyasal ve düşünsel yapının bir devamı niteliğindedir. Ziya Gökalp'in "hars" ve "medeniyet" ayrımından esinle Batı'nın kültürel çöküşüne dair Jön Türkler arasında yaygın olan düşüncenin aksine, Kemalizm radikal ve tavizsiz bir Batılılaşma stratejisini benimsemiştir. Bu yönüyle daha kökten bir dönüşüm hedefleyen Kemalist ideoloji, Jön Türk ve Osmanlı mirası olan pozitivist dünya görüşü ile dayanışmacı toplum anlayışının etkisinden bütünüyle sıyrılamamıştır.
Kemalizm'deki pozitivist eğilim, reformların toplumun tümüne yayılmadan önce "aydınlanmış seçkinler" eliyle ve güçlü bir merkezi devlet yapısı aracılığıyla gerçekleştirilmesi gerektiği anlayışında kendisini göstermiştir. Aynı şekilde, dayanışmacı yaklaşımdan beslenen "sınıfsız toplum" ideali ise halkın doğrudan ulusla özdeşleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu özdeşlik, halkçılık ilkesinin zamanla milliyetçilikle ikame edilmesine neden olmuş; sonuç olarak, Kemalist kadroların yani kentli-bürokratik elitin "milli irade"yi temsil ettiğine yönelik bir inanç gelişmiştir. Böylece, bu anlayışın tek parti rejiminin ideolojik meşruiyetini sağlamada işlevsel olduğu söylenebilir (Köker, 2016: 244).

Milliyetçilik anlayışın Kemalist ideolojide kaim olmasında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Kemalizm ideolojisinin temel hedeflerinden biri, Türkiye'de modern bir devlet düzeni inşa etmektir. Bu amaca ulaşmak için öncelikle ekonomik, kültürel ve hukuki reformların gerçekleştirilmesi gerektiği savunulmuş, sürecin nihai aşaması ise modern devlet yapısı içinde "demokrasiye geçiş" olarak tasavvur edildiği yaygın bir görüştür. Bu bağlamda, akademik ve resmi yorumlar genellikle "siyasi otoriterliğin" başlangıç aşamasında kaçınılmaz bir durum olarak kabul edildiğini öne sürer. Bunun temel nedeni, Batı'daki modernleşme süreçlerinin yüzyıllara yayılan evrimsel dönüşümlerini, Türkiye'de çok daha kısa bir sürede gerçekleştirme gerekliliğidir. Bu süreçte, devletin otoriter ve cebri gücünün devreye sokulması zorunlu görülmüştür. Modern devletin inşası için gerekli olan ekonomik, kültürel ve hukuki dönüşümler tamamlandıktan sonra ulaşılmak istenen "demokrasi" ise, "modern devlete özgü" bir demokrasi olarak kavramsallaştırılmıştır (Köker, 2009:108).

Ancak, Kemalizm'in nihai hedefinin demokratikleşme olduğu iddiası, tarihsel ve ideolojik bağlam içinde değerlendirildiğinde ikna edicilikten uzaktır. 1930'ların Kemalist söylemi incelendiğinde, modern devlete özgü demokrasi anlayışına yönelik açık bir mesafenin olduğu görülmektedir. Kimi zaman bu mesafe "liberalizme" yönelik eleştirilerle ortaya konulmuş, kimi zaman da Batılı toplumlarda görülen sınıf ayrımlarının kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'de ise "dayanışmacı" bir toplum yapısının var olduğu, dolayısıyla sınıfların bulunmadığı ve bu nedenle de demokrasiye ihtiyaç duyulmadığı görüşü benimsenmiştir (Peker, 1984).

Kemalizm'in ilerlemeci anlayışının nihai hedefinin modern Batı demokrasisi olduğunu iddia etmek oldukça güçtür. Batı demokrasisinin temelinde yatan çoğulculuk anlayışı, toplumsal sınıf farklılıkları ve sınıflar arası çatışmalar üzerine kuruludur. Buna karşılık, Kemalist ideolojide halkçılık ilkesi, Türk toplumunda sınıf ayrımlarının varlığını reddeder; bu anlayışa göre toplum yekpare bir bütündür ve bu nedenle çoğulculuğun ya da çok partili siyasal yapının gerekliliği ortadan kalkar. Toplumsal tabanın geniş kesimlerinin katılımı ve rızası sağlanmaksızın, yukarıdan aşağıya bir

modernleşme perspektifiyle biçimsel Batılı değerlerin benimsetilmesine yönelik girişimlerin — sınırlı bir aydın çevre dışında — kalıcı ve yaygın bir başarı elde edemediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Kemalizm'in devletçilik ilkesiyle desteklenen ekonomik kalkınma çabalarının, zaman içinde sınıflaşmayı beraberinde getirerek çoğulculuk ve demokrasi için uygun maddi zemini oluşturmayı hedeflediği ileri sürülebilir. Ancak modernleşme teorilerinin aksine, Kemalizm, ekonomik kalkınma sürecinde ortaya çıkabilecek sınıf farklılıklarını da yine devletçi mekanizmalar yoluyla bastırmayı amaçlamıştır.

Bu nedenle, Kemalist ideoloji, tam anlamıyla demokratikleşmeye izin vermeyen, hatta bu süreci sınırlayan bir yapı sergilemektedir. Tek parti döneminde parlamentonun varlığı ya da parti içinde sınırlı düzeyde çoğulcu eğilimlerin görülmüş olması, Kemalizm'in içerdiği antidemokratik sınırlamaların göz ardı edilmesine neden olmamalıdır (Köker, 2016: 245-246). Mete Tunçay'a göre (2012: 143), erken Cumhuriyet döneminde demokratik işleyişin kurumsallaşmasını engelleyen çeşitli yapısal ve siyasal uygulamalar dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, tek parti yönetimi altında milletvekillerinin fiilen tek bir belirleyici irade tarafından tespit edilmesi; katılım oranının özellikle ilk aşamada oldukça düşük kaldığı iki dereceli seçim sistemi; açık oy–gizli tasnif usulü; temsili nitelik taşımaktan öteye geçemeyen göstermelik kurumlar; eğitim ve kültür politikalarının ideolojik yönlendirme ve propaganda aracı olarak kullanılması; tarih ve dil alanında yürütülen ve Turancı söylemle beslenen iddialı ancak bilimsel temeli tartışmalı girişimler; basında sansürü aşan, doğrudan yasaklama ve seçici yayımlama pratikleri gibi uygulamalar, söz konusu dönemin demokratik standartlar açısından sorunlu karakterini ortaya koyan başlıca örnekler arasında sayılabilir.

Şeyh Said İsyanı sonrasında gerekçelendirilen Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe konulması, Kemalist rejimin siyasal yapısında belirgin bir otoriterleşme sürecine girildiğini göstermektedir. Kanunun uygulanmasıyla birlikte, rejime eleştirel bir tutum sergileyen tüm basın ve yayın organlarının faaliyetleri durdurulmuş; siyasal muhalefet büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Bu çerçevede, isyanla ilişkilendirilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla kapatılmıştır. Takrir-i Sükûn rejimini izleyen dönemde ise devletin toplumsal ve kültürel alan üzerindeki denetimi

daha da genişlemiş; kamu görevlilerine yönelik giyim-kuşam düzenlemeleri (Şapka Kanunu), dinî kıyafetlerin kamusal alanda kullanımının yasaklanması, tarikatların ilgası, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ile Batı kaynaklı mevzuatın (çeviri yasaları) iktibasına dayanan hukuk reformları hayata geçirilmiştir (Tunçay, 1992: 142–159). Bu düzenlemeler, erken Cumhuriyet döneminde siyasal iktidarın toplumu yukarıdan aşağıya dönüştürme iradesinin ve merkeziyetçi-modernleştirici yaklaşımının kurumsal tezahürleri olarak değerlendirilebilir.

Bürokratik gücün az sayıda aktörün elinde yoğunlaşması, demokratik temsil ilkeleriyle çelişen bir güç asimetrisi yaratmaktadır. Temsili kurumlar, seçmen ya da üyelerin yetkilerini belirli liderlere devrederken, bürokrasinin sahip olduğu kurumsal güç hem siyasal hem de toplumsal alanlara derinlemesine nüfuz edebilmektedir (Blau & Meyer, 1971, s. 12). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde siyasi ve bürokratik elitler, bu kurumsal kapasiteyi muhalif odakları bastırmak, toplumsal hareketliliği sınırlamak ve mevcut düzeni sürdürmek amacıyla stratejik bir araç olarak kullanabilmektedir. Bu durum, bürokrasinin yalnızca idari bir mekanizma olmaktan çıkıp ekonomik ve kültürel alanları şekillendiren hegemonik bir güç merkezine dönüşmesine yol açmaktadır.

Yukarıda ifade edilen çerçevede, gelişmekte olan ülkelerde siyasi ve bürokratik elitlerin bürokrasinin kurumsal kapasitesini muhalefeti bastırmak, toplumsal hareketliliği denetim altına almak ve mevcut iktidar düzenini tahkim etmek amacıyla araçsallaştırdığına dair çarpıcı örneklerden biri Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe konulmasıdır. Bu düzenleme, bürokratik aygıtın siyasal alanı kontrol etme ve toplumsal muhalefeti sınırlama yönündeki işlevinin kurumsal düzeyde nasıl somutlaştığını açık biçimde göstermektedir.

Bu durumun en dikkat çekici örneklerinden biri, 1930 yılında doğrudan Mustafa Kemal tarafından kurdurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasıdır. Söz konusu girişim, ılımlı bir muhalefet ortamı yaratmak ve siyasal sistem içerisinde denge kurmak amacıyla başlatılmıştır. Ancak, SCF üzerine yapılan çalışmalar, bu partinin yapay bir zemin üzerinde yükseldiği ve devletin bilgisi dahilinde kontrollü bir şekilde kurulduğu

noktasında hemfikirdir.[36] Toplumda kısa sürede büyük bir ilgi gören ve halktan önemli ölçüde destek toplayan parti, beklenmedik bir hızla kitleselleşerek iktidar alternatifi hâline gelmiştir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa ile açık bir siyasal rekabete girecek düzeye ulaşamadığı için, kısa bir süre sonra kendi kendini feshetmek zorunda kalmıştır (Demirel, 2018: 108).

Emre Kongar'a göre Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi, iktidardaki devletçi-seçkinci kadronun, güdümlü bir muhalefet aracılığıyla gelenekçi-liberal eğilimleri kontrol altına alma girişimiydi. Ancak, devletçi seçkinler bu denemeye dahi tahammül gösterememiş ve "güdümlü" muhalefetin sınırlarını dahi aşabilecek demokratik bir gelişime olanak tanımamıştır. Bu nedenle girişim başarısızlığa uğramıştır. Yine de Kongar, bu kısa süreli deneyimin toplumda var olan siyasal muhalefeti daha görünür hale getirdiğini[37] ve farklı siyasal eğilimleri belirginleştirdiğini ifade eder (Kongar, 1985: 157). Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na göre, '*Atatürk, bir muhalefet partisinin kurulmasını sezinlediği yeraltı gericilik hareketlerini meydana çıkarmak maksadını gütmüştü ve bununla, aynı zamanda, devrim nizamının memlekette yerleşmiş olduğu zehabına düşmüş bulunan Halk Partisiyle hükümeti uyarmak istemişti'* (Karaosmanoğlu, 2021: 96).

Bunun yanı sıra, çoğu zaman yalnızca ekonomik kalkınma stratejisi olarak sunulmaya çalışılan "devletçilik" ilkesi, aslında sınıfsal farklılıkların ve potansiyel sınıf çatışmalarının önlenmesi görevini devlete yükleyen bir anlayışı içermektedir (Köker, 1995:96). Bu durum, Kemalizm'in yalnızca ekonomik kalkınmaya dayalı bir dönüşüm projesi olmadığı, aynı zamanda toplumsal yapıyı kontrol altına almayı hedefleyen bir ideoloji olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

[36] Serbest Cumhuriyet Fırkası ile ilgi kapsamlı bir çalışma için bkz.: Bekir Berat Özipek (1991). *Türk Siyasal Yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*. Ulusal Tez Merkezi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara

[37] Yalçın Küçük' ün aktardığına göre, Samsun'un Çarşamba ilçesinde, 1930 seçimlerinde bazı kadınlar bir bayan öğretmene "hangi fırkaya oy verelim?" diye sorarlar. Bayan öğretmen de istediğiniz fırkaya verin dediği için görevinden uzaklaştırılır (Küçük, 2021, s. 91).

Sonuç olarak, Türkiye'de ekonomik, kültürel ve hukuki reformların tamamlanmasının ardından demokratikleşmenin kaçınılmaz bir hedef olarak benimsendiği yönündeki görüş, tarihsel ve ideolojik gerçekliklerle örtüşmemektedir. Kemalizm, demokrasiye geçişi modern devlet yapısı içinde belirli koşullara bağlamış, ancak bu süreci "Batı tipi" bir çoğulcu demokrasi anlayışına oturtmak yerine, merkeziyetçi ve otoriter devlet modelini ön planda tutmuştur (Köker, 2009:109).

Kemalizm'in temel bileşenlerinden biri olan milliyetçilik ile medeniyetçilik, siyasal düşüncenin eyleme dönüşmesini sağlayan kurucu ilkeler olarak değerlendirilir. Bu çerçevede, Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlam temeller üzerine oturtulması için devletin korunması ve güçlendirilmesi temel bir misyon olarak kabul edilmiştir. Ancak, bu milliyetçi ve medeniyetçi perspektif zamanla savunmacı bir siyasal tavra evrilmiş ve devletin bekasını önceleyen bir anlayış hâkim olmuştur. Kemalist düşüncenin bu yönünün anlaşılabilmesi için, dönemin siyasal elitlerinin zihinsel dünyasının analiz edilmesi gerekmektedir.

Kemalizm'in farklı yorumlarında, devleti merkez alan bir toplum ve birey anlayışı baskın olmuştur. Devlet-toplum ilişkisini özel bir çerçevede ele alan bu siyasal yaklaşım, devleti kendi başına bir toplumsal ve siyasal özne olarak görme eğilimindedir. Cumhuriyet öncesinden devralınan bu siyasal kültür, Kemalist inkılapçılığın kısa sürede, toplumsal denetimi esas alan bir devlet korumacılığı / statükoculuğu söylemine dönüşmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda, ulusu homojen ve organik bir bütünlük içinde değerlendiren Kemalizm'in en yakın durduğu siyasal akımın korporatizm[38] olduğu ifade edilebilir. Yekpare toplum ideali, Kemalist düşüncenin ortak paydalarından biri olmuştur. Ancak, Türkiye'nin toplumsal ve kültürel yapısı göz önüne alındığında, böyle bir yekpareliğin tarihsel olarak mümkün olmadığı açıktır. Buna rağmen, Kemalist düşünce, toplumu tek bir bütünlük içinde biçimlendirmeye önem vermiş ve bu çerçevede din, sosyal sınıflar ve etnik kimliklerin kamusal alanda belirginleşmesine karşı güçlü bir direnç göstermiştir. Bu direnç,

[38] Siyasal akım olarak Korporatizmin yerleşmesinde Ziya Gökalp önemli bir isim olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Taha Parla. (2021). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. Metis Yayınları. İstanbul.

devletin bekasına yönelik bir tehdit algısı ile açıklanabilir. Osmanlı yönetim geleneğinden devralınan, devleti güçlü ve istikrarlı bir yapıya oturtma anlayışı, bu tutumu pekiştiren önemli bir faktör olmuştur (Boratav, 2006:50).

Siyasal örgütlenme açısından bakıldığında, Mustafa Kemal'in kuvvetler birliği ilkesine öncelik verdiği görülmektedir. Kemalizm'in kuvvetler birliği anlayışı, seçmen iradesinin de devletin asli unsurlarına tabi olduğu, otoriter bir devlet modeline daha yatkın bir yapı öngörmüştür. Atatürk döneminde fiilen uygulanan bu ilke, onun ölümünden sonra "Milli Şef rejimi" ile devam etmiş ve daha sonra CHP ile DP arasındaki siyasal mücadelede belirleyici bir faktör olmuştur. Asıl tartışma, kuvvetler birliği ilkesinin varlığından ziyade, hangi gücün bu ilke çerçevesinde belirleyici olacağı noktasında ortaya çıkmıştır. Demokrat Parti'nin lider kadrosu da tıpkı CHP gibi, hükümet, parlamento ve parti üçlüsünün aynı güç tarafından kontrol edilmesini doğal karşılamış, ancak bu kez bu gücün CHP değil, kendileri olması gerektiğini savunmuştur. Bu süreçte, yasama ve yürütme organları arasındaki yetki mücadelesi, askeri müdahaleyle sonuçlanan bir gerilim yaratmıştır.

1960 askeri darbesinden yaklaşık yirmi yıl sonra gerçekleşen 1980 darbesi, kuvvetler birliği ilkesine dayalı bir siyasal yapı tesis etmiştir. Muhafazakâr Kemalizm'in, Milli Güvenlik Kurulu'nu rejimin temel siyasal karar organı olarak görmesi, atanmışların güçlü bir yürütme içinde yer almasını ve yasama ile diğer organlar üzerinde yönlendirici bir denetim yetkisine sahip olmasını savunan bir anlayışın yansımasıdır. Bu bağlamda, Kemalist siyasal gelenek içinde, devletin bekasını sağlama amacıyla güçlendirilmiş bir yürütme erkine dayalı kuvvetler birliği anlayışının, zaman içinde farklı biçimlerde yeniden üretildiği görülmektedir (a. g. e.: 55).

Kemalizm'in temel ilkelerini ifade eden ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasal programının omurgasını oluşturan Altı Ok'ta, demokrasinin doğrudan yer almaması bir unutkanlık sonucu değildir. Kemalist düşünce, demokrasiyi tamamen reddetmemekle birlikte, onu halkçılık ve laik cumhuriyet ilkeleri çerçevesinde sınırlandırarak ele alır. Özellikle 1930'larda, dünya siyasal konjonktürünün de etkisiyle, Kemalizm'in baskın eğilimlerinden biri parlamenter demokrasinin olumsuz

yönlerinin ağır bastığına yönelik bir kanaat olmuştur. Günümüzde dahi Kemalist söylemde sıklıkla dile getirilen, halkın siyasal olgunluğa ulaşmadığı gerekçesiyle demokrasinin sınırlandırılması gerektiği tezi, o dönemde de benzer argümanlarla ve onlara ek olarak ekonomik geri kalmışlıktan kurtulma ihtiyacıyla temellendirilmiştir. Devletin tüm kaynakları tek bir merkezden planlı bir şekilde yönetmesi gerektiğine duyulan inanç, demokrasinin kısıtlanmasını meşrulaştıran unsurlardan biri olarak görülmüştür.

Kemalizm'de devletçilik[39] yalnızca bir ekonomik politika tercihi olarak değerlendirilmemiştir. Ekonomide devletçilik, kalkınma sürecinin bir aracı olmanın ötesinde, siyasal devletçiliği tamamlayıcı bir öğe olarak konumlanmıştır. Bu nedenle, devletçi politikalar yalnızca serbest piyasa dinamikleriyle değil, aynı zamanda demokratik ilkelerle de sıklıkla çatışmıştır. Kemalizm'in milliyetçilik anlayışı ise, Batı karşısında hissedilen bir aşağılık kompleksi ile birleşen bir medeniyetçilik eğilimi çerçevesinde şekillenmiştir. 1990'lar ve 2000'li yılların başlarında, Kemalist düşüncenin enerjisinin önemli bir kısmını kılık kıyafet düzenlemelerine ayırması ve kamusal alanı devletçi bir yaklaşımla denetim altına alması, Cumhuriyet elitlerinin, Batılı sembollerle toplumsal statü inşa eden kesimlerinin, Doğulu sembollerin kamusal alanda görünürlüğünü tehdit olarak algılamasından kaynaklanmıştır.

Bu medeniyetçi-milliyetçi duruş, devletin bekasının öncelikli olduğu bir perspektife dayanır. Kemalizm'in savunduğu milliyetçilik[40], devletten bağımsız bir olgu değil,

[39] Kemalizm ya da Atatürkçülük ideolojisi, tarihsel süreklilik içerisinde devraldığı "devletin kutsallığı" anlayışına bağlılığını istikrarlı biçimde sürdürmüştür. Bu anlayış, "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle" olarak tanımlanan Türk toplumunun, modern demokrasinin tanıdığı sınırlar içinde dahi farklılaşmış ve çoğulcu bir toplumsal yapı olarak kabul edilmesine mesafeli bir tutumu ifade eder. Bu perspektifte devlet, söz konusu homojen toplum tasavvurunun en üst düzeyde somutlaşmış iradi organı olarak görülmektedir. Dolayısıyla Kemalizm'de devlet, "laik bir kutsallık" niteliğiyle kuşatılmıştır. Bu kutsallık, Osmanlı'dan tevarüs eden bürokratik ve merkeziyetçi geleneğin bir devamı olarak, devletin uygun hukuki çerçevelerle ideal biçimde düzenlendiğinde toplumsal düzeni de mükemmelleştireceği inancına dayanır. Böyle bir düzende devlet, tüm yurttaşların önünde eşit olduğu, ancak aynı zamanda toplumun ideal varoluşunu temsil eden bir üst bütünlük ideali olarak konumlanır. Bu bağlamda milliyetçilik Kemalizm/Atatürkçülük açısından ne ölçüde vazgeçilmez ve "hikmet-i hükümet" anlayışı için ne kadar kurucu bir öğe ise, devletçilik de yalnızca ekonomik değil, kültürel ve siyasal boyutlarıyla aynı derecede temel ve değişmez bir ilkedir (Köker, 2009: 110–111).

[40] Kemalist milliyetçilik, etnik temelli bir ulus anlayışını savunan Akçura'nın yaklaşımından ziyade, kültürel esaslara dayalı milliyetçilik anlayışıyla öne çıkan Ziya Gökalp'in düşüncesine daha yakın bir

aksine devlet merkezli bir milliyetçilik anlayışı, yani resmi milliyetçiliktir. Tarihsel olarak patrimonyal devlet geleneğinden beslenen bu yaklaşım, toplumu bir mülk nesnesi, devleti ise bu mülkün sahibi olarak değerlendiren bir siyasal tasarıma dayanır. "Halk için halka rağmen" anlayışıyla güçlendirilen Kemalist düşüncenin tüm versiyonlarında belirgin bir paternalist unsur mevcuttur. Kemalist düşüncenin topluma yönelik derinlemesine müdahale meşruiyetini sağlayan faktörlerden biri de bu patrimonyal devlet geleneğidir. Bu anlayış çerçevesinde, devlet yalnızca bir yönetim aygıtı değil, aynı zamanda toplumu şekillendirme ve yönlendirme misyonuna sahip bir özne olarak görülmüştür (a. g. e.: 58). Bu bağlamda Kemalist devlet anlayışı, Weberyen anlamda rasyonel-legal otoriteye geçiş iddiasına rağmen, patrimonyal ve paternalist öğelerin belirleyici olduğu bir siyasal kültürü sürdürmüş; modernleşmeyi merkezin denetiminde, toplumsal özerkliği ise sınırlandırılmış bir biçimde kurgulayarak Türkiye'deki otoriter-bürokratik geleneğin ideolojik temelini oluşturmuştur.

Kemalist düşünce, toplumla ilişkisini paternalist bir çerçevede tasarlarken, devleti bağımsız bir özne olarak konumlandırmıştır. Bu bakış açısına göre, devletin toplumdan bağımsız hedefleri ve çıkarları vardır ve Kemalistler, bu öznenin bilincini taşıyan aktörler olarak kendilerini konumlandırmışlardır. Kemalizm'in topluma bilinç taşıma misyonunun ardında, patrimonyal devlet anlayışı ve ona sıkı sıkıya bağlı olan paternalist siyasal kültür yatmaktadır. Mardin'e göre de Cumhuriyet döneminde merkez ve çevre arasındaki ilişkilerin temelini, Osmanlı'dan miras alınan patrimonyal devlet anlayışı oluşturur (Mardin, 2006: 38-45). Bu nedenle, devletin sahip olduğu ayrıcalıkların ve yetkilerin, onu yöneten elitlerin toplum karşısındaki konumunu belirlediği inancı, Kemalist çevrelerde her zaman güçlü olmuştur (Boratav, 2006:62).

karakter taşır. Gökalp'in, Tönnies'ten devraldığı "*hars*" (kültür) ve "*medeniyet*" (uygarlık) ayrımı, Kemalist düşüncede de korunmuş; bu sayede Kemalist kadrolar, bir yandan Batı uygarlığına geçişi modernleşme sürecinin zorunlu bir adımı olarak görürken, diğer yandan Türk kültürel kimliğinin korunması ve canlandırılması fikrini de savunabilmişlerdir. Ancak, Kemalist milliyetçilik ile Gökalp arasında önemli bir farklılık da bulunmaktadır. Kemalist ideolojide, Gökalp, Akçura, Ağaoğlu ve kısmen Ahmet Rıza ile Abdullah Cevdet'in paylaştığı şekilde, İslam'ın milli kimliğin tamamlayıcı ve birleştirici bir unsuru olarak görülmesi fikri tamamen dışlanmıştır. Bu yönüyle Kemalist milliyetçilik, seküler bir ulus inşası hedefi doğrultusunda, dini kimliği toplumsal birleştiricilikten arındıran bir çizgide konumlanmıştır (Zürcher, 2009: 50).

Bu çerçevede Kemalist modernleşme projesi, Batılılaşmacı rasyonalite ile geleneksel patrimonyal mirasın iç içe geçtiği özgün bir devlet-toplum modeli üretmiş; halkı pasif ve yönlendirilmesi gereken bir kitle olarak tanımlayan bu yaklaşım, hem Türkiye'deki otoriter modernleşme çizgisinin teorik dayanaklarını hem de elitist devlet pratiğinin sürekliliğini açıklamak açısından belirleyici bir anahtar sunmuştur.

Modern zamanlarda kutsalın dünyevileşmesi ve varoluşun büyüsünü yitirmesiyle birlikte, patrimonyal devlet geleneğinin uzaktan ve durağan bir denetim anlayışı, yerini doğrudan ve dönüştürücü bir kontrol mekanizmasına bırakmıştır. Bu bağlamda, Kemalizm hem Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde şekillenen medeniyetçi reform anlayışının bir mirasçısı hem de bu gelenekten radikal bir kopuşun temsilcisidir. Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde Kemalist reformlar, diğer çağdaş reformist yaklaşımlara kıyasla çok daha radikal ve kapsamlı bir dönüşümü hedeflemiştir. Bu dönüşümde, muasır medeniyet seviyesine erişme arzusu ve medeni görünme kaygısı belirleyici bir rol oynamıştır. Toplumun yaşam tarzını, dış görünüşünü, dilini, alfabesini ve kültürel pratiklerini değiştirmeye yönelik dikey müdahalelerle birlikte, dinin bütünüyle devletin kontrolüne alınarak özerk bir dini yapılanmanın ortadan kaldırılması ve yerine adı konmamış bir "milli din" anlayışının inşası, Kemalizm'i Jakoben[41] gelenekle benzeştirmiştir.

Kemalist düşünce içerisinde hem sağ hem de sol eğilimler otoriter bir yönetim anlayışı etrafında birleşmiştir. Kemalist ideolojinin temelinde otoriter bir demokrasi modeli bulunmakta olup, bu anlayış bireysel özgürlüklerden ziyade yönetim erkine öncelik tanımaktadır. "Disiplinli özgürlük" ve "nizamlı toplum" gibi kavramlar, devlet

[41] İnsel (2015: 22), Fransa'daki devrim sonrası dönemde özellikle Robespierre tarafından inşa edilmeye çalışılan "Sivil Din" olgusunun Türkiye'deki karşılığını irdelediği çalışmasında, Kemalizm ile Jakoben gelenek arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. İnsel'e göre, toplumun yaşam tarzını, dış görünümünü, dilini, alfabesini ve dinlediği müziği değiştirmeye yönelik dikey müdahalelerin yanı sıra, adı açıkça konmamış bir "milli din" yaratma idealinin varlığı, Kemalizmi Jakoben modernleşme anlayışıyla yakınlaştırmaktadır.
Benzer biçimde Ahmad (1994: 96–97) da devrimci ve Jakoben geleneğin hem İttihatçılar hem de Kemalistler için önemli bir esin kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, bu iki hareketin "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" ilkesinin yerine "adalet" kavramını ikame ederek 1789 Devrimi'nin siyasal söylemini benimsemeleri ve 1912–1913 Balkan Savaşları sırasında Ulusal Savunma ve Kamu Selamet Komiteleri kurmaları, rastlantısal bir benzerlik değil; aksine aynı Jakoben siyasal kültürün sürekliliğini yansıtmaktadır.

otoritesine mutlak itaati esas alan bu otoriter demokratik düzenin temel ilkelerindendir. Kemalist yaklaşım çoğulculuğu kaos ve disiplinsizlikle özdeşleştirdiği için, devlet otoritesinin dışında herhangi bir bağımsız güç merkezinin oluşumuna karşı her zaman mesafeli durmuştur. Dini kurumlar kadar, devletten bağımsız diğer sivil otoriteler de bu perspektiften bir tehdit olarak algılanmıştır. Mill'in de işaret ettiği gibi, devletin yetki alanının genişlemesi, bireysel özgürlükler üzerinde olumsuz bir etkiye neden olmaktadır (Mill, 1997, s. 218-222).

Kemalizm, devlet otoritesinin bölünmezliği ilkesine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu ilke, daha sonra "devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" söylemine dönüşerek, sağ ve sol Kemalist düşünce akımlarının ortak bir paydası haline gelmiştir. Merkeziyetçilik ise bu otoriter yapının ayrılmaz bir tamamlayıcısıdır. Silahlı kuvvetlerle olan organik bağ da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Kemalist düşünce, askeri bir ideoloji olarak şekillenmemiş olsa da zaman içerisinde orduyu devrimlerin koruyucusu olarak konumlandırmıştır. Bu bağlamda, Şevket Süreyya Aydemir'in Kadro hareketi içinde dile getirdiği "ordulaşmış millet"[42] kavramı, Kemalizm'in askeri yapıyla olan genetik bağını gözler önüne sermektedir. Sol ve sağ Kemalistler, ordunun yalnızca bir güvenlik kurumu değil, aynı zamanda bir ideolojik taşıyıcı olması gerektiğine inanmışlardır.

[42] II. Abdülhamid döneminde Osmanlı askeri eğitim kurumlarının modernizasyonu süreci, dönemin Avrupa askerî düşüncesinden yoğun biçimde etkilenmiştir. Sultan Abdülhamid, Harp Okulu'nun ana kısmının *Kriegsschule*, Erkan-ı Harbiye bölümünün ise *Kriegsakademie* modeli doğrultusunda yeniden yapılandırılması için Alman İmparatoru II. Wilhelm'den teknik ve akademik destek talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine Kaiser, dönemin önde gelen askerî düşünürlerinden Colmar Freiherr von der Goltz'u İstanbul'a göndermiştir. Goltz, Osmanlı ordusuna hizmete başlamadan kısa bir süre önce, askerî düşünce tarihinde klasikleşen *Das Volk in Waffen* (Silahlı Millet) adlı eserini yayımlamıştır.
Goltz Paşa, 1895 yılında görevinden ayrıldığında, Osmanlı Harp Okulu ve Erkan-ı Harbiye sınıfları, niteliksel farklılıklarına rağmen, büyük ölçüde Alman askerî eğitim sisteminin Osmanlı versiyonları haline gelmişti. Bu reformların sonucunda, 20. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı ordusunda, Mustafa Kemal Atatürk'ün de dahil olduğu bir "Goltz kuşağı" yetişmiştir. Goltz'un düşünceleri, sadece askerî stratejiyle sınırlı kalmayıp, toplumun savaşla kurduğu ilişkiyi yeniden tanımlayan bir ideolojik çerçeve de sunmuştur.
Sosyal Darwinist düşünce çizgisinde kaleme alınan *Das Volk in Waffen*, savaşın kaçınılmazlığını vurgularken, geleceğin çatışmalarının yalnızca cephedeki ordular arasında değil, "milletler" arasında topyekûn bir mücadele biçiminde gerçekleşeceğini savunmuştur. Goltz'a göre, modern savaşın doğası, asker–sivil ayrımını ortadan kaldırmakta, tüm toplumun "tek bir savaş organizması" olarak seferber edilmesini zorunlu kılmaktaydı. Bu anlayış, "ordu ile milletin bir bütün (şey'-i vahid) haline gelmesi" düşüncesine dayanan "halk savaşı" kavramını merkeze almıştır (Hanioğlu, 2023: 78–83).
Bu bağlamda, modern Türkiye'de yaygın biçimde kullanılan "Her Türk asker doğar" söylemi, tarihsel kökenini yalnızca kültürel bir değer yargısından değil, Goltz'un Osmanlı askerî modernleşmesi üzerindeki etkisiyle şekillenen "asker-millet" ideolojisinden almaktadır. Bu ideoloji hem ulusal kimliğin hem de devletin güvenlik anlayışının merkezine sürekli seferberlik ruhunu yerleştirmiştir.

Mustafa Kemal'in 1931'de Konya'da yaptığı bir konuşmada vurguladığı gibi, Türk milleti, kazandığı her başarının ardında ordusunun ve onun komuta kademesinin bulunduğunu düşünmektedir (Aydemir, 1971: 647).

Kemalizm'in güçlü liderlik anlayışı, monarşik yapının hanedansız bir versiyonu olarak şekillenmiştir. Cumhuriyet yönetimi altında, tüm iradeyi tek bir lider etrafında toplayan bu sistem, monarşik cumhuriyet modeline benzetilebilir. Mustafa Kemal'in vefatının ardından tesis edilen "Ebedi Şef" kavramı, Kemalist ideolojinin monarşik bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu "Tek Adam" sistemi, bireysel bir iktidardan ziyade kurumsal ve zümresel bir otoritenin sürekliliğini esas almıştır. Atatürk'ün ölümüyle birlikte, mutlak otoritenin şahıslara değil, devletin kurumsal yapısına teslim edilmesi anlayışı pekişmiş ve devlet bürokrasisi ile askeri yapı bu otoritenin taşıyıcısı olmuştur. Böylece, kişisel liderliğe dayalı bir tür monarşik yapıdan ziyade, zümresel ve kurumsal bir monarşik cumhuriyet modeli inşa edilmiştir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde görülen güçlü liderlik ve merkeziyetçi eğilimler, Heady'nin "gelişmekte olan ülkelerdeki bürokratik baskınlık" analizini doğrulamaktadır (Heady, 1991:274-281).

3.4. Genç Cumhuriyetin Ekonomik Yönelimi

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin izleyeceği ekonomik model, bir yandan 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde[43] alınan kararlarla ve dönemsel olarak değişen uygulamalarla, öte yandan Mustafa Kemal Atatürk'ün söylem ve kararlarıyla

[43] 1923 yılında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin ekonomik vizyonunu belirleyen temel kilometre taşlarından biri olmuştur. Bu kongrede ilan edilen temel hedef, kapitalist üretim biçiminin topluma hızlıca adapte edilmesini sağlamak ve bu süreçte yeni bir sermaye sınıfı yaratmaktır. Cumhuriyet kadrolarının öncülüğündeki bürokratik elit, bu hedef doğrultusunda ticaret ve toprak burjuvazisinin lehine sermaye birikimini hızlandırmayı bir görev olarak üstlenmiştir. Bu süreçte devletin tüm mekanizmaları seferber edilmiş, yasama ve yürütme organları kadar maliye politikaları da bu amaca tahsis edilmiştir. Bütçe politikaları, halkın sırtından alınan kaynakların sermaye sahiplerine transferini önceleyen bir biçimde düzenlenmiştir. Halkçılık ve milliyetçilik gibi ideolojik kılıflar altında yürütülen bu politikalar, gerçekte devletin sermaye birikimini destekleyen bir araçsallaşmasına işaret etmektedir (Yerasimos, 1989, s. 83). Yeni kurulan cumhuriyetin modernleşmeci kadroları, halk adına hareket ettiklerini iddia ederken, gerçekte halkı dışlayan ve devlet aygıtını sermaye sınıfının yaratılması yönünde araçsallaştıran bir tutum benimsemiştir.

şekillenmiştir. Cumhuriyet'in erken döneminde benimsenen bu ekonomi politikası, ilerleyen yıllarda zorunlu bazı değişikliklere uğramış olsa da temel ilkelerini 1947'ye kadar büyük ölçüde korumuştur. Bu ekonomik yönelimin adı "millî iktisat" olup, özü itibarıyla "liberal görünümündeki devletçi politika" olarak tanımlanmaktadır.[44]

Millî iktisat anlayışının temel amacı, bireylerin zenginleşmesi yoluyla ülke ekonomisinin kalkınmasını sağlamak ve yabancı sermaye yerine yerli özel teşebbüsün güçlendirilmesini teşvik etmektir. Bu çerçevede, devlet ekonomik faaliyetlere doğrudan müdahil olmaktan ziyade, özel sektörün gelişimine zemin hazırlayan bir aktör olarak konumlandırılmıştır. Ancak, devletin ekonomik alandaki rolü tamamen pasif bir destekleyici olmanın ötesine geçmiş, özellikle özel sermayenin yetersiz kaldığı büyük ölçekli sanayi yatırımlarında devletin aktif bir girişimci olarak devreye girmesi gerektiği fikri benimsenmiştir (Cem, 2023:232). Bu çerçevede millî iktisat politikası, hem Osmanlı'dan miras kalan devlet merkezli ekonomik reflekslerin sürekliliğini yansıtmış hem de modern ulus-devletin piyasa düzeniyle ilişkisini kontrol altında tutma çabasının bir yansıması olarak, Türkiye'de devlet-sermaye-toplum ilişkilerinin kurumsallaşmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Türkiye İktisat Kongresi'nde belirlenen temel prensiplerden biri de devletin ekonomik kalkınmada tamamlayıcı bir rol üstlenmesi gerektiği yönündedir. Buna göre, özel sermayenin yeterli olmadığı ya da yetersiz kaldığı alanlarda devlet, büyük sanayi kuruluşlarını kurarak ekonomik kalkınmayı hızlandırmalı; ancak temel üretim faaliyetleri yine bireysel girişimcilik ruhu çerçevesinde özel sektöre bırakılmalıdır. Bu prensip, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomi yönetiminin temelini oluşturmuş ve özel teşebbüsün öncelikli olduğu, ancak devletin gerektiğinde müdahil olduğu karma bir ekonomik model benimsenmiştir.

[44] Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Boratav,K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Kitapevi; Cem, İ. (2023). *Türkiye'nin Geri Kalmışlığın Tarihi* (33 b.). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları; Keyder, Çağlar (1981). *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. London:Verso

Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenen ekonomik politikaların en önemli kaynağı, şüphesiz ki Mustafa Kemal Atatürk'ün ekonomi anlayışıdır. 1923 yılında yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin ekonomik kalkınması için sermaye sahiplerinin artması gerektiğini açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu konuşmasında, ülkede kaç milyoner olduğuna dair bir soru yönelterek, bu sayının yok denecek kadar az olduğunu vurgulamış ve ekonomik kalkınma için milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesini teşvik edeceklerini ifade etmiştir (Naci, 1968: 65). Atatürk'ün bu yaklaşımı, bireysel zenginleşmenin ülke ekonomisinin büyümesiyle doğrudan ilişkili olduğu düşüncesini yansıtmaktadır.

Mustafa Kemal'in bireysel sermaye ve girişimcilik konusundaki görüşleri yalnızca sanayi ve ticaret alanıyla sınırlı kalmamış, tarım sektörünü de kapsamıştır. Millî Mücadele döneminde, herkesin toprak sahibi olacağı yönünde vaatlerde bulunulmuş ve bu düşünce 1923 yılında yaptığı konuşmalarda da sürdürülmüştür. Atatürk, ülkenin geniş topraklara sahip olmasına rağmen, büyük arazilerin çok az kişi tarafından kontrol edildiğini belirtmiş, bu kesimin desteklenmesi ve korunması gerektiğini savunmuştur (a. g. e.: 72). Bu bakış açısı, Atatürk dönemi boyunca geçerliliğini korumuş ve tarımsal yapıyı değiştirecek köklü reformlar gerçekleştirilmemiştir. Ağalık düzenine ve sosyal yapıya doğrudan müdahale edilmemesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ekonomik politikaların temel karakteristiklerinden biri olmuştur.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun,[45] 1925 yılı şubat ayında Doğu Anadolu'da meydana gelen Şeyh Sait İsyanını bastırmak amacıyla yürürlüğe konulduğu genel kabul gören bir görüştür. 15 Şubat 1925'te başlayan isyanın ardından, 4 Mart'ta yürürlüğe giren bu olağanüstü hâl yasasının öncesinde, dikkat çekici bir şekilde 17 Şubat 1925 tarihinde Aşar Vergisi'nin kaldırılmasına ilişkin bir düzenleme yapılmıştır. Aşar'ın ilgasının, söz

[45] Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkartılmasından sonra erken cumhuriyet döneminin Tek Partili bir sisteme dönüşünü anlatan, alanında belki de bir çığır açan en önemli çalışma Mete Tunçay'ın 1981 yılında kaleme aldığı *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* adlı eserdir. Söz konusu kanunun yürürlüğü girdikten sonraki gelişmeler için bkz.: A.g.e., Cem Yayınevi:İstanbul.s. 127-183.

konusu tarihsel bağlamda bir tesadüf olmadığı; aksine, bu uygulamanın toprak sahibi sınıflar lehine bir ödüllendirme aracı olarak değerlendirildiği söylenebilir.

1924 yılı itibarıyla aşar vergisi, devlet bütçe gelirlerinin yaklaşık %22'sini oluşturmaktaydı. Boratav'ın (2012:53) belirttiğine göre, aşarın iltizam sistemi aracılığıyla toplanması nedeniyle, bu vergiden elde edilen toplam gelirin %20'den fazlası doğrudan mültezimlerin eline geçmekteydi. Bu durum, aşarın kaldırılmasının ilk bakışta köylü lehine, tarımsal ürünlerin pazarlanması işlevini üstlenen mültezim kesimi aleyhine bir uygulama olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Ancak Boratav'a göre, mültezim yalnızca bir vergi tahsildarı olmanın ötesinde, belirli bir sınıfsal kimliği temsil etmemektedir. Bu bağlamda, mültezimin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ortaya çıkan özellikleri itibarıyla, ticaret burjuvazisinin ilkel bir formunu mu, yoksa yozlaşmış yarı-feodal (ya da Asyatik) bir yapıyı mı temsil ettiği konusu tartışmalı bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla, aşarın kaldırılması, yalnızca ekonomik bir reform değil, aynı zamanda sınıfsal yapıların dönüşümüne dair karmaşık bir süreci de içinde barındırmaktadır.

Yalçın Küçük'ün, bir Sovyet kaynağına dayanarak aktardığı verilere göre, 1. Dünya Savaşı öncesinde tarımsal nüfusun yalnızca %1'ini oluşturan büyük toprak sahipleri, işlenebilir arazilerin %39,3'üne sahipti. Nüfusun %4'lük kesimini teşkil eden küçük toprak sahipleri ve varlıklı çiftçiler (kulaklar), toplam arazinin %28,2'sini kontrol ederken, tarımsal nüfusun %95'ini oluşturan küçük köylü işletmeleri yalnızca %34,5'lik bir arazi payına sahipti. Cumhuriyet'in ilk on yılı sonunda bu mülkiyet yapısında önemli bir değişim yaşanmadığı görülmektedir. 1920'lerin sonu ile 1930'ların başında büyük toprak sahipleri, işlenebilir toprakların %40-50'sini ellerinde bulundururken, orta ölçekli çiftçiler bu oranın yaklaşık %40'ına sahip olmuş; nüfusun çoğunluğunu teşkil eden yoksul köylüler ise yalnızca %5-10'luk bir araziye sahip olabilmişlerdir (Küçük, 2021: 66-67).

Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde, Aşar Vergisi'nin kaldırılması, Kemalist modernleşme projesinin bir yönü olarak görülen vergi reformlarının, sosyal adaletin sağlanmasından ziyade mevcut toprak mülkiyeti yapısını koruyan ve büyük toprak

sahibi sınıfların çıkarlarını gözeten bir içerik taşıdığını; dolayısıyla devletin ekonomik ve sınıfsal tercihlerini, sermaye birikiminin erken dönem stratejileri bağlamında yeniden düşünmek gerektiğini ortaya koymaktadır.

Atatürk, ekonomik görüşlerini yalnızca teorik düzlemde değil, bizzat kendi yaşam tarzıyla da yansıtmaya çalışmış ve Doğan Avcıoğlu'nun (1968:246) ifadesiyle "örnek müteşebbis" olarak hareket etmiştir. Sanayi ve tarım alanında birçok girişimde bulunmuş, çeşitli çiftlikler, fabrikalar ve imalathaneler kurarak ekonomik kalkınma sürecine katkı sağlamıştır. Bu kapsamda, Atatürk'ün şahsına ait birçok işletme, ölümünden kısa bir süre önce hazineye devredilmiştir. Örneğin, 1936 yılında hazineye bağışladığı örnek çiftliklerin toplam büyüklüğü 154.720 dönüme [46]ulaşmıştır (Naci, 1968: 65-72).

Bu tarihsel arka plan, Türkiye'de modern devlet inşasının yalnızca siyasal bir proje değil, aynı zamanda doğrudan bir ekonomik mühendislik çabası olduğunu ortaya koymaktadır. "Millî iktisat" kavramı, bir yandan anti-emperyalist bir kalkınma vizyonunu içerirken, öte yandan yerli burjuvazinin teşviki yoluyla sınıfsal yeniden yapılanmayı da hedeflemiştir. Bu bağlamda, Atatürk'ün "milyoner yetiştirme" yönündeki söylemi, klasik liberalizmin bireysel zenginleşme anlayışıyla değil, devlete dayalı kalkınmacı milliyetçilikle harmanlanmış bir burjuva yaratma stratejisi olarak okunmalıdır. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk döneminde benimsenen karma ekonomi modeli, ideolojik olarak "ne tam anlamıyla serbest piyasa" ne de "katı devletçilik"tir; aksine, sermayeyi devletin kontrolü ve yönlendirmesi altında yeniden inşa eden özgün bir kalkınma reçetesidir. Bu yönüyle Türkiye'de kapitalizmin gelişimi, Batı'daki evrimsel süreçlerden ziyade, devleti ekonomik aktör olarak merkeze alan, yukarıdan

[46] Atatürk'ün mal varlığının iki kaynağı vardır. Biri, Hindistan'dan Millî Mücadeleye yardım için Atatürk'ün şahsına gönderilen paradır. Hindistan'dan gönderilen paranın 500- 600.000 TL civarında bulunduğu söyleniyor. Atatürk, bu paranın 500.000 lirasını Büyük Taarruzdan önce maliyenin karşılayamadığı bazı özel giderler için Garp Cephesi Komutanlığı emrine vermişti. Zaferden sonra bu 500.000 liranın 180.000 küsür lirası, bir Bakanlar kurulu kararıyla kendisine geri verildi. Bu paranın 250.000 lirası, Atatürk tarafından İş Bankasına sermaye olarak verilmiştir. Yine bu paranın bir kısmıyla çiftlikler satın alındı. İkinci kaynak, Mısır eski Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Türk uyrukluğuna girmesi münasebetiyle, Cumhuriyet Halk Partisine bağışladığı 900.000 lira civarındaki paradır (Leventoğlu, 1968:72).

aşağıya bir dönüşümün sonucudur. Atatürk'ün hem söylemleriyle hem de şahsi örnekliğiyle desteklediği bu model, Cumhuriyet'in erken dönem sınıfsal ve ekonomik mimarisinin en önemli taşıyıcılarından biri olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında benimsenen ekonomi politikaları ve bu çerçevede inşa edilen iktisadi-siyasi ittifak yapısı, İdris Küçükömer'in "Batıcı-laik bürokrasi cephesi ile Doğucu-İslamcı halk cephesi" modelinin tarihsel temelleri açısından anlamlı bir zemin sunmaktadır. Küçükömer'e göre, Türkiye'de modernleşme, halktan kopuk ve yukarıdan aşağıya işletilen bürokratik bir seçkinler eliyle yürütülmüş; bu süreçte devlet, toplumun önünde konumlanarak halkın değerleriyle çatışan bir çizgide hareket etmiştir (Küçükömer, 2002:33-45). Yukarıda bahsi geçen millî iktisat politikası da üretici halk sınıflarından ziyade, devlete yakın bir zümreyi (Anadolu eşrafı, İstanbul tüccarları, subay-bürokrat kadrolar)[47] destekleyen bir iktisadi mimariyi öne çıkarmıştır. Böylece, halkın iktisadi hayata katılımı retorikte vurgulanmış, ancak uygulamada dışlayıcı bir seçkinler düzeni inşa edilmiştir.

Emre Kongar'ın "devletçi-seçkinci" ve "gelenekçi-liberal" cephe ayrımı açısından değerlendirildiğinde ise, Cumhuriyet'in erken döneminde yürütülen ekonomi politikaları açık biçimde devletçi-seçkinci cephenin üstünlüğünü yansıtmaktadır (Kongar, 2002:91-100). Kongar'a göre bu cephe, modernleşmeyi tepeden inme yöntemlerle gerçekleştirmeyi savunan, devletin ekonomik ve sosyal yaşamı kontrol etmesini meşrulaştıran bir anlayışı temsil eder. Atatürk'ün "örnek müteşebbis" olarak girişimlerde bulunması, büyük arazi ve fabrika yatırımlarını şahsi servetiyle gerçekleştirmesi ve daha sonra bu yatırımları Hazine'ye devretmesi (Avcıoğlu, 1968: 242-248), bu seçkinci-modernleştirici yaklaşımın somut göstergelerindendir. Ancak bu süreçte, Kongar'ın gelenekçi-liberal cephe olarak tanımladığı, halk kesimlerini temsil eden sosyal yapıların ekonomik kararlara doğrudan katılımı sağlanmamış; toprak reformu yapılmamış, ağalık düzenine dokunulmamış ve tarımsal yapı büyük oranda

[47] Yeni rejimin ekonomi siyasetinden, yani millî ekonomi yaratma siyasetinden ve devletçilikten 3 grup faydalanmıştı: (1) İstanbul tüccarı, Anadolu eşrafı ve toprak ağaları, (2) Millî mücadeleye katılan subaylardan sonradan ticarete atılanlar, (3) Bir grup mebuslar ve yüksek bürokratlar (Heper, 1974 s. 117).

yerel güç odaklarının denetiminde kalmıştır (Boratav,2011: 82-90). Dolayısıyla Cumhuriyet'in ekonomik modernleşmesi, halkçı retoriğe rağmen seçkinci devlet aklının yön verdiği, sınırlı katılımlı ve yukarıdan aşağıya biçimlenmiş bir süreç olmuştur.

3.4.1. Yerli Tüccar ve Eşrafın Yükselişi

"Milli" ve "Türk" kavramları, İzmir İktisat Kongresi'nden itibaren tüccar ve eşraf çevrelerinde büyük ilgi görmüş ve ekonomik politikaların şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Cumhuriyet'in ekonomi politikası, temel çerçevesini "milli iktisat" anlayışı üzerine inşa etmiştir. Bu anlayışın esas amacı, Kurtuluş Savaşı öncesinde ekonomik gücü elinde bulunduran yabancı ve azınlık sermayesinin, yerli tüccar ve eşrafa devredilmesini sağlamaktır. Bu doğrultuda, ekonomik yapının genel çerçevesi korunmuş ancak yönetici sınıfta bir değişim yaşanarak ekonomik kalkınmanın bu yöntemle sağlanacağı umulmuştur (Cem, 2023: 239).

Cumhuriyet'in erken döneminde "milli iktisat" söylemi, yalnızca ekonomik bir strateji değil, aynı zamanda yeni rejimin toplumsal meşruiyetini güçlendiren ideolojik bir araç işlevi görmüştür. Bu yaklaşım, ekonomik bağımsızlığı ulusal egemenliğin ayrılmaz bir unsuru olarak tanımlarken, aynı zamanda Osmanlı döneminde ekonomide etkin olan gayrimüslim ve yabancı sermayeyi dışlayarak yeni bir "milli burjuvazi" yaratmayı hedeflemiştir. Ancak bu dönüşüm, üretim ilişkilerinde köklü bir yapısal değişimden ziyade, sermayenin elitler arası el değiştirmesi biçiminde gerçekleşmiş; devletin koruyucu ve yönlendirici rolü, uzun vadede bürokratik–kapitalist bir ekonomik modelin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Böylece "milli iktisat" politikası, toplumsal tabanda geniş bir ekonomik katılımı teşvik etmekten çok, devlet destekli sınırlı bir yerli sermaye sınıfının güçlenmesini sağlamıştır.

Millî Mücadele'ye aktif destek veren eşraf kesimi, savaş sonrası dönemde bu katkısını bir tür siyasi ve ekonomik sermayeye dönüştürmüştür. Rum ve Ermeni mülklerinin boşaltılmasından sonra ortaya çıkan toprak açığını, savaşta rol oynayan bu eşraf sınıfı kendi lehine değerlendirmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde azınlıklardan kalan

toprakların şehit ailelerine dağıtılmasına yönelik teklifler, bu sınıfın temsilcileri tarafından reddedilmiştir. Devlet ise bir yandan Yunanistan'la yapılan mübadele sonrasında ülkeye gelen muhacirlere toprak dağıtmak zorunda kalmıştır. Ancak bu dağıtım hukuki güvencelerden yoksun bırakılmış, çoğu muhacir tapusuz ve kadastrosuz topraklarda yaşamak zorunda kalmıştır. Buna karşın, büyük toprak sahipleri 1926 tarihli Medeni Kanun'dan yararlanarak mülkiyet haklarını hukuken pekiştirmiş, 1924 Anayasası da kamulaştırma halinde tam ve peşin ödeme şartı getirerek bu kesimi toprak reformlarına karşı koruma altına almıştır. Bu çerçevede, büyük arazi sahipleri muhacirlerin topraklarını ıslah ettikten sonra onlara el koymuş, bu kesimi fiilen ortakçılar haline getirerek taşrada hem ekonomik hem siyasal bir hegemonya kurmuşlardır (Yerasimos, 1989, s. 87; Zürcher, 2004, s. 206). Bu gelişme, Cumhuriyet'in erken dönemindeki sınıfsal yapının nasıl şekillendiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Eşraf, yalnızca ekonomik bir sınıf olarak değil, aynı zamanda bürokratik modernleşmenin taşradaki uygulayıcısı ve yerel devletin taşıyıcısı olarak da işlev görmüştür. Devletin hukuki düzenlemeleri, halk sınıflarının değil, varlıklı toprak sahiplerinin çıkarlarını koruyacak şekilde biçimlenmiştir.

Milli kurtuluşun açtığı yeni fırsatlar karşısında, yerli özel sektör büyük bir beklenti ve heyecan içerisindeydi. Bu kesimler, devlet desteğini elde etmek için büyük bir çaba harcamış ve bu destek kısa sürede kendilerine sağlanmıştır. Anadolu'nun yerli tüccarları, savaş yıllarında Ankara hükümetine verdikleri destek sebebiyle, ticaret alanında önemli bir nüfuza sahip olmuşlardır. Ayrıca, Kurtuluş Savaşı'na katılan subaylar ve memurlar da ticaret sektörüne yönelerek ekonomik güç devrinde dikkate alınması gereken aktörler haline gelmişlerdir. Bu gruplar, İstanbul'un köklü tüccar sınıfıyla uzlaşarak ticaretten pay almış ve ekonomik dengelerde yeni bir yapı ortaya çıkmıştır (Avcıoğlu, 1968: 166). Millî Mücadele sonrasında ortaya çıkan ekonomik fırsatlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni bir yerli sermaye sınıfının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Devletin ekonomik kalkınma politikaları, bu dönemde hem ulusal ekonomiyi bağımsızlaştırma hem de siyasal olarak rejimin dayanaklarını güçlendirme amacını taşımıştır. Anadolu'nun yerli tüccarları, savaş sürecinde kazandıkları meşruiyeti kullanarak devletle simbiyotik bir ilişki kurmuş; böylece ekonomik yükselişleri, siyasi sadakat karşılığında devlet desteğiyle mümkün olmuştur. Bu

süreçte, asker ve sivil bürokratlardan oluşan yeni bir elit tabaka da iktisadi alanda etkin aktörler haline gelmiş, "devletçi kapitalizm" in temelleri atılmıştır. Sonuç olarak, milli burjuvazinin oluşumu, piyasa rekabetinden ziyade devletin kaynak dağıtımındaki tercihleri üzerinden şekillenmiş; ekonomik alan, politik meşruiyetin bir uzantısı olarak yeniden tanımlanmıştır.

Ekonomik güç transferini bir sınıf değişimi olarak gören "milli iktisat" anlayışı, yalnızca ticaret alanında değil, tarım sektöründe de uygulanmıştır. Bu çerçevede, Kurtuluş Savaşı'nın ardından Rum ve Ermenilerin "terk ettiği" topraklar, ağırlıklı olarak yerli eşraf ve ağaların eline geçmiştir. Özellikle Ege, Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde boşalan geniş araziler, bölgenin önde gelen toprak sahipleri tarafından büyük çiftliklere dönüştürülmüştür. Savaşta şehit düşen askerlerin ailelerine bu toprakların dağıtılması yönündeki öneriler ise dikkate alınmamış, böylece milli iktisat anlayışının hangi toplumsal çıkarların hizmetinde kullanıldığı daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır (Avcıoğlu, 1968: 171). Cumhuriyet'in erken döneminde uygulanan milli iktisat politikası, ekonomik bağımsızlık hedefiyle meşrulaştırılsa da pratikte sınıfsal bir yeniden yapılanma projesi işlevi görmüştür. Rum ve Ermeni mülklerinin yerli eşraf ve ağalara devredilmesi, mülkiyetin geniş halk kesimlerine değil, zaten toplumsal ayrıcalıklara sahip sınıflara aktarılmasına yol açmıştır. Böylece milli iktisat, ulusal bir ekonomik kalkınma modeli olmaktan çok, yerli bir burjuvazinin ve yeni toprak aristokrasisinin yaratılmasına hizmet etmiştir. Bu durum, devletin toplumsal adalet ya da üretim temelli bir yeniden dağıtım politikası yerine, siyasal sadakati ekonomik ayrıcalıkla ödüllendiren bir anlayışı benimsediğini göstermektedir. Sonuç olarak, "milli" kavramı bu dönemde kapsayıcı bir ekonomik ideali değil, bürokratik ve eşraf sınıfının çıkarlarını koruyan bir ideolojik meşruiyet aracını temsil etmiştir.

Milli iktisat politikası, ekonomik yapıyı köklü bir biçimde değiştirmek yerine, ekonomik gücü elinde tutan kesimleri yeniden tanımlayarak, sermaye sahipleri arasında bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Ticaretin ve tarımın kontrolü, Osmanlı döneminde olduğu gibi yine yerel sermayedarlara ve büyük toprak sahiplerine bırakılmış, ancak bu kez sermaye el değiştirerek yerli tüccar ve eşrafın yükselişi

sağlanmıştır. (Cem, 2023: 239; Avcıoğlu, 1968: 171). Bu durum, Cumhuriyet'in ekonomik bağımsızlık söylemine rağmen, sınıfsal yapının sürekliliğini koruduğunu göstermektedir. Milli iktisat politikası, ekonomik eşitliği sağlamaktan ziyade, yeni bir "yerli elit" sınıfının oluşumunu teşvik etmiş; böylece ekonomik iktidar yalnızca el değiştirerek bürokratik ve eşraf temelli bir burjuvazinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

Yeni Cumhuriyet'in 1920'lerin başında uygulamaya koyduğu "liberal" ekonomi politikası, beklenen sonuçları vermemiş ve tam anlamıyla bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum, Cumhuriyet yönetimini 1930'lardan itibaren devletin ekonomik hayatta daha etkin olduğu bir modele yöneltmiş ve devletçi politikalar ağırlık kazanmıştır. Kadro Hareketi[48], 1932 yılında bir dergi çevresinde örgütlenen ve Kemalist rejimin yeni devletçi politikaları için özgün bir sosyo-siyasal felsefe geliştirmeyi amaçlayan görece marjinal bir grup "radikal Kemalist" aydın tarafından ortaya konulan önemli bir entelektüel girişim olarak değerlendirilmektedir. Bürokratik entelijansiyanın belirli bir kesiminin öncülük ettiği bu girişim, kısa süre içinde Mustafa Kemal Atatürk tarafından sınırlandırılmış ve hareketin etkisi sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte, söz konusu ideolojik arayış yalnızca "radikal Kemalistler" ile sınırlı olmayıp daha ılımlı Kemalist çevreler arasında da belirli bir karşılık bulmuştur. Nitekim Kadro

[48] Kadro hareketi, 1930'lar Türkiye'sinde belirli bir aydın grubunun siyasal elit olma arzusunu yansıtan özgün bir girişim olarak değerlendirilebilir. Hareketin önde gelen isimleri olan Şevket Süreyya Aydemir, Burhan Asaf Belge, Vedat Nedim Tör ve İsmail Hüsrev Tökin, 1920'li yılların başlarında Türkiye'deki sol siyasal hareketlerin içinde etkin bir şekilde yer almışlardır. Bu geçmişleri nedeniyle, Kadro dergisi çevresinde toplanan bu grup, literatürde sıklıkla "soldan gelen Kadrocular" olarak anılmaktadır. Ancak Kadroculuk, yalnızca belli bir dönemde sol ideolojiyle şekillenmiş sınırlı bir siyasal yönelim değil; aynı zamanda, daha geniş bir sosyopolitik eğilimin temsilidir. Geri kalmış toplumlarda, doğrudan iktidarı elde etmeden, iktidar üzerinde etkili olma ve yön gösterme yoluyla elit konumuna yükselme isteği, aydınlar arasında sıkça gözlemlenen bir tutumdur. Bu durum, Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto ve C. Wright Mills gibi elit kuramcılarının ortaya koyduğu "siyasal elitin dolaşımı" ve "aydınların iktidar arayışı" tartışmalarıyla da örtüşmektedir. Bu çerçevede, 1930'lar Türkiye'sinde yalnızca sol değil, sağ ideolojik pozisyonlardan gelen aydınların da benzer elitist hedefler güttükleri, yani "sağdan gelen Kadrocular"ın da varlığı ileri sürülebilir. Bu geniş anlamda Kadrocu addedilebilecek aydınlar, hangi ideolojik meşruiyete dayanırlarsa dayansınlar, siyasal elit olma yönündeki taleplerini temellendirmek amacıyla kendi sosyal kökenlerini eleştirel biçimde sorgulamakta ve içinde yetiştikleri entelektüel çevreden ayrışarak farklı bir konumlandırmaya gitmektedirler. Bu bağlamda Kadro hareketi, Türkiye'de modernleşme süreciyle şekillenen "aydın-devlet" ilişkisinin tipik bir örneğini oluşturur. Kadro ile ayrıntılı bir çalışma için bkz.: İlkin S., Tekeli İ., Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu, 1. Cilt, s.449-484, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,2003

hareketinin bürokratik temelli iktisadi milliyetçilik anlayışı, bürokrat seçkinler arasında kayda değer bir destek kazanmıştır (Heper, 2018: 120).

Her ne kadar Kadro hareketi Türkiye'nin siyasal düşünce tarihinde kısa süreli bir parantez olarak görülse de bürokratik entelijansiyanın yeni Türk siyaset felsefesini sistematik bir düşünce çerçevesi içinde formüle etme çabalarının açık bir göstergesi olarak önem taşımaktadır. Hareketin başarısızlıkla sonuçlanması, Kemalist ideolojiyi daha kapsamlı ve kuramsal bir çerçeveye oturtma yönündeki daha geniş entelektüel arayışların sona ermesine yol açmamıştır. Aksine, Atatürkçü düşünceye özsel ve doktriner anlamlar yükleme girişimleri ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Bu süreçte sekülerizm zamanla belirgin ölçüde din karşıtı ve pozitivist bir karakter kazanmış; hatta bazı muhalif çevreler tarafından "resmî dinsizlik dogması" olarak nitelendirilmiştir. Benzer biçimde milliyetçilik anlayışı da giderek daha şovenist bir ton kazanmış ve bu yönüyle demokratik ilkelerle bağdaştırılması güç bir nitelik sergilemiştir (Karpat, 1959: 254–261). Aynı dönemde devlet iktisadi teşekküllerine ilişkin daha önce görece pragmatik bir nitelik taşıyan yaklaşım terk edilmiş; bunun yerine daha katı ve doktriner görüşler geliştirilmeye başlanmıştır. 1931 yılında CHP'nin programına "devletçilik" ilkesinin eklenmesiyle birlikte, bu anlayış resmî ideoloji haline gelmiştir (Cem, 2023: 241).

Cumhuriyet'in erken dönem ekonomik politikaları, milli iktisat söylemiyle yerli sermayeyi güçlendirmeyi hedeflerken, pratikte bu söylem sınıfsal yapıyı radikal biçimde dönüştürmekten çok, mevcut güç ilişkilerini yerelleştirip pekiştirmek işlevi görmüştür. Böylece, ekonomik güç devri, yabancı sermaye ve azınlıkların elinden alınırken, onun yerine Anadolu'nun yerli tüccar, eşraf ve büyük toprak sahiplerinin yükselişi getirilmiştir. Bu durum, milli iktisat politikasının toplumsal adalet perspektifinden uzak olduğunu ve daha çok iktidar elitlerinin çıkarlarına hizmet ettiğini göstermektedir. 1920'lerdeki ekonomi politikaları "liberal" olduğu gerekçesiyle başarısız bulunmuş, devletçi modelin yükselişine zemin hazırlamış ve CHP'nin resmi programına devletçilik ilkesi eklenmiştir. Bu da Türkiye'de ekonomik kalkınmanın devlet eliyle yapılmasının ve devletçi ideolojinin kurumsallaşmasının

başlangıcı olmuştur. Sonuç olarak, bu süreç, ekonomik ve siyasal alanda yerli elitlerin hegemonya mücadelesinin hem sonucu hem de aracı olarak okunmalıdır.

3.4.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Ekonomik Gücü Elinde Tutan İttifak

İstiklal Harbi'nin sona ermesiyle birlikte Türkiye'de yeni bir iktisadi ve siyasi ittifak kurulmuş, bu yapı Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu ittifak, temelde üç ayrı gruptan oluşmaktaydı: İstanbul tüccarları, Anadolu eşrafı ve büyük toprak sahipleri, Millî Mücadele'ye katılmış ve sonrasında "memleketi kalkındırma" hevesine kapılan subaylar, siyasi mebuslar ve bürokrasinin üst kademelerinde yer alan yöneticiler (Heper, 1974 s. 117). Bu üç grup, ekonomik faaliyetlerin en kritik noktalarını kontrol altında tutarak, birbirlerini destekleyen ve tamamlayan bir yapı oluşturmuşlardır. Zaman zaman kendi aralarında çıkar çatışmaları yaşansa da esas mücadeleleri, devletin bürokratik kanadını temsil eden ve kamu kaynaklarının yönetimini elinde bulunduran memurlar sınıfına karşı olmuştur. Sonuç olarak, ekonomik çıkarlarını koruma konusunda oldukça yetkin ve "kurnaz" olan bu ittifak, Millî Mücadele'yi yürütmüş ve gerçekten "namuslu" kalmaya çalışan idealist kadronun iyi niyetini geride bırakmıştır. Ekonomi ve sosyoloji bilgisi sınırlı olan yöneticiler, ekonomik fırsatları değerlendirme konusunda yeterince donanımlı olmayan kesimler karşısında, ekonomik alanı bilen gruplar üstünlük sağlamış ve bu mücadeleden galip çıkmıştır. Bu ittifakın temel hedefi, devletin kaynaklarını ve ekonomik desteğini kullanarak, daha önce yabancı sermaye ve azınlıkların elinde bulunan ekonomik gücü kendi kontrolüne almaktı. Böylece, büyük ölçüde Avrupa firmalarının aracısı konumuna gelen bu yeni sermaye grubu, devlet destekli bir ekonomik düzenin başlıca aktörleri haline gelmiştir. Devletin ticari faaliyetlerden uzak duran bürokratik kanadı ise, bu süreci ulusal kalkınmanın bir gereği olarak görmekte ve desteklemeye hazır beklemekteydi (Cem, 2023: 243).

Bu tarihsel tablo, Türkiye'nin erken Cumhuriyet döneminde sermaye birikiminin, serbest piyasa koşullarında değil, devlet kaynakları üzerinden yeniden dağıtıldığı bir "devlet-yaratımlı burjuvazi" süreciyle gerçekleştiğini göstermektedir. Gramsci'nin kavramsallaştırdığı "hegemonik blok" çerçevesinde yorumlandığında, İstanbul

sermayedarı, Anadolu eşrafı ve asker-sivil bürokrasi üçgeni; sadece ekonomik çıkarlarını değil, siyasal düzenin yönünü de belirleyen yapısal bir güç birliğine dönüşmüştür. Bu yeni egemen sınıf, Cumhuriyet ideolojisinin üst söylemiyle çelişmeyen ancak onu araçsallaştıran bir konumda durmuştur. Sınıfsal olarak azınlıkta olmalarına rağmen, ekonomik bilgi ve ağlara hâkim olmaları sayesinde kamu kaynaklarının yönünü tayin edebilmişlerdir. Böylelikle, idealist devrimci kadronun öncülük ettiği bir "kalkınma hamlesi" değil, çıkarları yüksek düzeyde örtüşen pragmatik grupların kurduğu bir ekonomik düzen inşa edilmiştir. Bu süreçte bürokrasinin edilgenliği, bir "devlet aklı"ndan ziyade sınıf çıkarlarına açık bir yönlendirme mekanizması olarak işlemiş; bürokrasi, ulusal kalkınma adına zümre odaklı bir sermaye birikimini meşrulaştıran ideolojik bir perde görevi görmüştür. Türkiye'de özel mülkiyete dayalı burjuva sınıfının oluşumu böylece tepeden inme bir ekonomik yönlendirme ile değil, devlete yakınlık ve politik sadakat üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda, erken Cumhuriyet dönemi, iktisadi ve sınıfsal güç dengelerinin devlet aygıtı aracılığıyla yeniden yapılandırıldığı kritik bir eşik olarak değerlendirilebilir.

3.4.3. Devlet Destekli Sermaye ve Ayrıcalıklı Sınıf

Bu süreci hızlandırmak ve yeni ekonomik elitleri desteklemek amacıyla, 1924 yılında İş Bankası kurulmuştur. Bu banka, Osmanlı dönemindeki İttihat ve Terakki'nin kurduğu İtibar-ı Milli Bankası'nın bir devamı niteliğinde olmuş ve devlet eliyle bireysel sermaye yaratılmasını sağlamıştır. İş Bankası, kısa sürede güçlü politikacılar, eşraf ve tüccarları aynı çatı altında toplayarak, devlet destekli bir sermaye grubunun oluşumuna öncülük etmiştir. Özellikle, Kurtuluş Savaşı döneminde nüfuz kazanmış politik aktörler ve ekonomik alanda yükselmek isteyen yerel sermayedarlar, İş Bankası'nın sağladığı finansal imkanlardan büyük ölçüde faydalanmışlardır (Avcıoğlu, 1968: 181). İş Bankası'nın kuruluşu, devlet eliyle oluşturulan yeni bir ekonomik elit grubun doğuşunu simgeler; bu yapı, bürokrasi ve yerel elitler arasındaki karmaşık ittifakları güçlendirmiştir.

Cumhuriyet'in ilk döneminde uygulanan devletçilik politikaları, yalnızca ekonomik bir model değil; aynı zamanda bürokratik sınıf ile doğmakta olan sanayi burjuvazisi arasında yapısal bir ittifakın kurulmasını da mümkün kılmıştır. Bu sürecin merkezî kurumsal aracı olarak öne çıkan Türkiye İş Bankası, devlet eliyle oluşturulan sermayenin, özel teşebbüs görünümü altında yeniden bürokratik denetim altına alınmasını sağlayan bir mekanizma işlevi görmüştür. Bankanın yönetim kurulu üyelerinin tamamının milletvekillerinden oluşması ve iştirak şirketlerinin yönetiminde yüksek bürokratların ve siyasilerin bulunması, ekonomik faaliyet ile siyasal nüfuzun ne denli iç içe geçtiğini göstermektedir (Keyder, 2003: 148–149; Berzeg, 2000: 175). 1931–1940 yılları arasında kurulan şirketlerin yaklaşık %74'ünün kurucularının bürokratlardan oluşması (Soral, 1971:117), devlet eliyle gerçekleştirilen sanayileşme sürecinin, kamu gücünün özel servete dönüştürülmesinde nasıl bir kaldıraç olarak kullanıldığını gözler önüne sermektedir.

Bu çerçevede İş Bankası yalnızca bir finans kurumu değil, bürokratik seçkinler ile ekonomik aktörler arasındaki simbiyotik ilişkinin kurumsallaşmış biçimi olarak değerlendirilmelidir. İsmet İnönü'nün *Kadro* dergisine verdiği mülakatta devlet ile özel teşebbüs arasında "rekabetten değil tamamlayıcılıktan" söz etmesi, bu iş birliği zihniyetinin açık bir ifadesidir. Özel sektörün devlet koruması altında gelişmesi gerektiği yönündeki vurgular, Osmanlı'dan devralınan devlet merkezli kalkınma anlayışının Cumhuriyet dönemine ideolojik ve kurumsal olarak nasıl taşındığını göstermektedir (Küçükömer, 2009: 112).

Bu stratejik ittifak, klasik burjuvazinin toplumsal mücadeleler sonucu ortaya çıktığı Batı örneğinden farklı olarak, Türkiye'de bürokratik denetim altında şekillenen bir sermaye sınıfının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bürokratlar ile sanayiciler arasında kurulan bu koalisyon, tarafların çıkarlarının çelişmediği sürece çatışmadan çok uyum içinde var olabilmesini sağlamıştır. Ticaret ve tarım gibi alanlara bürokratik mekanizma eliyle yük bindirilmesi, sanayi burjuvazisinin lehine bir yönelimi ifade ederken; bürokratların siyasal ve kurumsal kontrolünü pekiştirmesine de olanak tanımıştır (Keyder, 2003: 150–151). Bu nedenle hem bürokrat hem girişimci olan aktörler, ekonomik ve siyasal çıkarlar keskin biçimde ayrışıncaya kadar taraf seçmek

zorunda kalmamış, bu ikili kimliklerini bir avantaja dönüştürerek sistem içindeki güç konumlarını pekiştirmişlerdir.

Bu tablo, Max Weber'in bürokratik rasyonalite kavramından ziyade, Antonio Gramsci'nin "pasif devrim" ve "hegemonya" kavramlarıyla daha anlamlı biçimde açıklanabilir. Türkiye'de devlet, sivil toplumun dönüşümünü beklemeden, tepeden inme reformlarla ekonomik ve ideolojik alanı şekillendirmiş; bu süreçte bürokrasi, sadece siyasal iktidarın taşıyıcısı değil, aynı zamanda ekonomik iktidarın da başat aktörü hâline gelmiştir. Osmanlı'dan devralınan merkeziyetçi gelenek doğrultusunda, sermaye sınıfı piyasa içindeki özerk rekabetten değil, devletle kurulan ilişkiler üzerinden şekillenmiş; böylece modern anlamda bir burjuvazi değil, bürokratik kökenli bir sermaye bloğu oluşmuştur. Bu durum, Türkiye'de sınıflar arası ilişkilerin ve modernleşmenin özgün seyrini anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir.

Celal Bayar'ın liderliğinde şekillenen bu yapı, Kılıç Ali, Salih Bozok ve Nuri Conker gibi isimlerin de katılımıyla genişlemiş ve ekonomi alanında önemli bir aktör haline gelmiştir. Bu süreçte, ticaretin sunduğu imkanları keşfeden Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen temsilcileri, giderek iş dünyasının içine yerleşmiş ve ekonomik hayatın merkezine oturmuştur. İş Bankası etrafında şekillenen bu sermaye grubu, zamanla "affairisme" (çıkarcılık)[49] tartışmalarında sık sık gündeme gelen bir yapı haline gelmiş ve ekonomik sistemin temel taşlarından biri olmuştur (Avcıoğlu, 1968: 181). Bu dönemde ekonomik güç, sadece sermayeye değil siyasi etkiye de dönüşmüş, Emre Kongar'ın "devletçi-seçkinci" modeli çerçevesinde bürokrasi ile sermaye arasındaki karşılıklı bağımlılık derinleşmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan "liberal" ekonomi modelinin başarısız olması, devletçi ekonomik politikaların benimsenmesine yol açmış ve bu süreç, özellikle 1930'lardan itibaren resmî bir ekonomik strateji haline gelmiştir. Ancak, devletçiliğin

[49] Kuruluşundan sonraki yıllarda İş Bankası, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasında köprü işlevi görerek bütünleşme sürecinde önemli bir rol üstlenmiştir. İş Bankası ile bağlantılı siyasetçiler, sermaye çevreleri ile devlet arasındaki ilişkilerin merkezinde yer alarak kritik bir ara mekanizma oluşturmuşlardır. Bu grup, kamuoyunda "İş Bankası Grubu" olarak anılmakla birlikte, İş Bankası'nın Fransızca karşılığı olan *Banque d'Affaires* kavramından esinlenilerek "aferistler" olarak da tanımlanmıştır (Boratav, 2006: 44).

ekonomik kalkınmaya sağladığı katkının ötesinde, belirli sosyal ve ekonomik zümrelerin güçlenmesine de hizmet ettiği görülmektedir. İstanbul tüccarları, Anadolu eşrafı, toprak sahipleri, Kurtuluş Savaşı'ndan gelen subaylar ve devletin üst kademe bürokratları arasındaki ittifak, ekonomik yapının en güçlü aktörleri haline gelmiş ve devlet destekli bir sermaye düzeni oluşturmuştur. İş Bankası gibi finansal kuruluşlar aracılığıyla, bu gruplar büyük ekonomik kazanımlar elde etmiş ve zamanla Cumhuriyet'in ekonomik sisteminde belirleyici bir rol oynamışlardır (Cem, 2023: 243; Avcıoğlu, 1968: 181). Bu ittifak, İdris Küçükömer'in "Batıcı-laik bürokrasi cephesi ile Doğucu-İslamcı halk cephesi" ayrımında Batıcı-laik bürokrasiyle güçlü yerel aktörlerin bir araya geldiği karma bir elit bloğu ortaya koyar.

İş Bankası, 1925 yılında kurulacak Sanayi ve Maden Bankası ile birlikte, devlet eliyle bireysel sermaye yaratma sürecinde öncü bir rol üstlenmiştir. Falih Rıfkı Atay'ın değerlendirmesine göre, ekonomik kazanç elde etmek isteyenler, Ankara'daki nüfuzlu aracılarla bağlantıya geçerek İş Bankası'nı kendi ticari girişimlerinin bir parçası haline getirmekteydi (Atay, 2024: 470). Bu sistem, devletin doğrudan yatırım yapması yerine, banka aracılığıyla ekonomik faaliyetlerin yönlendirilmesini amaçlamaktaydı. Ancak, bu süreçte banka ile iş dünyası arasında aracılık eden hem yabancı hem de yerli komisyoncular en büyük payı almakta, bu sayede ekonomik kazanç belirli bir kesimin kontrolüne geçmekteydi.

İş Bankası etrafında şekillenen bu yapı, zamanla ekonomik gücü elinde tutan bir grup iş bilir yöneticinin oluşturduğu "İş Bankası Grubu" olarak anılmaya başlamıştır. Bu grubun kazanç sağladığı en dikkat çekici örneklerden biri, 1925 yılında mebuslar ve iş insanları tarafından ortaklaşa kurulan Şeker Şirketi'dir. Şakir Kesebir, Edirne Milletvekili Faik Oztrak, Bilecik Milletvekili İbrahim Çolak ve kamuoyunda "Şeker Kralı" olarak anılan Hayri İpar'ın da aralarında bulunduğu dört tüccar tarafından; İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın katılımıyla kurulan Şeker Şirketi, şeker ithalatı üzerinde tekel (inhisar) hakkını elde etmiştir. Bu yapı içerisinde, yerli şeker fabrikalarının üretim düzeyinin bilinçli biçimde düşük tutulduğu, buna karşılık ithal şekerin tekel konumu üzerinden piyasaya sürülerek olağanüstü kârlar sağlandığı görülmektedir (Avcıoğlu, 1968: 186-187; Cem, 2023: 244). Söz konusu uygulama, erken Cumhuriyet

döneminde devlet destekli imtiyazların belirli sermaye grupları lehine nasıl işlediğini ve bürokratik–ekonomik ilişkilerin piyasada tekelci bir birikim mekanizması yarattığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Benzer bir yapı, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın işletme haklarının Karako ve Ortaklarına verilmesi sürecinde de gözlemlenmektedir. İş Bankası yöneticilerinin onayıyla, bu şirket fabrikada üretilen ürünlerin fiyatlarını kasıtlı olarak yüksek tutarken, ithal ettiği Polonya ve Alman cam ürünlerini piyasaya daha düşük fiyatlarla sunarak büyük karlar sağlamıştır. Böylece, Paşabahçe fabrikasının zarar etmesi pahasına, ithalat yapan ortaklık ve onların arkasındaki İş Bankası Grubu büyük kazançlar elde etmiştir (Avcıoğlu, 1968: 186-187).

İş Bankası, temsil ettiği ekonomik ve siyasi eğilimler açısından önemli bir kuruluş olmakla birlikte, kendine özgü ve istisnai bir örnek teşkil etmektedir. Gündüz Ökçün'ün araştırmalarına göre, 1920-1930 döneminde yabancı sermaye ile ortaklık kuran Türk anonim şirketlerinde, kurucu, hissedar veya yönetim kurulu üyesi olarak birçok siyasetçi yer almıştır. Bu isimler arasında Mahmut Celal Bayar, Yunus Nadi, Kılıç Ali ve İsmet Paşa özellikle dikkat çekmektedir. Celal Bayar, yabancı sermayeli anonim şirketlerden Siemens, Zingal, Kibrit İnhisarı ve Ankara Palas ile doğrudan bağlantılı olmasının yanı sıra, yabancı sermaye ile ilişkisi bulunmayan sekiz anonim şirketle de iş birliği içinde olmuştur (Boratav, 2006:46). Bu sistem, 1939 yılına kadar, yani İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemine kadar kesintisiz devam etmiştir. Ancak, İş Bankası Grubu'nun faaliyetleriyle ilgili hazırlanan skandal dosyaları, dönemin "namuslu" kanadı tarafından, "devr-i sabık" yaratmamak amacıyla kamuoyuna açıklanmamıştır (Cem, 2023: 243).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomik kazanç sağlamak için uygulanan bir diğer yöntem ise, devletin çeşitli tekeller kurarak bunları özel teşebbüse devretmesidir. Bu süreçte, belirli kişiler kazanç sağlarken, devlet ise bu ekonomik yapılanmayı destekleyen bir konumda kalmıştır. İstanbul ve İzmir limanlarının işletmesi[50], kibrit

[50] İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin Limanlarının işletilmesi 1925 yılında devlet inhisarına geçmiş; ancak bu inhisar her dört limanda yeni kurulan anonim şirketlere devredilmiştir. İzmir inhisarlarını

üretim tekeli[51], petrol ve benzin ithalat tekeli gibi birçok önemli sektör, özel şirketlerin kontrolüne verilmiş ve bu yolla yüksek gelir elde edilmiştir (Cem, 2023: 243). Bu durum, devletin ekonomik alandaki müdahale stratejisinin iktidar elitlerine kaynak transferi işlevi gördüğünü ve piyasayı şekillendiren yapılar üzerinde "kamu-gizli ortaklığı" yarattığını gösterir.

Erken Cumhuriyet döneminde, ayrıcalıklı konumdaki kişi ve gruplara zaruri tüketim mallarının inhisarının verilmesi, yalnızca iktisadi bir tercih olmanın ötesinde, 1930 yılı seçim sürecinde İsmet İnönü'nün kabine değişikliklerini dahi etkileyen ciddi siyasal ve ekonomik sorunlar doğurmuştur. Söz konusu ayrıcalığın en belirgin örneklerinden biri dönemin İktisat Vekili Şakir Kesebir ve Hayri İpar'a verilen şeker inhisarıdır. Bu meselenin kamuoyuna yansımasında Son Posta gazetesinin 8 Ağustos 1930 tarihli haberi belirleyici bir rol oynamıştır. Gazete, *"Şekeri Neden Bu Kadar Pahalı Yemek Mecburiyetindeyiz?"* sorusuyla başladığı haberinde, Türkiye'nin yıllık şeker ihtiyacının yalnızca onda birini karşılayabilen iki yerli fabrikanın korunması amacıyla halkın okka başına yaklaşık 30 kuruş ödemek zorunda bırakıldığını vurgulamıştır. Haberde, *"Son istatistiklere göre şeker ihtiyacımızın yalnız onda birini temin edebilen iki şeker fabrikasını yaşatabilmek için halk okka başına 30 kuruşa yakın para vermektedir… Türkiye'de senelik şeker sarfiyatı 7200 vagondur"* ifadelerine yer verilmiş; Alpullu ve Uşak şeker fabrikalarının 1929 yılı itibarıyla yalnızca 800 vagonluk üretim gerçekleştirdiği belirtilmiştir.

Gazete, geri kalan yaklaşık 6400 vagonluk ihtiyacın ithalat yoluyla karşılanması gerektiğini ifade ederken, asıl sorunun yerli üretimin maliyet yapısında yattığını şu sözlerle ortaya koymuştur: *"Avrupa'dan gelen şeker gümrüğe 10 kuruşa mal oluyor. Hâlbuki bizim fabrikaların çıkardığı şekerin okkası 27 kuruşa mal oluyor… Bu rekabeti temin için hariçten gelen şekerin okkasına 27.5 kuruş resim konulmuştur."* Böylece yerli üretimin korunması adına tüketiciye ağır bir mali yük bindirildiği açıkça dile getirilmiştir. Gazete ayrıca, şekerin zaruri bir tüketim maddesi olduğunu

devralan anonim şirketin kurucularından D. Hulusi Aktaş, İsmet Paşa'nın yakınıdır ve bu şirket hazineden bir milyon lira yardım almıştır (Boratav, 2006:47).

[51] Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'nin hissedarları arasında İsmet Paşa, Celal Bayar, Yunus Nadi ve Cemal Hüsnü Taray vardır (a.g.e., 47).

hatırlatarak bu iki fabrikaya yaklaşık altı milyon lira sermaye aktarıldığını ve yeni bir "şeker tröstü" oluşturulmasının planlandığını belirtmiştir.

9 Ağustos tarihli nüshada Son Posta, Alpullu fabrikasının yılda en fazla iki ay, Uşak fabrikasının ise yalnızca bir ay çalışabildiğini; bu nedenle üretim maliyetlerinin 27–30 kuruş bandına yükseldiğini ifade etmiştir. Fabrikaların zararlarının kamu kaynaklarıyla kapatıldığını belirten gazete, *"bu fabrikaların zararını kapatmak için bir taraftan bunlara yardım edilmekte, bir taraftan da biz okka başına 30 kuruşa yakın fazla para ödemekteyiz"* diyerek uygulamanın toplumsal maliyetine dikkat çekmiştir.

Gazete, özellikle Uşak Şeker Fabrikası'nın kuruluş yeri ve üretim koşullarına ilişkin ciddi eleştirilerde bulunmuş; fabrikanın susuz ve pancar tarımına elverişsiz bir bölgede kurulması nedeniyle büyük zararlar doğduğunu vurgulamıştır. Haberde, fabrikanın iki yılda 400.000 lira zarar ettiği, buna rağmen 1,5 milyon lira ek yardım aldığı belirtilmiş; mülkiyet yapısına ilişkin olarak şu ifadelere yer verilmiştir: *"Fabrikanın sahipleri İskoda ismindeki Çekoslovak şirketiyle, Sanayi ve Maadin Bankası, Uşaklı Nuri Bey'le arkadaşlarıdır."* Gazete, *"Şeker sanayiini himaye için bu müesseselere verecek bir buçuk milyon lira paramız var mıdır?"* sorusunu yönelterek devlet kaynaklarının kullanım biçimini sorgulamıştır.[52]

Alpullu Şeker Fabrikası'na ilişkin değerlendirmelerde de benzer bir eleştirel tutum sürdürülmüş; fabrikanın üç yıldır kâr edemediği, iç piyasanın ihtiyacını dahi karşılayamadığı belirtilmiş ve "hikmet-i vücudu" sorgulanmıştır. Gazete, *"memlekette inkişafa müsait olan sanayiin himayesi doğrudur. Fakat bu fakir milletin fakir kesesinden birkaç kişiyi zengin etmek sanayii himaye etmek değildir"* ifadeleriyle uygulamanın sınıfsal boyutuna dikkat çekmiştir.

Son Posta'nın ilerleyen günlerde yayımladığı haberlerde, Alpullu Fabrikası'nda üretilen şekerin önemli bir kısmının depolarda bekletildiği; ithal şekerin, tüm vergilere rağmen yerli üretimden daha ucuza mal olduğu belirtilmiştir. Gazete, *"hariçten*

[52] 6 Ağustos 1931 tarihinde Uşak Şeker Fabrikası'nın tasfiyesine karar verilmiş ve fabrika, alacaklarına mahsuben Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir. Fabrikanın kurucusu Nuri Şeker, anılarında söz konusu işletmenin gerçekte zarar etmediğini ileri sürmekte; buna karşılık bazı bürokratik aktörlerin şirket aleyhine faaliyetlerde bulunarak fabrikanın bilinçli biçimde zarar eden bir kuruluş gibi gösterildiğini ve bu yolla tasfiye sürecinin meşrulaştırıldığını iddia etmektedir (Karayaman, Mehmet, *Nuri Şeker ve Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu*, Uşak Akademi Kitabevi, Uşak, 2010, s.52).

gelen… ecnebi şekerleri yine dahili mamulattan vagon başına 175 lira ucuza mal olmaktadır" diyerek korumacı politikanın iktisadi rasyonalitesini sorgulamıştır.

Şeker inhisarına yönelik eleştiriler siyasal alanda da yankı bulmuş; Serbest Cumhuriyet Fırkası mensubu Ağaoğlu Ahmed Bey, *"Şeker inhisarı bir facia ve bir cürümdür"* diyerek uygulamayı açıkça mahkûm etmiştir. Ağaoğlu, *"Bu mu devletçilik?"* sorusuyla devletçilik anlayışının halk aleyhine işleyen niteliğini vurgulamıştır.

Gazetenin 22 ve 23 Ağustos tarihli nüshalarında ise, şirket kurucuları arasında İktisat Vekili Şakir (Kesebir) Bey ve Umum Müdür Hayri (İpar) Bey'in de bulunduğu, bu kişilerin önemli miktarda hisse sahibi oldukları ve devletin sağladığı milyonlarca liralık desteğe rağmen kârın büyük ölçüde özel kişilere aktarıldığı ileri sürülmüştür. Ayrıca Arkos adlı Rus şirketinden yüksek fiyatla yapılan şeker alımları nedeniyle hazinenin ciddi zarara uğratıldığı; "hikmet-i hükümet" gerekçesiyle bu işlemlerin açıklanmaktan kaçınıldığı belirtilmiştir.

Son Posta, Alpullu Fabrikası'nın kuruluş sürecinde yapılan kamulaştırmalara ilişkin çarpıcı bir örnek de sunmuş; Dedeoğlu ailesine ait arazinin düşük bedelle istimlak edildiğini, devam eden dava sürecinde çıkan yangın sonrası sigorta bedelinin şirket tarafından tahsil edildiğini aktararak uygulamanın hukuki ve ahlaki boyutlarını sorgulamıştır. Gazete, fabrikanın "birkaç kişinin zengin olması için kurulduğu" yönündeki iddiasını bu örnekler üzerinden temellendirmiştir.

Bu örnekler, Tek Parti döneminde uygulanan modernleşme ve iktisadi kalkınma politikalarının, sıklıkla iddia edildiği gibi toplumsal refahı eşit biçimde yaymayı hedefleyen bir kalkınma modelinden ziyade, devlet gücü aracılığıyla belirli kişi ve grupların ekonomik olarak güçlendirilmesine ilişkin eleştirileri desteklemektedir. Şeker inhisarı etrafında şekillenen bu süreç, Cumhuriyet Halk Partisi'ne yakın bürokratik ve siyasal elitlerin, kamu kaynaklarını ve korumacı politikaları kullanarak sermaye birikimini kendi çevrelerinde yoğunlaştırdıkları yönündeki iddiaları desteklemektedir. Devletçilik söylemi altında meşrulaştırılan bu uygulamalar, modernleşmenin toplumsal maliyetini geniş halk kesimlerine yüklerken, iktisadi kazançların dar bir zümreye aktarılmasına imkân tanımıştır. Dolayısıyla Tek Parti dönemi modernleşmesi, yalnızca bir kalkınma ve sanayileşme hamlesi olarak değil;

aynı zamanda bürokratik-siyasal elitlerin devlet eliyle zenginleşmesini mümkün kılan sınıfsal bir yeniden yapılanma süreci olarak da değerlendirilmeye elverişli bir nitelik taşımaktadır.

1930 Dünya Ekonomik Buhranı, Türkiye'nin dışa bağımlı ekonomik yapısını derinlemesine sarsmış; özellikle tarım ve ticaret sektörleri krizin maliyetini doğrudan üstlenmek zorunda kalmıştır. 1931 yılında uygulamaya konulan kota sistemi, döviz tahsisini bürokratik denetim mekanizmalarına tabi kılarak, piyasa işleyişini büyük ölçüde idarî müdahalelere açmıştır. Bu durum, yalnızca ithalat ve döviz kısıtlamalarıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda devlet memurlarının konumunu pekiştirerek, bürokratik vesayetin ekonomik alan üzerindeki etkisini artırmıştır. Kota sisteminden yararlanabilen kesimler için bu mekanizma, istisnai ayrıcalıklarla desteklenen yüksek kâr olanakları doğurmuştur (Keyder, 2003: 140-144).

Bu dönemde devlet gelirlerinde yaşanan %40'ın üzerindeki artış (1929-1934), söz konusu kaynakların büyük ölçüde bürokratik sınıfın ücret artışlarına yönlendirilmesiyle sonuçlanmış; ancak bu artışın, geniş halk kesimlerinin taleplerini artıracak sosyal politikalar şeklinde yansımadığı görülmüştür. Devletin sosyal harcamaları, büyük ölçüde kamu görevlilerine sağlanan aynî destekler (ucuz konut, sübvansiyon vb.) ile sınırlı kalmış; böylece ekonomik daralma koşullarında dahi devlet sınıfının ayrıcalıklı konumu korunmuştur.

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren 1930'a kadar olan dönemde dış ticaret rakamlarında belirgin bir dengesizlik gözlenmektedir. Türkiye, mamul mallar ithalatında dışa bağımlı bir yapıya sahipken, ihraç kalemleri büyük ölçüde tarım ve ham madde ürünlerinden oluşmaktadır. Bu dönemde ithalatın %71.6'sını mamul maddeler oluştururken, bu kalemin ihracattaki karşılığı yalnızca %11.9'dur. Hammaddelerin ithalatı %15.1 iken, ihracatı %53.5 gibi yüksek bir orandadır. Besin maddelerinde ise ithalat %13.3, ihracat %34.6'dır. Bu veriler, Türkiye'nin sanayileşme yönünde iç tüketim talebini karşılamaktan uzak olduğunu, buna karşın dışa bağımlı bir üretim ve tüketim yapısı geliştirdiğini göstermektedir. İthal edilen mamul malların önemli bir bölümü, halkın temel ihtiyaçlarını karşılamaktan çok, yeni oluşan burjuvazinin tüketim taleplerine hizmet etmektedir. Şeker, çay gibi temel tüketim

mallarının dışında kalan büyük kısmı, Batılı yaşam tarzına öykünen yeni elitin lüks tüketim ürünleridir. Bu tüketim biçimi, batılılaşma ideolojisinin bir yansıması olarak görülmeli, yeni milli burjuvazinin Avrupai yaşam tarzını içselleştirme biçimi olarak okunmalıdır (Yerasimos, 1989, s. 90-91).

Bu dış ticaret verileri, Türkiye'deki sınıfsal ayrışmanın bir diğer boyutunu da ortaya koymaktadır. Lüks malların ithalatı üzerinden şekillenen tüketim kalıpları, halk ile yeni burjuvazi arasındaki yaşam biçimi farkını derinleştirirken, aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerine geçişin sınıfsal karakterini de pekiştirmektedir. Devlet eliyle yukarıdan aşağıya modernleşme sağlanmakta, fakat bu dönüşüm, halkı özneleştirmektense yeni egemen sınıflar yaratmayı hedeflemektedir. Cumhuriyet ideolojisinin halkçı görünümüne karşın, ekonomik pratikler sınıfsal ayrıcalıkları yeniden üretmiş ve batılılaşma süreci, halktan ziyade elit kesimin yaşam tarzında somutlanmıştır.

Sonuç itibarıyla kriz, yalnızca sanayi burjuvazisini değil, ona paralel olarak bürokratik elitleri de güçlendiren bir dinamiğe dönüşmüş; devlet sınıfı ile sanayi sermayesinin üst kesimleri arasında yapısal bir bütünleşme süreci yaşanmıştır. Bu bütünleşme, yalnızca ekonomik menfaatlerin değil, aynı zamanda siyasal iktidarın paylaşımı bakımından da bir "bürokratik-oligarşik blok"un oluşumuna işaret eder. Böylece Türkiye'de sınıflar arası sınırların, özellikle de kapitalist burjuvazi ile bürokratik seçkinler arasındaki sınırın bulanıklaştığı; devletin ekonomik kriz koşullarında dahi toplumsal yeniden dağılımı değil, iktidar bloku içindeki sermaye transferini önceleyiği görülmektedir (Keyder, 2003: 147).

Bu süreç, sadece ekonomik krizlere karşı geliştirilen idari reflekslerin bir sonucu değil; aynı zamanda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan devlet-merkezli iktisadi yönetişim modelinin, bürokrasi eliyle yeniden üretildiği bir yapısal sürekliliğe işaret etmektedir. Devletin ekonomik alan üzerindeki kurucu gücü, yalnızca piyasa aktörlerini şekillendirmekle kalmamış; bürokratik seçkinlerin sermaye birikim sürecindeki rolünü de kalıcı hale getirmiştir.

Ekonomik ayrıcalıkların en büyük yararlanıcılarından biri de yerel eşraf ve toprak ağaları olmuştur.[53] Devlet, bu kesimleri desteklemek amacıyla İş Bankası'nın görevini Ziraat Bankası'na devretmiş ve bu banka aracılığıyla büyük toprak sahiplerine avantajlar sağlamıştır. Ziraat Bankası, Osmanlı döneminde devlet sermayesiyle kurulmuş bir finans kuruluşu olup, 1924'te Cumhuriyet yönetimi tarafından başkent Ankara'ya taşınarak anonim bir şirket haline getirilmiştir. Bankanın yönetim kadrosu, Anadolu eşrafı, tüccarlar ve Meclis'teki temsilciler tarafından şekillendirilmiştir (Avcıoğlu, 1968: 171).

Ziraat Bankası'nın temel amacı küçük çiftçiye ucuz kredi sağlamak olsa da banka yönetiminin yapısı gereği bu hedef kısa sürede terk edilmiştir. Devlet kaynakları, büyük toprak sahiplerine ve yerel eşrafa sermaye olarak aktarılmış; hatta bu kesimler, tefecilik faaliyetlerinde bulunarak köylüleri daha da zor duruma sokmuştur. Küçük çiftçilerin bankadan kredi alabilmeleri için ya bir kefil göstermeleri ya da topraklarını ipotek etmeleri gerekmekteydi. Bu durumda kefil olan eşraf ve ağalar, köylülerin borçlarını ödeyememesi durumunda onların topraklarını ele geçirmekteydi. Köylülerin yaşadığı sürekli finansal sıkıntı, bu döngünün devam etmesine neden olmuştur. Nitekim, 1928 yılında kefil göstererek borçlanan köylülerin toplam borcu 2 milyon lira iken, bu rakam 1931'e gelindiğinde 12,7 milyon liraya çıkmıştır. Banka üzerinden ipotekle borçlanan köylülerin toplam borcu ise 13 milyonu bulmuş, bu borcun

[53] Cumhuriyet elitlerinin Osmanlı'dan devraldığı kurumsal ve siyasal miraslardan biri de yerel eşrafla kurulan ittifak ilişkileridir. Bu ittifak, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında merkezî modernleşme projelerinin hayata geçirilmesi açısından işlevsel bir zorunluluk haline gelmiştir. Kemalist modernleşme stratejisi, mevcut toplumsal yapıyı kökten dönüştürmeyi değil, yüzeysel bir Batılılaşma ile mevcut düzeni tahkim etmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, merkez-çevre arasındaki tarihsel ikilik ortadan kaldırılmak bir yana, rejimin meşruiyet üretiminde istismar edilmiştir. Türk devrim stratejisi esasen aydınların merkezde elde ettikleri siyasal ve ideolojik üstünlüğü korumaya ve bunu yaygınlaştırmaya dayanmış; köylülüğün yaşam koşullarını iyileştirmeyi önceleyen bir programı içermemiştir. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı sürecinde kurulan eşraf ittifakı Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüş; taşradaki düzenin istikrarı adına yerel güç odaklarının desteği alınmıştır. Eşraf bu iş birliğinden önemli çıkarlar sağlamış, özellikle Rum ve Ermeni nüfusun tasfiyesiyle birlikte devredilen büyük ölçekli tarım arazileri ve aşar vergisinin kaldırılması gibi somut ekonomik kazanımlar elde etmiştir. İttihat ve Terakki'nin siyasal mirasçısı olan Cumhuriyet Halk Fırkası da (CHF), bu uzlaşmayı kurumsallaştırmak adına yerel düzeyde etkin toprak sahiplerini parti bünyesine –sınırlı biçimde de olsa– dahil etmeye çalışmıştır. Ancak bu ittifak, bir toplumsal bütünleşme sürecinden ziyade, karşılıklı çıkar temelli geçici bir uzlaşma olarak kalmış; merkez, eşrafı tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi potansiyel bir tehdit olarak görmeyi sürdürmüştür (Özbudun, 1975, s. 33–37; Cem, 1989, s. 299–300).

yarısından fazlası 500 liranın altında kredi alan küçük çiftçilere ait olmuştur (Karpat,2021:92).

Ziraat Bankası aracılığıyla dağıtılan krediler, hızla tefeciliğin ve "selem" sisteminin sermayesi haline gelmiştir. Ürünler, daha tarladayken düşük fiyatlarla toprak sahipleri ve eşraf tarafından satın alınmış, köylüler düşük gelirle çalışmaya mahkûm edilmiştir. Bu süreçte, bankadan %10 faiz oranıyla kredi çeken eşraf, köylülere %80 ile %100 arasında değişen oranlarda faiz uygulayarak ağır bir borç yükü yaratmıştır. Cumhuriyet yönetimi tarafından desteklenen bu sistem, büyük toprak sahiplerinin ekonomik gücünü daha da artırmıştır (Avcıoğlu, 1968: 171).

Ziraat Bankası, kuruluş itibarıyla küçük ve orta ölçekli çiftçiye uygun koşullarda kredi sağlayarak tarımsal üretimi desteklemeyi amaçlayan bir kamu finans kurumu olarak tasarlanmıştır. Ancak banka yönetiminin bürokratik yapısı, karar alma süreçlerinin merkezî niteliği ve kredi tahsisinde piyasa mantığının giderek belirleyici hâle gelmesi, bu kurumsal amacın kısa sürede aşınmasına yol açmıştır. Nitekim uygulamada küçük üreticiyi korumaya yönelik sosyal kredi anlayışının yerini, teminat odaklı ve ticari kaygıları önceleyen bir kredi politikası almış; böylece banka ile köylü arasındaki ilişki, destekleyici bir kamusal finansman mekanizmasından ziyade hiyerarşik ve çoğu zaman eşitsiz bir borç ilişkisine dönüşmüştür.

Arif Oruç[54], köylünün içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara odaklandığı bir yazısında, Afyon özelinde Ziraat Bankası'nın uygulamalarını eleştirel bir biçimde

[54] Arif Oruç, 1884 yılında Elazığ'da doğmuştur. Basın hayatına 1913'te Tanin gazetesinde muhabir olarak başlamış; 1914 yılında ise Tasvir-i Efkâr kadrosuna katılmıştır. Aynı yıl içerisinde Sabah gazetesi adına Balkanlar'a muhabir olarak gönderilmiş, bu görev sırasında Sofya'da askerî ataşe olarak bulunan Mustafa Kemal ile büyükelçi Fethi (Okyar) Bey ile tanışma imkânı bulmuştur. Bu temaslar, Oruç'un sonraki yıllardaki siyasal ve fikrî yönelimleri açısından dikkat çekici bir arka plan sunmaktadır. İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgaliyle başlayan Millî Mücadele sürecinde bölgeye giderek mücadeleye destek vermiş; Tasvir-i Efkâr gazetesine Yunan işgalini eleştiren düzenli yazılar göndermiştir. İstanbul'un işgal edilmesinin ardından Ankara'ya geçmiş; Çerkez Ethem'in maddi desteğiyle Eylül 1920'de Eskişehir'de Yeni Dünya adlı gazeteyi yayımlamaya başlamıştır. Ancak 1921 yılı başlarında komünizm propagandası yaptığı iddiasıyla tutuklanmış ve İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmıştır.
Oruç'un siyasal iktidarla ilişkisi ilerleyen yıllarda da sorunlu bir seyir izlemiştir. İzmir Suikast Teşebbüsü davası kapsamında yeniden tutuklanmış ve yargılanmıştır. Yargı sürecinin ardından İzmir'e giderek Yeni Turan adlı bir gazete çıkarmış; ancak bu girişim kısa ömürlü olmuş ve Oruç tekrar İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da yaklaşık üç yıl boyunca Son Saat, Vakit ve Cumhuriyet gazetelerinde

gündeme taşımaktadır. Oruç'a göre banka, köylüye kredi tahsis ederken teminat olarak aldığı arazilere serbest piyasa koşullarında oluşan değeri değil, kendi takdir ettiği ve piyasa değerinin oldukça altında kalan bir bedeli esas almaktadır. Nitekim bu bedelin, Devlet Tahrir Komisyonları tarafından belirlenen değerin yaklaşık yedi kat altında olduğu ifade edilmektedir. Oruç, bu durumu yalnızca teknik bir uygulama sorunu olarak değil, hükümetin ziraat politikaları bağlamında yapısal bir eksiklik olarak değerlendirmekte ve yazısını şu eleştirel ifadeyle sonlandırmaktadır: *"hükümetin büyük ziraat programı hazırlamakla meşgul olduğu şu günlerde bu meselenin ve pürüzlerin çok evvelden halledilmiş olması lazımdı"* (Yarın, 1930).

Oruç'un köylüler ile Ziraat Bankası arasındaki ilişkiye dair eleştirel takibi bununla sınırlı kalmamıştır. Daha sonraki bir başyazısında, bankalar başta olmak üzere faizci, tefeci ve komisyoncuların köylü üzerindeki baskısını daha geniş bir iktisadî ve ahlaki çerçevede değerlendirmektedir. Ona göre kırsal kesimde kredi ilişkileri, üretimi destekleyen bir finansman mekanizması olmaktan çıkmış; aksine köylüyü borç sarmalına sürükleyen bir tahakküm aracına dönüşmüştür. Bu bağlamda Oruç, köylünün vergi yükümlülüklerini yerine getirebilmek için dahi yüksek faizli borçlanmaya mecbur bırakıldığını şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Vergi vermek için sekiz lira bulamayan köylü, hapishane korkusundan elli lira faiz yükleniyor"*.

Ziraat Bankası'nın kuruluş amacından uzaklaştığını savunan Oruç, bankanın başlangıçta köylüye destek olmak üzere tesis edildiğini, ancak zamanla ticari saiklerin belirleyici hale geldiğini ileri sürmektedir. Bu dönüşümü ise son derece sert bir üslupla şu şekilde nitelendirmektedir: *"...bir zamanlar köylüye yardım için teşkil ve tesis edildiği halde, çoktan ticari alışverişlere kapılan Ziraat Bankası köylünün kanını emen aç gözlü muhtekirlerin hususi murabaha sandıkları haline girmiştir"* (Oruç, 1930).

Bu değerlendirmeler, erken Cumhuriyet döneminde devlet eliyle kurumsallaştırılan kredi mekanizmalarının, uygulamadaki işleyişi itibarıyla köylü nezdinde nasıl

"Ayhan" müstear adıyla tarihî tefrikalar kaleme almıştır. Nihayet 1929 yılında kendi gazetesi olan Yarın'ı yayımlamaya başlamıştır. Bkz, Mete Tunçay, *Arif Oruç'un Yarın'ı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 7-13.

algılandığını göstermesi bakımından önemlidir. Oruç'un metinleri, resmî kalkınma söylemi ile kırsal toplumsal gerçeklik arasındaki gerilimi ortaya koyan eleştirel bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Atatürk yönetiminin bürokratik kadrolarının, ülkede hâkim olan muhafazakâr eşraf örgütlenmesini kırmak yerine, bu yapının köylü üzerindeki zorunlu nüfuzundan faydalanarak eşrafı iktidara ortak etmek suretiyle ülkeyi yönetme yolunu tercih etmiştir.[55] Bu strateji, devletin sosyal kontrolü güçlendirmek için yerel iktidar yapılarıyla ittifakını ve siyasal istikrarı ekonomik ve toplumsal alanda sürdüren hiyerarşik yapıların korunmasını gösterir.

3.4.4. Kemalist Modernleşmenin Otoriter ve Ekonomik Boyutu: Kazım Dirik'in Köycülük Faaliyetleri

Cumhuriyet'in erken döneminde benimsenen kalkınma stratejileri, sadece kent merkezleriyle sınırlı kalmamış, kırsal alanları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu çerçevede, köylerin hem fiziksel hem de kültürel dönüşümünü hedefleyen çeşitli projeler geliştirilmiş, özellikle *Halkevleri* aracılığıyla yürütülen köycülük politikaları dikkat çekici bir ideolojik yön kazanmıştır. Bu sürecin önde gelen isimlerinden biri olan Kazım Dirik, İzmir Valiliği ve Trakya Umum Müfettişliği görevlerinde, köylerin "modern" bir kimliğe büründürülmesini amaçlayan uygulamalarıyla öne çıkmıştır. Kazım Dirik'in faaliyetleri, Kemalist modernleşme projesinin kırsal alana taşınması bakımından tipik bir örnek oluşturmakta; ancak bu süreç hem ekonomik maliyetleri hem de otoriter yöntemleri bakımından ciddi eleştirilerle de karşılaşmıştır.

Kazım Dirik'in yürüttüğü köycülük faaliyetleri, dönemin yayın organlarında "bir tür Kemalist model" olarak tanımlanmıştır (Süreyya, *1934*: 13–17). İzmir Valiliği döneminde, her köyde bulunması gereken 49 yapı ve kuruma yönelik bir kalkınma

[55] Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik* adlı çalışmasında, eşrafın ekonomik ve siyasi sistemdeki ayrıcalıklı konumuna dikkat çekerek, bu kesimin iktidar üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Ona göre, ekonomik meselelerde en güçlü çıkar grubu eşraftır ve farklı toplumsal kesimlerin çıkarları ile eşrafın menfaatleri çatıştığında, neredeyse her zaman eşrafın çıkarlarının üstün geldiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik.* İstanbul: İmge Yayınları.

hedefi belirlenmiş; bu çerçevede İzmir'de bu niteliklere uygun 43 köyün varlığından söz edilmiştir. Ancak bu hedeflerin gerçekleştirilmesinin köyler açısından ciddi mali yükler doğurduğu görülmektedir. Bu kapsamda, 3.500 kilometrelik telefon şebekesi, 2.400 kilometrelik köy yolu ve 600 kilometrelik şose yol inşa edilmiştir (Süreyya, 1933: 60). Ayrıca, Kazım Dirik 1923'te devraldığı 190 ilkokulu, 1934'e gelindiğinde 466 ilkokul olarak devretmiştir.

1933 yılında Türkiye genelinde kurulan yaklaşık 700 ziraat kredi kooperatifinin 79'u İzmir'de açılmış, köylülerden 1.300.000 TL sermaye toplanmıştır. 9 Mayıs 1935'te 55 köyde gençlik ve spor alanları, 60 köyde ise Atatürk, Mehmetçik ve Devrim anıtları inşa edilmiştir. Dirik, ayrıca İzmir Esnaf ve Ahali Bankası'nın (Egebank) kuruluşuna öncülük etmiştir. Ancak bu bankanın hisse senetlerinin zorla sattırıldığı yönünde çeşitli iddialar da gündeme gelmiştir (Yılmaz, 2007: 686).

Kazım Dirik'in köy yaşamına dair müdahaleleri yalnızca iktisadi alanla sınırlı kalmamış, toplumsal alışkanlıkların dönüştürülmesini de hedeflemiştir. Köy muhtarları ve ihtiyar heyetlerine gönderdiği talimatlarla sofralarda çatal-kaşık kullanımı, ayrı tabaklarda yemek yenilmesi, yer yatağında yatılmaması ve köylere alafranga tuvalet yapılması gibi düzenlemeler istemiştir. Bu tür dayatmaların, sadece ekonomik değil, kültürel anlamda da köylüler açısından uyum güçlüğü doğurduğu ve çeşitli şikâyetlere konu olduğu tahmin edilmektedir (Karınca, 1935: 18-20).

Kazım Dirik benzer politikaları Trakya Umum Müfettişliği görevinde de sürdürmüştür. Edirne'de 12, Kırklareli'nde 19, Çanakkale'de 29 ve Tekirdağ'da 23 köy olmak üzere toplam 83 köy "örnek köy" olarak belirlenmiş, bu köyler için özel bütçeler hazırlanmıştır. Bu kapsamda, 83 örnek köy için toplam 291.019 liralık bütçe ayrılırken, geri kalan 1016 köy için toplam 1.153.405 lira öngörülmüştür. Buna göre bir örnek köy için ortalama bütçe 3.506 TL iken, diğer köylerde bu ortalama yalnızca 1.135 TL'dir. Bu veriler, örnek köylerin maliyetinin diğer köylere göre üç katı aşan bir yük oluşturduğunu ve bunun doğrudan köylüye yansıtıldığını göstermektedir (Yılmaz, 2007: 686-687).

Kazım Dirik'in politikaları, dönemin bazı CHP yetkilileri tarafından da eleştirilmiştir. Nitekim CHP İzmir Müfettişi Avni Doğan, 7 Ağustos 1935'te İzmir Valisi Fazlı Güleç ile yaptığı görüşmeler doğrultusunda 9 Haziran 1936'da CHP Genel Sekreterliği'ne sunduğu raporda, Dirik'in uygulamalarının köylüler üzerinde yarattığı ekonomik baskılara ve keyfi uygulamalara dikkat çekmiştir. Avni Doğan raporunda şu ifadelere yer verir:

"*İzmir'de köyü kalkınması adına yapılan işlerin reklam tarafı atılınca geri kalan kısmı tavukçuluk, ağaç dikmek, heykel ve anıt taşları dikmekten ibaret kalır. Köylünün bu işlere karşı ödediği para yani köy bütçelerine imece hariç olarak geçen yıl 800.000 liradır. İzmir Vilayeti halkının devlete verdiği vasıtasız vergiler ise bu paranın yarısı kadardır. Ödemiş ve Bergama kazalarında yılda bin lira salgın parası verenler bile olmuştur. Köylü bu ağır yükün altında muhacerette kalmıştır. Tire'den Aydın'a göç eden köylerin adedi sekizdir. İzmir'e yarım saatlik mesafede Dedebaşı ve Yamanlar köyü de salgın parasının ağırlığından oğlundan Karşıyaka'ya göçmeye başlamışken müdahale edilerek salgınlar kaldırılmıştır.*"

Raporda ayrıca Kazım Dirik'in bazı yolsuzluklara karıştığı iddiaları da yer almaktadır. Bunlardan biri, Dirik'in yeğeni Aziz Bey'in çiftliği üzerinden köylüleri "pahalı yumurta, horoz, piliç ve fidan almaya zorlaması" dır. Bu durum halk arasında, General Kazım Dirik'in bu çiftliğe ortak olduğu yönünde söylentilere yol açmıştır. Diğer bir iddiaya göre, Bitlisli Osman isimli bir şahıs, Dirik'in desteğiyle İzmir'e atanmış ve 355 Rum'a ait olduğu belirtilen 5.000 hektarlık arazinin sahibi olmuştur. Aynı köyde yaşayan diğer bireylerin sahip olduğu arazi büyüklüğüyle karşılaştırıldığında bu miktar oldukça çarpıcıdır. Üstelik bu köylerde topraksız 96 hane bulunmaktadır. Halk arasında, bu işlemde "bol bir para oynadığına" dair güçlü bir inanç olduğu ifade edilmiştir.

Tüm bu tartışmalara rağmen, Kazım Dirik'in köycülük faaliyetleri bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından desteklenmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkasının kendini feshetmesinin ardından düzenlenen yurt gezisi sırasında Gazi, İzmir'den Başbakan

İsmet Paşa'ya 2 Şubat 1931 tarihinde gönderdiği telgrafta, Kazım Dirik'in tarım kredi kooperatifi çalışmalarını övgüyle anmıştır (Yılmaz, 2007, s. 683–689).

Kazım Dirik'in köycülük politikaları, Kemalist modernleşme anlayışının kırsal toplumsal yapıya müdahalesini gözler önüne seren çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Bu süreçte köylerin kalkınması hedeflenmiş olmakla birlikte, uygulamaların niteliği, devletin otoriter bir dönüşüm aracına dönüştüğünü göstermektedir. Bu çerçevede, Şerif Mardin'in merkezin çevre üzerindeki tahakkümünü açıklamak için kullandığı "merkez-çevre" paradigmasıyla birlikte düşünüldüğünde, Dirik'in faaliyetleri devletin merkezin ideolojik ve bürokratik kapasitesini çevreye zorla empoze etme biçimini temsil etmektedir. Ayrıca İdris Küçükömer'in "bürokratik elitin halk üzerindeki vesayeti" şeklindeki eleştirileri de bu uygulamalar bağlamında yeniden anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda, köycülük çalışmaları sadece bir kalkınma projesi değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in modernleşmeci ideolojisinin, halkın yaşam tarzına yönelik disiplinci bir müdahale girişimi olarak değerlendirilmelidir.

3.4.5. Devlet Destekli Zenginleşme ve Sonuçları

Cumhuriyet'in erken döneminde ekonomik kazançlardan en fazla yararlanan kesim, devletin sunduğu olanakları en iyi şekilde değerlendiren mutlu azınlık olmuştur. Moska'nın da belirttiği gibi, bu bürokratik azınlık toplumu yönlendirmekle kalmaz aynı zamanda zenginlikleri de denetler (Mosca,1939:50). Devlet tarafından sağlanan krediler ve mali teşvikler, sanayi veya tarımın modernleşmesine yönlendirilmek yerine, kısa sürede yüksek kazanç getiren alanlara aktarılmıştır. Bu alanlar arasında ithalat, komisyonculuk, küçük çaplı üretim ve ticaret öne çıkmıştır. Bu süreçte, özel girişimcilerin bankalardaki mevduatları 1924 yılında 13 milyon lira iken, 1938'e gelindiğinde bu rakam 227 milyona yükselmiştir (Cem, 2023: 246).

Cumhuriyet yönetiminin belirli kesimlere sağladığı ekonomik destekler, Teşvik-i Sanayi Kanunu gibi sanayileşmeyi amaçlayan girişimleri büyük ölçüde etkisiz hale getirmiştir. 1927 yılında yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönem kalkınma politikalarının yalnızca ekonomik değil, aynı

zamanda sınıfsal ve bürokratik bir karakter taşıdığını göstermesi açısından büyük önem taşır. Bu yasa ile sanayi girişimciliği, devletin belirlediği koşullar çerçevesinde desteklenmiş; ancak bu destekten çoğunlukla bürokrasiye yakın, sermaye sahibi kentli elitler yararlanabilmiştir. Böylece halktan kopuk ve merkezi otoriteye yakın ekonomik aktörler, bürokrasi eliyle şekillendirilmiştir (Kuruç, 1988: 119).

Bu süreç, Emre Kongar'ın "devletçi-seçkinci" olarak adlandırdığı bürokratik elitin, modernleşme ve kalkınma politikalarını toplumdan bağımsız yürüttüğünün somut bir örneğidir. Teşvikler, üretim ilişkilerinde taban genişlemesine yol açmamış; aksine halkın dışlandığı, kalkınmanın teknokratik bir zümrenin denetiminde ilerlediği bir yapı ortaya çıkmıştır (Kongar, 1976: 45).

Max Weber'in ideal tip bürokrasi anlayışına göre teknik rasyonalite ve uzmanlık esas alınarak verimlilik artırılmalıdır; ancak Türkiye örneğinde bu rasyonellik, halktan kopuk bir teknokrasiye dönüşmüş ve meşruiyetini toplum yerine devlet içi mekanizmalardan almıştır (Weber, 1986). Hegel'in dikkat çektiği gibi, böyle bir bürokrasi, zamanla kendi ayrıcalıklı çıkarlarını koruyan kapalı bir sınıf hâline gelir. 1927 yasası, devletin ekonomik kalkınmada toplumla kurduğu ilişkiyi şekillendirirken, bu kapalı yapının konsolidasyonunu da beraberinde getirmiştir.

Gaetano Mosca'nın teorisine göre, bürokrasi, yöneten azınlığın toplum üzerindeki etkisini artırmak için kullandığı en güçlü araçlardan biridir. Teşvik-i Sanayi Kanunu da bu işlevi görmüş, bürokrasiye yakın çevrelerin ekonomik güç kazanmalarını kolaylaştırmıştır (Mosca, 1939). Robert Michels'in "oligarşinin tunç kanunu" olarak adlandırdığı süreç ise, bu yapıların zamanla kendi çıkarlarını koruyan muhafazakâr yapılara dönüşme eğilimiyle açıklanabilir (Michels, 1915).

1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu ile birlikte, Türkiye'de yalnızca sanayileşmeyi destekleyen bir politika değil, aynı zamanda bürokrasiye entegre bir ekonomik sınıfın oluşumu da gözlemlenmiştir. Bu gelişme, literatürde bürokratik-kalkınmacı elit ya da bürokratik-millî burjuvazi olarak tanımlanabilecek bir sınıfın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Devlet destekli teşvik ve vergi muafiyetlerinden büyük ölçüde yararlanan bu

kesim; eski İttihat ve Terakki çevresinden gelen asker-sivil bürokrat kökenli sanayiciler, Ankara merkezli devletle iş yapan yeni müteşebbisler ve İstanbul'daki Müslüman ticaret burjuvazisinin yeniden şekillenmiş unsurlarından oluşmuştur. Halktan kopuk bir yapı arz eden bu sınıf, Weber'in bürokrasi analizinde dikkat çektiği üzere, meşruiyetini toplumsal ihtiyaçlardan değil, merkezî otoriteye olan bağlılıktan almıştır (Weber, 1986). Bu yeni sınıf, Hegel'in eleştirdiği şekilde, toplumdan yalıtılmış bir çıkar grubuna dönüşmüş; Mosca'nın "yöneten azınlık" teorisinde tanımladığı gibi, bürokrasiyi bir sınıfsal çıkar aracı olarak kullanmıştır (Mosca, 1939). Böylece ekonomik kalkınma süreci, halkın üretim potansiyelini harekete geçiren tabanlı bir dinamizmden ziyade, merkeziyetçi ve seçkinci bir kalkınma modeline dönüşmüş; toplumsal dönüşüm yerine bürokratik tahakkümün pekiştirilmesini sağlamıştır (Kuruç, 1988; Kongar, 1976; Michels, 1915). Bu yapı, bürokrasinin ekonomik-politik egemenliğinin yalnızca kurumsal değil, sınıfsal olarak da inşa edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Devlet, büyük ölçüde yatırımcı rolü üstlenmek zorunda kalmış, ülke çapındaki yatırımların %90'ını kendi olanaklarıyla gerçekleştirmiştir. Bu süreç, mutlu azınlık için büyük kazançlar sağlarken, ülke genelinde beklenen ekonomik kalkınmayı geciktirmiştir. Sonuç olarak, Cumhuriyet'in ilk döneminde devlet destekli sermaye sınıfı ortaya çıkmış, bu durum ekonomik ve toplumsal yapıyı uzun vadede derinden etkilemiştir (Cem, 2023: 246).

Devletle kurulan yakın ilişkiler, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde sermaye birikiminde belirleyici bir unsur olmuştur. Vehbi Koç'un iş yaşamındaki yükselişi bu durumun tipik bir örneğini teşkil eder. Koç, anılarında İkinci Dünya Savaşı sırasında hükümet için ithal ettiği kamyonları perakende satış fiyatı üzerinden yüzde doksanlık bir komisyonla sattığını ve bunun iş hayatında bir dönüm noktası olduğunu ifade etmektedir. Bu süreç, onun otomotiv sektörüne girişinde ve devletin himayesinde bir iş adamı kimliği kazanmasında mihenk taşı olmuştur. Benzer şekilde, köklü ve varlıklı bir aileden gelmeyen Nejat Eczacıbaşı da Cumhuriyet'in kurucu kadrosuyla geliştirdiği yakın ilişkiler sayesinde ekonomik gücünü pekiştirmiştir (Buğra, 2010, s. 116-117). Bu örnekler, sermaye birikiminin yalnızca girişimcilik veya piyasa

mekanizmaları yoluyla değil, siyasal iktidarla kurulan bağlar üzerinden şekillendiğini açıkça göstermektedir.

Vehbi Koç'un Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra uzun bir süre şükran duyguları nedeniyle CHP üyeliğini sürdürmesi, sermaye sınıfının siyasal sadakat ilişkilerini ne ölçüde önemsediklerini ortaya koymaktadır. Koç, kendi ifadesiyle, girişimlerini hükümetler ve CHP ile kurduğu yakın temaslar sayesinde geliştirmiştir (Buğra, 2010, s. 117). Normal şartlarda ancak bir "utanç vesilesi" olabilecek bu türden bir "itiraf"ın Koç'ta minnet duygusu yaratması, Türkiye'de sermaye ile siyaset arasındaki simbiyotik ilişkinin doğasını yansıtmaktadır.

Benzer bir örnek, İttihat ve Terakki döneminde sanayiye atılarak zenginleşen ve bu süreci Cumhuriyet rejimiyle pekiştiren Süreyya İlmen'de görülebilir. İlmen'in mebus olduktan sonra birçok toplumsal faaliyete girişmesi, bürokratların ve milletvekillerinin tepkisini çekmiş, hatta oğulları, fabrikalarının varlığını sürdürmesini istiyorsa "sorun çıkarmaktan" vazgeçmesi gerektiğini kendisine hatırlatmak zorunda kalmışlardır (Buğra, 2010, s. 107-111). Bu olay, ekonomik gücün siyasetle iç içe geçtiği bir düzende girişimcilerin "bağımsız" hareket etme alanlarının son derece kısıtlı olduğunu göstermektedir.

Bu örnekler, Türkiye'de sermaye birikim sürecinin "devlet merkezli" karakterini ortaya koymaktadır. Batı Avrupa'daki kapitalistleşme deneyimlerinden farklı olarak, Türkiye'de burjuvazi, piyasa dinamiklerinden ziyade devletin desteği, himayesi ve yönlendirmesi sayesinde ortaya çıkmıştır. Sermaye sınıfı, bağımsız bir toplumsal güç olmaktan ziyade devletin uzantısı niteliğinde şekillenmiş; ekonomik girişimler bürokratik yapı ile kurulan yakın ilişkiler aracılığıyla meşruiyet ve süreklilik kazanmıştır. Böylece Türkiye'de kapitalizmin gelişimi, devletçi-elitist perspektifin gölgesinde, bağımsız bir burjuva sınıfının doğuşuna değil, devletle bütünleşmiş bir sermaye grubunun yükselişine sahne olmuştur.

Cumhuriyet döneminde benimsenen devletçilik politikası, çoğu zaman ideolojik bir tercih gibi sunulsa da gerçekte devletin kendi sermayesini biriktirmeye yönelik araçsal

bir müdahalesi, yani bir devlet kapitalizmi biçiminde işlerlik kazanmıştır. Devlet, piyasa aktörü gibi davranarak üretim araçlarını kontrol etmiş, hammaddeleri düşük bedellerle temin ederken, nihai ürünleri katbekat yüksek fiyatlara satarak iç piyasaya yönelmiştir. Bu ekonomik pratik, biçimsel olarak kamu yararını önceliğini iddia etse de uygulamada siyasal kaygılar toplumsal refahın önüne geçmiş ve sermaye birikimi yalnızca belirli bir azınlığın lehine sonuçlanmıştır (Altan, 2008, s. 136; Karpat, 2021, s. 176-177). Böylece Türkiye'ye özgü bir devletçilik modeli ortaya çıkmış; söz konusu model, zamanla doktrinerlermiş ve yapısal olarak bürokratik bir karakter kazanmıştır (Berzeg, 2000, s. 172). Ancak bu modelin esas olarak halkın fedakârlığına dayanan tek taraflı bir iktisadi yönetişim biçimi olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

İkinci Dünya Savaşı koşullarında, devletin uyguladığı ekonomik stratejiler özellikle köylülük üzerinde ciddi bir sosyoekonomik baskı yaratmıştır. Buğday fiyatlarındaki artış üzerine, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin Millî Korunma Kanunu'na dayanarak aldığı müdahaleci tedbirler, üreticinin zararına sonuçlar doğurmuştur. Üretim kotasını karşılayamayan köylüler, idari baskı nedeniyle ellerindeki temel ihtiyaç malzemelerini satmak zorunda kalmışlardır. Aynı dönemde, kuzey bölgelerde açlıktan ölümler yaşanırken, Ofis'in elindeki stokları dış piyasalara satması, devlet kapasitesinin zaaflarını ve öngörüsüzlüğünü açıkça ortaya koymuştur. Buna karşılık, devlet gelir düzeyi düşen memur kesimini aynî yardımlarla desteklerken, kırsal kesimdeki geniş yoksul kitleler giderek daha fazla marjinalleştirilmiştir (Karpat, 2021, s. 193). Bu tablo, Osmanlı modernleşmesinden devralınan bürokratik zihniyetin devamlılığına işaret eder; zira yine sembolik kimlik üretimiyle meşgul olan bürokrasi, köylünün yapısal dönüşümünü sağlayacak gerçek reformlardan imtina etmiştir (Mardin, 2003, s. 63).[56]

Savaş ekonomisinin yarattığı fırsatlar, ticaret burjuvazisi için sermaye birikimi imkânları sunarken, sanayi burjuvazisi ve bürokrasi bu kârdan yeterince pay alamamıştır. Bürokratların reel gelirlerinin düşmesi ve sanayi çevrelerinin dışlanmışlık

[56] Tokatlı bir köylünün oğluna söyledikleri meseleyi çok net bir şekilde özetliyordu: "Biz çarık bulamazken onlar 'tomofil' (üstü deri, altı lastik) ayakkabı giyerdi, biz arpa ekmeği bulamazken onlar portakal yerdi (Özipek, 30.06.2006).

hissi, rejim içi ittifaklarda çözülmelere yol açmıştır. Bu çatlak, İstanbul'un ticarete dayalı, görece kozmopolit sermaye yapısıyla, milliyetçi ideolojiyle donatılmış Ankara merkezli sanayici bürokrasi arasında bir gerilim hattı oluşturmuştur. Bu bağlamda, ticaret burjuvazisinin "azınlık unsurları"nı hedef alan kışkırtıcı söylemler, sınıfsal çıkarların etnik farklılıklar üzerinden yeniden düzenlenmesine hizmet etmiştir. Zira söz konusu azınlık sermayesi, siyasal sisteme angaje olmamakla birlikte, devletçi yönelime en uzak olan ekonomik unsurlardan biriydi (Keyder, 2003, s. 156-158).

Bu sürecin en çarpıcı örneği, 1942'de yürürlüğe giren Varlık Vergisi Kanunu[57] ile yaşanmıştır. Sözde savaş ekonomisine karşı alınan mali önlem olarak sunulan bu düzenleme, gerçekte azınlık sermayesinin sistematik biçimde tasfiyesi amacına hizmet etmiştir.[58] Uygulama neticesinde, gayrimüslim tüccarların birikimleri büyük ölçüde ellerinden alınmış;[59] bu mallar ve mülkler, yerli Müslüman iş çevrelerine transfer edilmiştir. Devletin vergi gelirlerinde %30'luk bir artış sağlanırken, bu süreçte etnik temelli ekonomik yeniden dağıtım mekanizması işletilmiş ve yüzlerce kişi ülkeyi terk

[57] 1942 yılında uygulamaya konulan Varlık Vergisi, şeklen bir servet vergisi olarak ilan edilmişse de, uygulama pratiği göz önüne alındığında bu düzenleme, özellikle gayrimüslim burjuvaziyi ekonomik hayattan dışlama ve Müslüman-Türk sermayesini teşvik etme yönünde işlev görmüştür. Kanuna göre mahallî komisyonlara her bireyin ödeyeceği vergi tutarını takdir etme yetkisi tanınmış, bu durum ise keyfiliğe açık bir zemin yaratmıştır. Özellikle dönme topluluklara uygulanan vergi oranı iki katına çıkarılırken, gayrimüslim yurttaşlara yönelik oranlar on katına kadar ulaşmıştır.
Vergi yükünün coğrafi ve demografik dağılımı da dikkat çekicidir: Tahsil edilen verginin yaklaşık %70'i İstanbul'dan, bunun da %65'i gayrimüslimlerden sağlanmıştır. Gayrimüslimlerin Türkiye genelindeki üretici nüfus içindeki oranı göz önüne alındığında, bu orantısız yük açıkça ayrımcı bir uygulamaya işaret etmektedir. Türk-Müslüman nüfusun vergi tahakkuklarında görece daha nesnel kriterler dikkate alınırken, gayrimüslim mükelleflerin ödeme gücü büyük ölçüde göz ardı edilmiş, mükellefiyetleri gerçek servet düzeylerinin çok üzerinde belirlenmiştir.
Çoğu gayrimüslim vatandaşın vergi borcunu karşılayacak hazır parasının bulunmaması nedeniyle, işyerleri, mülkleri ve taşınmazları elden çıkarmak zorunda kalmaları yaygın bir durum hâline gelmiştir. Bu süreç, yalnızca bir ekonomik yükümlülük değil, aynı zamanda gayrimüslimlerin ticari mevcudiyetinin sistematik biçimde tasfiyesine zemin hazırlayan bir mekanizma işlevi görmüştür. Varlık Vergisi bu yönüyle, ekonomik milliyetçiliğin araçsallaştırıldığı, sınıf ve kimlik temelli bir yeniden dağıtım politikası olarak değerlendirilmelidir.

[58] Savaş döneminde vurgunculuğa ve spekülatif faaliyetlere karşı alınan önlemler büyük ölçüde gayrimüslimlere karşı uygulanmış ve Müslüman girişimciler bu uygulamalardan daha az etkilenmiştir (Buğra, 2010 s. 73).

[59] Varlık Vergisi'nin etkileri yalnızca doğrudan mali yükümlülüklerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda gayrimüslim mülk sahiplerinin ekonomik mevcudiyetinin sistematik biçimde tasfiyesine yol açan dolaylı sonuçlar da doğurmuştur. Bu bağlamda, Sabancı'nın Musevi bir sanayiciden çırçır yağı fabrikasını edinme süreci dikkat çekicidir. Vergi yasası yürürlüğe girmeden önce satış teklifini reddeden girişimci, yasa sonrasında mali baskılara dayanamayarak fabrikasını elden çıkarmak zorunda kalmış, Sabancı böylece sektörde tekel konumuna ulaşmıştır. Bu sermaye aktarımı, onu kısa sürede bir bankanın ortakları arasına da taşımıştır (Buğra, 2010: 124).

etmek zorunda kalmıştır (Keyder, 2003, s. 158-159; Karpat, 2021, s. 205).[60] Böylelikle, rejim, kriz anlarında İttihat ve Terakki döneminden miras kalan toplumsal homojenleştirme refleksini yeniden devreye sokmuş, sermaye birikimini belirli etnik gruplar üzerinden gerçekleştirmeyi tercih etmiştir.

3.5. Çok Partili Hayata Geçiş ve Bürokrasinin Değişen Rolü

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, İsmet İnönü liderliğindeki hükümet, çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal nedenlerden ötürü kamuoyundaki desteğini önemli ölçüde kaybetmiş ve geniş halk kesimlerinde ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Hatta, dönemin siyasi atmosferi değerlendirildiğinde, rejimin halkın büyük bir kısmı tarafından hiçbir zaman tam anlamıyla benimsenmediği görülmektedir. Bu hoşnutsuzluğu analiz ederken, öncelikle halk kitleleri ile Kemalist rejimin temel dayanaklarını oluşturan koalisyon unsurları arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir.

Tek Parti döneminin ekonomik koşullarına ilişkin olarak, resmî söylemde olumlu bir tablo çizilse de halkın kolektif belleğinde bu yıllar genellikle yoksulluk, kıtlık ve ekonomik sıkıntılar dönemi olarak hatırlanmaktadır. Özellikle 1920'ler, 1930'lar ve 1940'lar, İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerin dışında yaşayan geniş halk kesimleri için ciddi geçim zorluklarının yaşandığı yıllar olmuştur. Öğretmenler üzerine yazılmış bir çalışmada şöyle bir bilgiye rastlanmaktadır: "*Hiçbir yerde öğretmenin karnı doymamaktadır*". *Muallimler Mecmuasının* yazdığına göre 1931'de yalnız İstanbul ilköğretim öğretmenleri arasında 225 veremli sayılmıştır. Aynı çalışma, *Muallimler Mecmuasının* 1932 yılına ait bir sayısında yer alan "Tekaütlük ve Hasta Muallimler" başlıklı yazıdan şu alıntı yapıyor: "*Umumi zafiyetleri dolayısıyla sık sık muallimleri hasta olmayan hemen hemen bir tek mektep yok gibidir. Bir yazarın iddiasına göre*

[60] 1965 ve 1970 yıllarında yapılan iki ayrı araştırma, Türkiye'de büyük ölçekli özel sermayenin oluşum sürecine dair önemli veriler sunmaktadır. 1965 itibariyle faaliyet gösteren 103 büyük firmanın yarısından fazlasının 1940 sonrası kurulduğu; 1970 yılında incelenen 224 firmanın ise yalnızca %10,46'sının 1900 öncesine dayandığı tespit edilmiştir (Buğra, 2010: 85-86). Bu bulgular, iki temel noktaya işaret eder: İlki, Türkiye'de ekonomik başarıların çoğunlukla siyasal iktidarla kurulan ilişkilere bağlı olduğu ve siyasî gücün ekonomik sermayeye öncelik taşıdığı tespitini (Mardin, 2007: 233-235) desteklemektedir. İkincisi ise, savaş ve kriz dönemlerinde devlet eliyle sağlanan ayrıcalıklarla palazlanan sermaye gruplarının, siyasî bağlılık karşılığında kamusal özerklikten vazgeçtiklerinde uzun ömürlü olamadıklarını göstermektedir.

1932'de bir ilkokul öğretmeni yırtık pabuç ve yama tutmayacak kadar bir giysi ile ve yarı aç öğrencilerinin önüne çıkmayı bilim ve haysiyetini hakaret sayarak intihar eder" (Akyüz, 1978, s. 241).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara* adlı romanında erken Cumhuriyet döneminin sosyo-ekonomik ve sınıfsal dönüşümünü, aynı şehirde iç içe geçmiş iki farklı Ankara tasviri üzerinden ortaya koymaktadır. Romanın bir yüzünde, Millî Mücadele yıllarında hiçbir kişisel çıkar gözetmeksizin vatan için savaşan subay ve bürokratların, Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde arsa spekülasyonları ve taahhüt işleri aracılığıyla zenginleşen yeni bir seçkin sınıfa dönüşümü; diğer yüzünde ise Tacettin Mahallesi gibi semtlerde, yokluk ve yoksulluk içinde yaşayan halkın sosyo-ekonomik dışlanmışlığı anlatılır. Karaosmanoğlu'nun çizdiği bu karşıtlık, yalnızca iki farklı mekânın değil, aynı zamanda idealizmden pragmatizme, fedakârlıktan çıkarcılığa yönelen bir zihniyet değişiminin sembolüdür. Bu durum, yazarın eşitlikçi ve toplumcu ideallere duyduğu özlemi yansıttığı kadar, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının sınıfsal farklılaşma ve ahlaki yozlaşma eğilimine yönelik eleştirisini de açıkça ortaya koymaktadır.

Nişanyan'ın (2022:242–243) aktardığına göre, 1930'ların sonlarına doğru Doğu Karadeniz bölgesinde çok sayıda insanın açlıktan hayatını kaybettiği rivayet edilmektedir. İnönü döneminde ekonomik sıkıntıların giderek derinleşmesi, halkta belirgin bir memnuniyetsizlik yaratmış ve bu hoşnutsuzluk, birçok araştırmacı tarafından 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin kazandığı ezici zaferin en önemli nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Yabancı bir gözlemcinin 1930 yılında Trakya'daki duruma ilişkin izlenimleri şöyledir: *"Köylüler olsun, Edirne ve Trakya şehirleri olsun, Başbakan İsmet Paşa hükümetinden memnun değildirler ve bu idarenin Trakya için hemen hiçbir şey yapmamasından ötürü değişmesini istemektedirler. Trakya'nın her yerinde sokak ve yollar yok gibidir, şehir ve kasabalar yüzüstü bırakılmıştır. Ekonomik planda ve sağlık konularında hiçbir şey yapılmamıştır. Yoksulluk içinde yaşayan kırsal nüfusla ilgilenilememektedir. Vergiler çok yüksektir ve yöneticiler vergilerin ödenmemesini*

umursamamakta, vergi vermeyenlerin ellerinde ne kaldıysa alıp onları hapse atmaktadırlar. Trakya halkı hükümetin değişmesini istemekte ve ülkenin bu kesiminde yeni hükümetin her şeyi değiştireceğini ummaktadır."[61] Burada "yeni hükümet" ile kastedilen, 1930 seçimlerine katılan Serbest Fırkadır; rapor tarihinden bir ay sonra kapatılacaktır (Nişanyan, 2022:243).

İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren yükselen fiyatlar, sabit ve dar gelirli kesimleri ciddi biçimde zor durumda bırakmıştır. Savaşın getirdiği ekonomik daralma, sanayi üretiminin yetersizliği, dış ticaretin sekteye uğraması ve tüketim giderlerindeki artış, temel ihtiyaç maddelerinin teminini zorlaştırmış, bu ürünler karaborsaya düşerek fiyatlarının olağanüstü yükselmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerin etkisiyle özellikle sabit gelire sahip memurlar ve sınırlı sayıdaki dar gelirli kentli vatandaş, hükümet tarafından desteklenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, sadece bu kesimlere yönelik olarak kömür, şeker, zeytinyağı, pirinç ve giyim eşyası gibi temel tüketim malları yardımı yapılmış (Karpat,1959:129-130), ilerleyen yıllarda ise yardım alan grupların kapsamı genişletilmiştir. 1940 yılı itibarıyla, kentlerde yaşayan ve devletten ayni yardım alan sabit gelirli yurttaşların sayısı 1.600.000'e ulaşmıştır. [62]

Ancak hükümetin bu yardımları sadece belirli bir kesimle sınırlı tutması, toplumsal bir ayrışmayı da beraberinde getirmiştir. Kırsalda yaşayan ve savaş şartları nedeniyle devlete zorunlu mahsul teslimi ve ağır vergilerle yükümlü tutulan köylüler, bu ayrıcalıklı uygulamadan dışlanmış; şehirli memurlara yönelik yardımlar, halk ile bürokrasi arasındaki mesafenin daha da açılmasına neden olmuştur (Karpat, 1996, s. 120). Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, Osmanlı-Türk siyasal geleneğinde devletin memurlarına atfettiği konumu şu şekilde özetlemektedir: "Bir aile veya birey için, ne kadar mütevazı olursa olsun yönetici statüsünden ne kadar varlıklı olursa olsun köylü statüsüne düşmek bir felaketti ve bunu engellemek için mümkün olan bütün önlemler alınırdı. Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki memurlara yapılan ödemelerin

[61] Edirne'deki Bulgaristan Başkonsolosluğunun 20 10.1930 tarihli raporu; aktaran Tuncay, Tek Parti…, s. 271-272).
[62] 1940 Türkiye nüfusu: 17.820.950; şehir nüfusu oranı: %31,9. Ayrıntılı bilgi için bkz. İstatistik Genel Müdürlüğü, Küçük İstatistik Yıllığı 1947–1950, Ankara 1951, s.22.

büyüklüğünü bir ölçüde açıklar. Devlet, yönetici grubu oluşturan ailelere ellerinden geleni sağlama çabalamaktadır" (Lewis & Frye, 1951: 119). Bu değerlendirme, yönetici statüsünün yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve sembolik bir üstünlük anlamı taşıdığını; dolayısıyla devletin, bürokratik seçkinlerin konumunu korumaya yönelik özel bir hassasiyet geliştirdiğini göstermektedir.

Bu çerçevede, 1920'lerden itibaren milletvekillerinin hâkimlik, savcılık, valilik, kaymakamlık ya da devlet iktisadi teşekküllerinin yerel yöneticilikleri gibi bürokratik pozisyonlara geçmek üzere istifa etmeleri şaşırtıcı değildir. Nitekim Frederick W. Frey'in belirttiği üzere (2024: 163), izleyen yirmi yıllık dönemde sivil bürokrasinin prestiji daha da artmış; bürokratik kariyer, siyasal temsil görevlerine kıyasla daha istikrarlı ve itibarlı bir statü olarak algılanmaya başlamıştır. Özellikle Sümerbank üzerinden memurlara düşük fiyatla sunulan ayakkabı ve kumaş gibi malzemeler, halkın memura karşı kıskançlık ve tepki duymasına yol açmış; memur kesimi artık halk nezdinde ayrıcalıklı ve kayırılan bir sınıf olarak görülmeye başlanmıştır (Toker, 1998, s. 23).

Bu farklılaştırıcı politika, aslında Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) sınıfsal tabanı ile doğrudan ilişkilidir. Millî Mücadele döneminden itibaren devletin yönetici kadrosunu oluşturan asker-sivil bürokrasi ve yerel eşraf ittifakı, Cumhuriyetin kurumsallaşmasıyla birlikte daha da güçlenmiş ve bürokrasi, bu konumunun karşılığını özellikle kriz dönemlerinde devletten gördüğü destekle almıştır. CHP'nin, savaş yıllarındaki bu yardım politikası, halkın önemli bir bölümünün devletten ve dolayısıyla iktidar partisinden uzaklaşmasına neden olmuş, memur ve eşraf merkezli bir yapı haline gelen CHP'nin karşısında, halkın hoşnutsuzluğunu arkasına alarak yükselen Demokrat Parti (DP), yeni bir siyasal alternatif olarak doğmuştur. CHP'nin, DP seçmenlerini küçümsemek amacıyla kullandığı "Hasolar ve Memolar" ifadesi, halkın siyasal bilinç düzeyini küçümseyen, bürokratik elitizmin bir göstergesi olarak okunabilir (Koçak, 1996: 544). Bu süreç, devletin sosyal refah politikalarının seçkinci bir anlayışla bürokrasi lehine kurgulandığını; halkın ise sadece üretim yükümlülüğüyle tanımlandığını göstermektedir. Bürokratik sınıfa yapılan bu ayrıcalıklı muamele, yalnızca savaş döneminin zorunluluklarıyla açıklanamaz; aksine, Weberyen anlamda

"rasyonel-yasal" bürokratik yapının, toplumsal meşruiyet üretmek yerine kendini yeniden üretmeye odaklı işlediğinin, sınıfsal tabanlı bir iktidar pratiğiyle birleştiğinin göstergesidir. Bu noktada, CHP'nin elitist-bürokratik sınıfa dayanması, halktan uzaklaşmasına ve çok partili siyasal hayatta meşruiyet krizine sürüklenmesine zemin hazırlamıştır.[63]

Kırsal kesimde yaşayan köylüler ve sanayi işçileri gibi geniş halk tabakaları, Kemalist politikaların getirdiği dönüşümlerden beklenen ölçüde fayda sağlayamamış; buna karşılık, rejimin temelini oluşturan subaylar, bürokratlar, kentlerdeki tüccarlar ve kırsal bölgedeki eşraf gibi unsurlar, mevcut sistemin devamından yana olmuşlardır. Ancak, ülke nüfusunun yaklaşık %80'ini oluşturan kırsal kesimdeki küçük çiftçiler, yaşam standartlarında kayda değer bir iyileşme görememiştir (Zürcher, 2021: 241). Elektrifikasyon, modernleşmenin önemli bir göstergesi olarak ele alındığında, köylere elektrik hizmetinin son derece sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. 1953 yılına gelindiğinde, elektrik şebekesine bağlanmış köy sayısı yalnızca 10 olup, bu rakam ülke genelindeki yaklaşık 40 bin köyün yalnızca binde 2.5'ini kapsamaktaydı (Devrim, 1974: 585).

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü'nün *75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti* adlı eserde verilen bilgilere göre Tek Parti döneminde modernleşmenin bir ölçütü sayılacak bir diğer olgu haberleşmedir. Dönemin şartları muahedesinde telefon abonman sayısında 1923-1945 yılları arasında pek artış görülmediği gözlemlenmektedir. Verilen istatistiklere göre 1930 yılında telefon abonman sayısı 13002 ve bin kişiden 1 kişinin sahip olduğu bu imkân 1945 yılına gelindiğinde 28 875 kişiye ve bin kişiden 1.5 kişiye yükselmiştir.[64] Büyük bir çoğunluğu Ankara'da bulunan siyasi ve bürokratik elitlerle sınırlı olan abonman sayısında halkın payı yok denecek kadar azdır.

[63] Tek Parti Döneminde Hükümet Memur dayanışması konusunu ayrıntılı için bkz.: Tuğluoğlu, Fatih, *Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması,* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s. 353-37

[64] Yine TÜİK'in verilerine göre, 1929 yılında telefon abonman sayısı 13562'den çok partili döneme geçinceye dek (1946) 30634'e ulaşmıştır (İstatistik Göstergeler, TÜİK 1923- 2013,2014, s.417).

1927 nüfus sayımına göre Türkiye'de şehirli nüfus oranı, İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Bursa gibi merkezler dikkate alındığında, yalnızca %16,6 düzeyindeydi. Bu oran 1935 yılında büyük ölçüde aynı kalmış, 1940'ta %18'e, 1945'te ise %18,3'e yükselmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde nüfusun ezici çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşamını sürdürmekteydi. Kırsal kesimdeki yaşam koşulları ise oldukça zordu; halk sık sık sıtma, verem ve frengi gibi salgın hastalıklarla karşı karşıya kalıyordu. Ayrıca 1927 yılı itibarıyla resmi verilere göre ülkedeki okuryazarlık oranı yalnızca %10 civarındaydı. Cumhuriyet yönetiminin "medenileştirme" olarak tanımladığı proje, böyle bir sosyolojik yapı üzerinde yükselmekteydi. Bu çerçevede yukarıdan aşağıya modernleşme süreci, yalnızca ideolojik ve kültürel dönüşümü değil, aynı zamanda halkın yaşam koşullarını iyileştirmeyi, ölüm oranlarını düşürmeyi, salgın hastalıkların önlenmesini ve altyapı çalışmalarının hayata geçirilmesini de kapsayan bir hedef olarak görülmekteydi. Ancak uygulamada, özellikle tek parti döneminde, şehir merkezlerinde bazı iyileştirmeler yapılmış olsa da devletin ağırlığı daha çok eğitim ve kültür politikaları üzerinden yeni bir toplum yaratma projesine yönelmiştir (Çolak, 2017: 25). Bu tablo, erken Cumhuriyet döneminin modernleşme stratejisinin sınıfsal ve mekânsal niteliğini ortaya koymaktadır. Şehirlerde gerçekleştirilen sınırlı iyileştirmeler, devletin "vitrin modernleşmesi" anlayışına uygun biçimde merkezde görünürlüğü artırırken, kırsal kesim uzun yıllar ihmal edilmiştir. Halkın büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler, ağır yaşam koşullarına rağmen modernleşme sürecinde daha çok ideolojik bir araç konumuna indirgenmiş, yaşam kalitesine yönelik yatırımlar ise ikincil planda kalmıştır. Bu durum, Şerif Mardin'in "merkez-çevre" kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, Cumhuriyet elitlerinin modernleşme programının toplumsal tabana yayılmasında ciddi bir kopukluk olduğunu göstermektedir. Yani devletin merkezden yürüttüğü "medenileştirme" politikaları, köylü kitlelerin gündelik yaşamındaki temel sorunları çözmekten çok, ideolojik dönüşüm ve yeni vatandaş tipinin inşasına yoğunlaşmıştır. Bu yönüyle tek parti dönemi modernleşmesi, halkın taleplerinden ziyade bürokratik elitin öncelikleri doğrultusunda şekillenmiştir.

1950 seçimleriyle iktidara gelen Demokrat Parti (DP), liberal-demokratik bir siyasal düzen inşa etme iddiası ile birlikte, köylü kitlelerin sosyo-ekonomik taleplerine

doğrudan cevap vermeyi hedeflemiştir. Nitekim iktidarın ilk yıllarından itibaren köy içme suları meselesi öncelikli kalkınma programları arasına alınmıştır. Kemal Karpat'ın vurguladığı üzere, milyonlarca köylünün siyasal iradesiyle iktidara taşınan DP, onların temsilcisi olarak köy altyapısını dönüştürmeye yönelmiştir (Karpat, 1996: 494). Bu bağlamda hükümet, köy içme suları için beş yıllık kapsamlı bir program hazırlamış, zira DP iktidarından önce Türkiye'de yaklaşık 40 bini bulan köyün 22.599'unda içme suyu bulunmadığı, mevcut olanların ise çoğunluğunun ilkel ve kullanılamaz durumda olduğu tespit edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk çeyrek yüzyılında bu alanda sınırlı ilerleme kaydedilmiş, 1925–1950 arasında yalnızca 1.000 köye içme suyu götürülebilmiş, 1937–1949 arasındaki dönemde ise toplam harcama yalnızca 722 bin lirada kalmıştır. Buna karşılık, 1950 yılı bütçesine içme suları için 1.300.000 lira ödenek konmuş, her ne kadar bunun büyük bir kısmı seçim masraflarına aktarılmış olsa da (TBMM Zabıt Ceridesi, 1955), Demokrat Parti'nin ilk beş yılında içme suyu yatırımlarında Tek Parti dönemine kıyasla büyük bir sıçrama yaşanmıştır.

Nitekim Devlet Su İşleri Genel Müdürü Hikmet Turat'ın 1955 yılı başında açıkladığı üzere, sadece 1954 yılı içinde 5.595 köye içme suyu ulaştırılmış, dört yıllık bir süreçte toplam 18.611 köy temiz içme suyuna kavuşmuştur (Ayın Tarihi, Ocak 1955). 1955 ortalarına gelindiğinde ise toplamda 71.700.000 liralık bir harcama ile 22.600 köy içme suyuna kavuşturulmuş, 4.051 köyde çalışmalar başlatılmıştır (Zafer, Temmuz 1955; Ayın Tarihi, Ekim 1955). Bu rakamlar, Tek Parti döneminin yaklaşık çeyrek yüzyılda gerçekleştirdiği altyapı yatırımlarının DP tarafından beş yıl gibi kısa bir sürede büyük ölçüde aşıldığını göstermektedir.

Benzer bir durum, yol, elektrik ve telefon gibi altyapı hizmetlerinde de gözlemlenmektedir. Tek Parti döneminde ulaştırma politikaları daha çok demiryolu yapımına yönelmiş, karayolu yatırımları sınırlı kalmıştır. 1950'ye gelindiğinde Türkiye'nin toplam karayolu uzunluğu 18.000 km civarında iken, DP döneminde karayolu yapımı devlet politikalarının merkezine yerleştirilmiş ve 1960'a gelindiğinde bu rakam yaklaşık üç katına çıkarılmıştır. Elektrik üretimi ve tüketimi de aynı dönemde hızla artmış, köy elektrifikasyonu Tek Parti yıllarındaki sınırlı gelişmenin ötesine geçmiştir. Telefon abonmanlığı konusunda ise Tek Parti döneminde çok yavaş

bir gelişim görülmüş, özellikle kırsal kesim bu hizmetten neredeyse hiç yararlanamamıştır. DP döneminde telefon ve elektrik yatırımları büyük kentlerle sınırlı kalmakla birlikte, kırsal alana yönelik altyapı hizmetlerinin çeşitlenmesi dikkate değerdir.

Bu karşılaştırma, Türkiye'nin modernleşme sürecinde Tek Parti dönemi ile DP dönemi arasındaki kalkınma anlayışı farklılığını açıkça ortaya koymaktadır. Tek Parti yönetimi, daha çok devletçi ve merkeziyetçi bir modernleşme stratejisi benimsemiş, kırsal nüfusu iktisadi ve toplumsal kalkınma sürecine dahil etmekte sınırlı kalmıştır. Buna karşılık DP, köylülüğü siyasal desteğin temel kaynağı olarak görmüş ve bu nedenle altyapı hizmetlerini doğrudan onların yaşamını dönüştürecek biçimde genişletmiştir. Böylece su, yol, elektrik ve telefon gibi hizmetler yalnızca teknik kalkınma araçları değil, aynı zamanda siyasal meşruiyet üretme mekanizmaları haline gelmiştir. Dolayısıyla DP döneminde kırsal alana yönelik altyapı yatırımları, bir yandan Türkiye'nin modernleşme sürecini hızlandırırken diğer yandan çok partili dönemde demokratik siyasetin toplumsal tabanını genişleten bir unsur olarak belirginleşmiştir.

Bununla birlikte, Kemalist yönetim boyunca merkezi devletin kırsal kesim üzerindeki denetimi giderek artmış ve köylülerin modern devletle olan ilişkisi büyük ölçüde jandarma ve vergi tahsildarı gibi mekanizmalar üzerinden şekillenmiştir. Devletin kırsaldaki varlığı geçmişe kıyasla daha etkin ve hissedilir hale gelmiş; ancak bu durum, köylüler nezdinde devlete karşı duyulan öfke ve korkunun artmasına neden olmuştur. Özellikle laikleşme politikaları, geleneksel dini pratiklerin baskılanmasına yol açarak, devlet ile halk arasındaki en önemli ideolojik bağı zayıflatmıştır. Bu nedenle, Kemalist reformların köy yaşamı üzerindeki etkisi, modernleşme ve kalkınma beklentileriyle paralel bir memnuniyet yaratmaktan çok, artan devlet müdahalesine yönelik tepkilerin yükselmesine yol açmıştır (Zürcher, 2021: 242).

1946 yılında çok partili siyasal hayata geçiş, Osmanlı-Türk modernleşme geleneğinin merkezî unsurlarından biri olan bürokratik-devletçi zihniyetin dönüşümünde bir kırılma değil, biçimsel bir yeniden yapılanma süreci olmuştur. Siyasal meşruiyetin ilk

kez halktan alınmak zorunda kalınması, bürokratik elitin toplumsal tabanla dolaylı bir ilişki kurmasını zorunlu kılmış, bu da köylü, işçi ve küçük esnaf gibi geniş kitlelerin siyasal aktör olarak görünürlük kazanmasına yol açmıştır (Keyder, 2003: 174). Ancak bu görünürlük, yapısal bir siyasal katılıma dönüşememiş; seçimlerle sınırlı bir temsiliyete indirgenmiştir. Toplumsal taleplerin siyasal gündeme taşınması, özellikle büyük sermaye çevrelerinin ve devletle organik bağlar kurmuş ekonomik elitin çıkarlarıyla doğrudan bir çatışma yaratmıştır (Boratav, 1997: 311). Böylece bürokratik-modernleşmeci zihniyet ile demokratik katılımı önceleyen halk egemenliği fikri arasındaki tarihsel gerilim daha da belirginleşmiştir.

Çok partili düzene geçişle birlikte devletçi ekonomi yerini görünüşte özel sermaye öncülüğündeki büyümeye bırakmış gibi görünse de devletin ekonomik kaynaklar üzerindeki denetimi ve dağıtım mekanizmaları üzerindeki belirleyiciliği korunmuştur. Devlet ihaleleri, kredi tahsisleri ve teşvik uygulamaları yoluyla yeni bir Müslüman burjuvazi yaratılmış; bu sınıf, siyasal iktidarın stratejik tercihlerine bağlı olarak şekillenmiştir. Bu süreçte, ekonomik sermaye ile siyasal sadakat arasında kurulan ilişki, bürokratik-askerî elitin hem ekonomik hem de siyasal alandaki konumunu tahkim etmiştir. Böylece, tek parti döneminde kurumsallaşan bürokratik ve devletçi sermaye yapısı, çok partili rejimde yalnızca biçim değiştirmiş; yapısal olarak ise siyasal tahakkümün yeniden üretiminde başat rolünü sürdürmüştür. Devlet, bu dönemde de hem sermayenin inşasında hem de sınıfsal ayrışmanın yönlendirilmesinde asli aktör olmayı sürdürmüş, sınıfsal iktidar ilişkilerinin yeniden üretiminde merkezi bir işlev görmüştür.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Türkiye'de, kendine güvenen, ekonomik açıdan güçlenmiş ve siyasal alanda görünürlük talep eden yeni bir zenginler sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu yeni sınıf, savaş yıllarında uygulanan otoriter ekonomik politikaların yarattığı yapısal sıkışmışlığa tepki göstermekteydi. Bürokratik-askerî elitin yönettiği hükümet, savaş döneminde piyasa ihtiyaçlarına duyarsızlık, mülkiyet haklarına yeterince saygı göstermeme ve merkeziyetçi-paternalist bir iktisat anlayışıyla hareket etmiştir (Lewis, 2004: 456). Bu politikalar, sadece sermaye

birikimini engellemekle kalmamış, aynı zamanda devletten bağımsız bir ekonomik alan yaratmak isteyen toplumsal kesimlerin tepkisini de biriktirmiştir.

Bu bağlamda, savaş sonrası dönemde siyasal muhalefetin taşıyıcı unsurlarından biri haline gelen bu yeni ekonomik sınıf, serbest piyasa ekonomisini ve din özgürlüğünü temel talepler olarak ön plana çıkarmıştır. Bu iki talep, Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti döneminde yürüttüğü otoriter-modernleşmeci uygulamaların bir sonucu olarak hem ekonomik hem de kültürel düzeyde dışlanmışlık hissi yaşayan kesimlerin ortak zemini hâline gelmiştir. Şerif Mardin'in "merkez-çevre" modeli bağlamında ifade ettiği üzere, çevreyi temsil eden toplumsal gruplar, kentli bürokrasinin refahını kendi sırtlarından sağladığını, buna karşılık inanç dünyalarının ve yaşam tarzlarının marjinalleştirildiğini düşünmekteydi (Mardin, 2003: 66, 71).

1920'li ve 30'lu yıllarda gayrimüslim sermayenin tasfiyesiyle birlikte boşalan iktisadî alanlara yerleştirilen Müslüman nüfus, bu sürecin ardından gelen devletçi ekonomik kontrol karşısında hayal kırıklığına uğramış; savaş döneminin karaborsa ve spekülasyon ortamında kazandığı deneyim ve sermayeyle kendi iktisadî çıkarlarını savunacak bir pozisyona ulaşmıştır. Devletin müdahaleci yapısından rahatsız olan bu kesimler açısından serbest piyasa, fiyat denetimleri, devlet tekelleri, ürünlerine el koyan jandarma ve vergi odaklı kamu otoritesine karşı bir özgürleşme alanı sunmaktaydı (Keyder, 2003: 164-165). Pazarın yeniden düzenlenmesi ve ayrıcalıklı bürokratik yapının çözülmesi, iktisadî fırsatların daha geniş kesimlere yayılması anlamına geliyordu. Bu nedenle yalnızca ekonomik olarak güçlenmek isteyen yeni zenginler değil, nüfusun %80'ini oluşturan köylü ve küçük üreticiler de bu dönüşüm arzusuna katılmıştır.

Demokrat Parti'nin iktidara yükselişi, bu toplumsal taleplerin siyasal temsil aracılığıyla görünürlük kazandığı bir süreci temsil eder. Nitekim, DP'yi destekleyen toplumsal gruplar, modernleşme sürecine dahil olmuş ancak Cumhuriyet Halk Partisi'nin bürokratik olarak sınırlandırılmış kadrolarına dâhil olamamış kesimlerdi (Özbudun, 1975: 40). Bu yönüyle Demokrat Parti, yalnızca ekonomik taleplerin değil, aynı zamanda siyasal temsil ve kültürel meşruiyet beklentisinin de taşıyıcısı olmuştur.

CHP ise bu gelişmenin farkındadır; parti yetkililerinin, "*Destek bulmak için taşra kasabalarına gitmeyin; ulusal birliğimiz sabote edilmiş olur*" şeklindeki uyarısı (Mardin, 2003: 62), merkezî iktidarın çevresel talepleri hâlâ bir tehdit olarak algıladığını ve "taşra"yı ulusal homojenlik açısından sorunlu bir alan olarak görmeye devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişi, yalnızca kurumsal siyaset düzeyinde bir dönüşüm değil, aynı zamanda kırsal alanlarda köklü bir toplumsal ve iktisadî hareketliliği de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde köyler, uzun süredir marjinalize edilmiş konumlarından sıyrılmaya başlamış; ekonomik canlılıkla birlikte sosyal ve kültürel bir dönüşüm sürecine girmiştir. Karayolu ağının genişlemesi, köylere ulaşan otobüs seferleri, tazyikli su sistemleri, gazete ve radyo gibi iletişim araçlarının erişilebilir hale gelmesi gibi unsurlar, kırsal yaşamın çehresini değiştiren somut göstergeler olmuştur. Özellikle traktör, yalnızca tarımsal üretimin verimliliğini artıran bir araç değil, aynı zamanda köylünün modernleşmeyle temas kurduğu, kendi yaşamı üzerindeki denetimini yeniden tanımladığı bir simge hâline gelmiştir. Bu gelişmeler köylü nüfusu üzerinde ikili bir etki yaratmıştır: Başlangıçta temkinli bir tutum sergilense de zamanla artan özgüven, geleneksel hiyerarşilerin ve teslimiyetçi zihniyetin çözülmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, kırsal dönüşüm, sadece maddi koşulların iyileşmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda siyasal katılımın, temsil talebinin ve bireysel öznenin güç kazanmasının da zeminini oluşturmuştur.

Kemalist modernleşme projesi ise kırsal kesimi büyük ölçüde dışlayan bir çizgide ilerlemiştir. Devrimci söylem şehir merkezlerine odaklanırken, köyler –simgesel ve fiilî olarak– ulusun dönüşüm sürecinde periferide bırakılmıştır. Köy Enstitüleri girişimi her ne kadar kırsal alanı dönüştürmeye yönelik görünse de aslında köylüyü yerinde tutmayı ve potansiyel göç dinamiklerini kontrol altına almayı amaçlayan bir içe kapatıcı stratejiyi yansıtmaktadır. Cangızbay'ın ifadesiyle bu yaklaşım, toplumsal dinamizmi dondurmaya çalışan biçimselci bir müdahale niteliğindedir (Cangızbay, 2007: 54). Toplumu tüm katmanlarıyla kapsayan bir değişimden ziyade, tepeden inme bir modernleşmenin şehir merkezli, sınırlı bir uygulaması söz konusudur.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, çok partili hayata geçişle birlikte başlayan kırsal dönüşüm, Lewis'in "sessiz devrim" olarak nitelediği ve aslında gerçek toplumsal devrim niteliği taşıyan bir dönüşüm sürecine işaret eder (Lewis, 2004: 472). Bu süreç, merkezî modernleşmeci ideolojinin ötesine geçerek, toplumun derin katmanlarında – özellikle köylü sınıfında– sosyoekonomik hareketliliği ve siyasal bilinçlenmeyi tetiklemiştir. Böylece Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ötelenmiş olan kırsal Türkiye hem iktisadî hem de siyasal alanda görünürlük ve etki kazanmaya başlamıştır.

Demokrat Parti'nin Mayıs 1950 seçimlerinde elde ettiği ezici zafer, modern Türkiye siyasi tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu zafer, sadece iktidarın el değiştirmesi anlamına gelmemekte, aynı zamanda Türkiye'nin sosyo-politik yapısında köklü bir değişime işaret etmektedir. Yeni meclisin ve hükümetin bileşimi, Kemalist dönemdeki yönetim anlayışından belirgin bir şekilde farklılık göstermiştir. Demokrat Parti milletvekillerinin toplumsal profili incelendiğinde, CHP kadrolarından ayrılan önemli niteliksel farklılıklar gözlemlenmektedir. DP milletvekilleri, genel olarak CHP kadrolarına kıyasla daha geniş bir toplumsal temsile sahip olup, seçim bölgeleriyle daha köklü ilişkilere sahiptirler.[65] Bunun yanı sıra, üniversite eğitimi almış vekil sayısı daha düşükken, ticaret ve hukuk alanlarında eğitim almış vekillerin oranı oldukça yüksektir. DP ile CHP arasındaki en belirgin farklardan biri, DP milletvekilleri arasında bürokratik ve askeri geçmişe sahip olanların neredeyse hiç bulunmamasıdır. Bu durum, Türkiye'nin yönetici seçkinleri açısından büyük bir değişimi işaret etmekte ve siyasi iktidarın el değiştirmesiyle birlikte, toplumsal yapı içerisinde yeni bir elit kesimin öne çıktığını göstermektedir (Frey, 1965: 356).

1950 genel seçimleri, uzun süredir devlet yönetiminde belirleyici olan bürokratik elitler ile Batıcı sermaye çevrelerinin[66] kabullenmekte zorlandığı, halk tabanlı bir

[65] DP grubunda 18 Alevi vekil vardı. Demokratların daha çok serbest meslekler ve tecimen grubundan olduğu görülmektedir. Alt mesleklere bakıldığında en öne çıkan farklılıkların hukukçu, bürokrat ve ordu mensupları dağılımında olduğu anlaşılmaktadır. DP grubunun %33' ü hukukçuyken. CHP grubunda bu oran %15'tir. CHP grubunun %1''i bürokrat %13' ü ordu mensubudur fakat DP'li milletvekilleri arasında bu mesleklerden tek bir üye dahi yoktur (Frey, 2024:366).

[66] 1940'lı yıllarda esasen mühendislik alanında çalışan, ancak inşaat sektöründe de etkinlik gösteren ve ilerleyen dönemde STFA'yı kuracak olan Fevzi Akkaya, dönemin milliyetçi politik ikliminden yararlanarak yabancı firmalara karşı devlet nezdinde çeşitli ayrıcalıklar elde etmiştir. Devletle kurduğu bu yakın ilişki çerçevesinde, mühendisler ile bürokratlar arasındaki etkileşimi "karşılıklı anlayış ve

siyasal iradenin iktidara yansımasıydı. Bu sonuç, merkeziyetçi ve vesayetçi modernleşme çizgisinin dışında, geniş toplum kesimlerinin siyasal sürece etkin biçimde dâhil olduğu ilk önemli dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilmelidir. Bu gelişme, Türkiye'de halk egemenliğine dayalı temsili demokrasinin toplumsal meşruiyet kazanması kadar, seçkinci modernleşme projesiyle taban talepleri arasındaki yapısal gerilimin de görünür hâle gelmesini sağlamıştır.

Adnan Menderes liderliğinde geliştirilen karayolu politikaları, yalnızca fiziksel ulaşımı kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'de uzun süredir varlığını sürdüren kültürel ve sosyal sınırları da aşındıran dönüştürücü bir işlev görmüştür. Genişleyen ulaşım ağı, kırsal ile kentsel alanlar arasındaki mesafeyi hem coğrafi hem de toplumsal anlamda daraltarak, merkezin sembolik ayrıcalık alanlarını görünür biçimde sorgulanabilir hâle getirmiştir (Keyder, 2003: 190-191). Bu durum, özellikle kendilerini "merkez"in doğal temsilcileri olarak konumlandıran seçkinler sınıfının meşruiyet zeminini zayıflatmış, kültürel hegemonyalarının sorgulanmasına yol açmıştır.

Ancak bu dönüşüm, aynı zamanda derinleşen bir sınıfsal gerilimi de açığa çıkarmıştır. Devletin koruyucu ve belirleyici aktör olmaktan yavaş yavaş çekildiği bu dönemde, devlet dışı girişimcilik faaliyetleriyle şekillenen yeni bir sermaye grubu ortaya çıkmıştır. Bürokrasi, özellikle bu yeni orta sınıf girişimciliğini kendisine yönelik potansiyel bir tehdit olarak algılamış; sadece siyasal nüfuzunu değil, aynı zamanda ekonomik ayrıcalıklarını da tehlikede görmeye başlamıştır (Kabaklı, 2002: 61). Metin Heper'in belirttiği üzere (2018: 133), Demokratlar iktidara bürokrasiye, başka bir

güvene dayalı bir iş birliği" olarak tanımlayan Akkaya, 1950'li yılları ise bu ilişkinin giderek gerildiği ve çatışmalı bir hâl aldığı bir dönem olarak betimlemektedir. Ancak bu anlatıda iki dikkat çekici unsur öne çıkmaktadır: İlki, Akkaya'nın asıl ekonomik yükselişini 1950 sonrası dönemde gerçekleştirmiş olmasıdır; ikincisi ise, bürokrasiyle kurduğu ilişkinin temelinde yer alan "iyi niyet"in, sözleşme maddelerine aykırı şekilde lehine yapılan erken ödemelere dayanıyor olmasıdır. Bu noktada, Akkaya'nın bürokratik düzeni olumlamasının ardında, kuralsız ama ayrıcalıklı bir ekonomik ilişki biçiminin yatarken; Demokrat Parti'ye yönelik olumsuz yaklaşımın ise, sözleşme kurallarına bağlı kalınan daha kurumsal ve eşitlikçi bir sistemin rahatsızlık yaratmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu örnek, bürokratik vesayetin sadece siyasal değil, aynı zamanda imtiyazlara dayalı bir ekonomik düzenin sürdürücüsü olarak nasıl işlev gördüğünü ve yeni iktidar yapılarının bu vesayeti kurumsal kurallarla sınırlama çabasının hangi çıkar gruplarınca nasıl tehdit olarak algılandığını açıkça ortaya koymaktadır.

ifadeyle devlete karşı halkı temsil ettikleri iddiasıyla gelmişlerdir. Ancak 1950 sonrasında başlayan çok partili dönemde bürokratik kadroların benimsediği seçkinci tutumun kısa sürede ortadan kalkmadığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde gerçekleştirilen çeşitli ampirik araştırmalar, söz konusu bürokratik entelijansiyanın halk egemenliği ilkesini ve bunun doğal sonucu olarak siyasal iktidarın halkın talep ve tercihlerine duyarlı olması gerektiği düşüncesini benimsemekte isteksiz davrandığını ortaya koymaktadır.

Bu zihniyet çerçevesinde bürokratik seçkinlerin, siyasal iktidarı ele geçirmiş olan çevre temsilcilerine sempatiyle yaklaşmaları da mümkün olmamıştır. İlter Turan'ın belirttiği gibi (1984: 92–121), bu seçkinler Demokratları "Cumhuriyetin değerlerinin ve kurulması ile korunması için büyük mücadeleler verilmiş kurumların özüne yönelik bir tehdit" olarak değerlendirmişlerdir. Aynı doğrultuda İlkay Sunar'ın ifade ettiği üzere (1973: 73), bürokratik elitler kendilerini çeşitli özel çıkarları çağrıştıran "halkın" değil, toplumun uzun vadeli menfaatlerini temsil eden "milletin" gerçek temsilcileri ve liderleri olarak görmüş; bu algı üzerinden siyasal ve kurumsal konumlarına meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır.

Bu yaklaşımın arkasında yatan temel düşünce ise, bürokratik seçkinlerin gözünde siyasetin artık ulusun bütününün çıkarlarını koruyan bir faaliyet olmaktan çıkıp belirli ve ayrıcalıklı bir azınlığın taleplerini karşılamaya yönelmiş bir araç hâline geldiği yönündeki kanaattir (Heper, 2018: 135). Bu nedenle bürokratik elitler, demokratik siyasal süreçlerin genişlemesine karşı temkinli ve çoğu zaman mesafeli bir tutum benimsemişlerdir. Bu durum, Osmanlı-Türk modernleşme çizgisinde bürokrasinin hem siyasi hem de ekonomik alanı kontrol eden hegemonik pozisyonunun aşınmaya başladığı bir kırılma anını temsil eder.

Bu toplumsal dönüşüm, aynı zamanda merkez-çevre geriliminin mekânsal olarak da yeniden üretildiği bir süreci doğurmuştur. "Çevre"den gelen grupların kent çeperlerinde –varoşlarda– konumlanmaları ve sembolik alanlara (örneğin şehir merkezlerine) erişimlerinin fiilen sınırlandırılması, merkezî elitlerin toplumsal hiyerarşiyi yeniden üretme stratejilerinin bir parçası hâline gelmiştir.

Âşık Veysel'in torunu Halil Süzer'in aktardığı bilgilere göre, ünlü halk ozanı dedesi, Mustafa Kemal Atatürk ile görüşme isteğiyle yola çıkarak yaklaşık üç ay süren bir yürüyüşün ardından Ankara'ya ulaşmıştır. Ancak Süzer'in ifadelerine göre, Âşık Veysel, dönemin başkentinde hâkim olan modernleşme anlayışının biçimsel göstergeleriyle uyumsuz bulunan giyim tarzı nedeniyle, şehrin merkezî bölgesi olan Ulus Meydanı'ndan dışarıya çıkarılmıştır.

Anlatıya göre, Âşık Veysel yaşamı boyunca Anadolu köylüsünün geleneksel kıyafetlerini taşımış; çoğu yamalı elbiseleri ve çarıklarıyla dönemin yoksul halkının sembolik temsilcilerinden biri olmuştur. Halil Süzer, dedesinin bu sade giyim tarzının ve yoksul görünümünün, Ankara'daki kamu görevlileri tarafından "uygunsuz" görülerek onun şehir merkezinden uzaklaştırılmasına neden olduğunu aktarmaktadır. Söz konusu olay, Âşık Veysel'in Atatürk ile görüşme arzusunun gerçekleşmeden son bulduğu bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir.

Bu olayın yaşandığı dönemde Ankara Valiliği görevinde bulunan Nevzat Tandoğan, Cumhuriyet'in erken dönem bürokratik yönetim anlayışının en belirgin figürlerinden biri olarak öne çıkmıştır. 1929 yılında bu göreve getirilen Tandoğan, 1946 yılına kadar kesintisiz bir biçimde Ankara Valiliği yapmış ve tek parti döneminin disipliner devlet anlayışını temsil eden sembol bir isim haline gelmiştir (Tunçay, 1981: 214-216) Kamu belleğinde yer eden "Tandoğan zihniyeti" kavramı, bu dönemde devletin toplum üzerindeki yönlendirici, denetleyici ve normatif müdahale anlayışını ifade etmektedir (Bora,2008: 44-46).

Dolayısıyla Âşık Veysel'in Ankara'da karşılaştığı bu olumsuz muamele, yalnızca bireysel bir dışlanma örneği olarak değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in erken yıllarındaki modernleşme paradigmasının halk kesimleriyle kurduğu mesafeyi yansıtan sembolik bir olay olarak değerlendirilebilir. Halkın kültürel kimliğini temsil eden bir ozanın, modernleşmenin merkezi olan başkentte "kılık-kıyafet" gerekçesiyle kamusal alandan dışlanması, devletin "makbul vatandaş" tanımının sınırlarını ve bu sınırların toplumsal düzeyde yarattığı kırılmaları anlamak bakımından önemlidir.

Özipek'in "*varlıklı ailelerin yaşadığı semtteki parkta oynamak isteyen kenar mahalleli çocuk*" metaforu bu gerilimli ilişkiyi ifade etmektedir. Buradaki park yalnızca bir mekânı değil, aynı zamanda merkez tarafından sahiplenilmiş olan siyasal, ekonomik ve kültürel sermaye alanlarını temsil eder. Bu alanlara "izinsiz giriş", yani çevreden gelen sınıfların bu alanlara ortak olma çabaları, cumhuriyetin kurucu elitleri açısından "kazanımların kaybı" olarak algılanmış ve bu durum, müdahaleci refleksleri beraberinde getirmiştir (Özipek, 2006).

Bu çerçevede, Türkiye'de çok partili siyasal hayatın ekonomi politiği, yalnızca seçimlerle değil, aynı zamanda askerî müdahalelerle şekillenmiştir. Müdahaleler, genellikle merkezin kaybetmekte olduğu meşruiyet alanlarını korumak için devreye girmiştir. Öte yandan çevrenin siyasal alandaki yükselişi, beraberinde bir tür meşruiyet arayışını da getirmiştir. Sürekli "park"tan kovulan bu yeni aktörler, kendilerinin iyi niyetli, sistemle barışık ve uyumlu olduklarını ispat etmeye çalışmış; ancak merkez onları sürekli olarak "tehlike" ve "düzen bozucu" olarak kodlamıştır. Bu durum, hegemonik düzenin sürekliliği açısından rasyoneldi: Merkez, çevreyi kabul ettiğinde, bu aynı zamanda gücün ve kaynakların paylaşılmasını da zorunlu kılacaktı. Bu nedenle inanmamak, dışlamak ve müdahale etmek, merkez açısından bir tür kendini koruma refleksi hâline gelmiştir.

1950-1960 dönemi, Adnan Menderes'in siyasi liderliği ve uyguladığı politikalarla şekillenen bir süreç olarak öne çıkmıştır. Menderes, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal gelişimine büyük önem veren bir lider olarak, özellikle kırsal kesimin ve alt sınıfların ekonomik ve kültürel beklentilerine duyarlı bir politika benimsemiştir. Halkın dini inançlarını özgürce yaşama isteğine karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergileyerek, geniş halk kitlelerinin desteğini kazanmayı amaçlamıştır. Ancak, siyaset anlayışında demokrasiyi nihai bir amaç olarak görmek yerine, kendi iktidarını güçlendirecek bir araç olarak değerlendirdiği eleştirileri yapılmıştır. Tek Parti rejimi altında yetişmiş olması, otoriter eğilimlerini pekiştirmiş ve siyasi rakiplerine karşı sert bir tutum takınmasına neden olmasıyla açıklanabilir.

Menderes'in en büyük endişelerinden biri, askeri ve bürokratik elitin kendisine karşı bir tehdit oluşturabileceği korkusuydu. Bu nedenle, devlet mekanizmasını kendi denetimi altına almayı ve ordu ile bürokrasiyi kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Bu çerçevede, Demokrat Parti (DP) iktidarında, ordu ve bürokrasiye yönelik denetim mekanizmaları oluşturulmaya çalışılmış, ancak bu durum, siyasi gerginlikleri ve muhalefetle olan çatışmaları derinleştirmiştir. İsmet İnönü'ye karşı duyduğu sert muhalefet de bu güç mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Menderes, İnönü liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP), elitist bir yönetim anlayışının temsilcisi olarak görmüş ve CHP ile DP arasındaki siyasal farkları elitizm-kitlesel katılım ekseninde şekillendirmiştir (Karpat, 2021: 242).[67]

Bu siyasal ayrışma, aslında Türkiye'nin modernleşme sürecinin başından itibaren var olan ve zamanla yeni boyutlar kazanan temel bir ikiliğin yansımasıydı. CHP, devletçi ve merkeziyetçi bir yapı üzerinden toplumu şekillendirmeye çalışırken, DP daha liberal bir ekonomi politikası izleyerek özel sektörün gelişimini teşvik etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte, DP'nin kitle desteğine dayanarak yürüttüğü siyaset, zamanla otoriterleşmeye ve muhalefeti baskı altına almaya yönelmiştir[68]. Bu süreçte

[67] Karpat'a göre, Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi çizgisini izleyen partilerin elit kadroları arasında, aynı eğitim kurumlarında yetişmiş olmaları nedeniyle sosyal köken, zihniyet ve davranış kalıpları açısından esaslı bir farklılık bulunmamaktaydı. Bu benzerlik, özellikle erken dönemlerde siyasal elitin ideolojik ve toplumsal reflekslerinde belirgin biçimde gözlemlenmekteydi; ancak zamanla, özellikle Turgut Özal örneğinde olduğu gibi, bu homojen yapının parçalanmaya başladığı görülmektedir. Bununla birlikte, DP ve onun siyasal mirasçıları, devleti daha dünyevî, rasyonel ve halk düzeyinde hizmet sunan bir yapı hâline dönüştürmeyi amaçlarken; CHP, devleti aşkın, kutsal ve her şeye kadir bir varlık olarak tahayyül eden geleneksel devlet felsefesine bağlı kalmayı tercih etmiştir. Bu yaklaşımı nedeniyle CHP, özellikle askerî ve üniversite bürokrasinin desteğine yaslanan bir siyasal konum edinmiştir (Karpat, 2010: 59–60). Bu durum, Türkiye'de modernleşme sürecinin yalnızca ideolojik bir tercih meselesi değil, aynı zamanda devletin doğasına ve işlevine dair rekabet eden iki farklı paradigma arasında süregiden yapısal bir çatışma olduğunu ortaya koymaktadır.

[68] Demokrat Parti iktidarı, Türkiye'de siyasal iktidarın devletin mülkiyetiyle özdeşleştirildiği patrimonyal yönetim anlayışından tam anlamıyla kopamamıştır. Bu dönemde, devletin bir kamu kurumu olmaktan ziyade, iktidara gelen partinin tasarruf edebileceği bir mülk gibi algılandığı görülmektedir. Hükümetin kurulmasıyla birlikte devlet aygıtı adeta partinin denetimine girmiş, bürokratik mekanizma partizan bir işleyişe bürünmüştür. Bu anlayış çerçevesinde, eşitlik ve liyakat ilkeleri sıklıkla göz ardı edilmiş, kamu kaynaklarının parti yandaşlarına aktarılması meşru bir uygulama haline gelmiştir. Muhalefet partilerine mensup olanlar ya da iktidara mesafeli duran yurttaşlar ise siyasal ve ekonomik dışlanma ile karşı karşıya kalmıştır. Böylece Demokrat Parti iktidarı, patrimonyal bir mirasın modern siyaset içinde yeniden üretildiği bir döneme işaret etmiştir (Demirel, 2021: 256). 1954 seçimlerinden sonra elde edilen büyük zafer ve DP'nin otoriter eğilimleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz.: Tanel Demirel (2021). *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. s. 250-309.*

basın özgürlüğüne yönelik kısıtlamalar, muhalif partilere karşı sert tedbirler ve üniversiteler üzerindeki baskılar artmıştır.

Demokrat Parti (DP), Türkiye siyaset sahnesine, halkın savaş yıllarının yarattığı ağır ekonomik ve sosyal baskıdan bunaldığı bir dönemde çıkmıştır. Bu süreçte, halkın büyük bir kısmı hükümetin baskıcı yönetiminden rahatsızlık duymakta ekonomik sıkıntılarla mücadele etmekte ve devletin otoriter yapısından şikâyetçi olmaktaydı. DP, kuruluşundan itibaren esas olarak tüccar ve eşrafın desteğini alarak şekillenmiştir. Bu kesimler, DP aracılığıyla bürokratik vesayetten kurtulmayı ve iktidarı kendi lehlerine çevirmeyi amaçlamışlardır. Yeni parti, büyük mali kaynaklarla desteklenmiş, Anadolu tüccarları ve şehir burjuvazisi tarafından sahiplenilmiştir. Özellikle taşra eşrafı, DP'nin iktidarı aracılığıyla bürokrasinin denetiminden sıyrılmak ve devletin ekonomik kaynaklarını daha serbest biçimde kullanmak istemiştir (Cem, 2023:318-320).

DP'nin yükselişi, temelinde batılılaşmaya duyulan tepkinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. İdris Küçükömer'e göre, seçimler[69] devreye girdiğinde, halkın doğal refleksi bürokratik elitin temsilcisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) karşı muhalefet şeklinde gelişmiştir. Bu muhalefet, tarihsel olarak İslamcı ve Doğulu kimliğe sahip kesimler tarafından sahiplenilmiş ve DP'ye olan desteğin büyümesine neden olmuştur (Küçükömer, 2013:116). Halkın gözünde, ekonomik sıkıntılar ve toplumsal geri kalmışlık, batılılaşmanın zorunlu bir sonucu olarak algılanmakta ve bu süreç CHP'nin bürokratik yönetimi ile özdeşleştirilmektedir. Bu nedenle, ne zaman halk iradesine başvurulsa, CHP karşısında konumlanmış olan bir siyasi hareketin güç kazandığı gözlemlenmiştir (Cem, 2023:320). Bu siyasi dinamik, geçmişte

[69] Celal Bayar, Tan gazetesinde demokrasinin genişletilmesine yönelik başlatılan kampanyadan cesaret alarak gazetenin sahibi olan Sertel ailesiyle temas kurmuştur. Bu temaslar sırasında Bayar, özellikle İsmet İnönü'nün Meclis'te dayandığı bürokratik çevreler ve küçük burjuva aydınları üzerinden şekillenen siyasal gücüne, ayrıca İnönü'nün siyasal manevra kapasitesine duyduğu endişeyi açık biçimde dile getirmiştir. Bayar'a göre, kanunlarda değişiklik yapılması ve daha geniş bir demokratik düzenin kurulabilmesi, ancak iktidarın muhalefet tarafından ele geçirilmesiyle mümkün olabilecektir. Bununla birlikte Bayar, mevcut siyasal koşullar altında yapılacak bir seçimde, halktaki muhalefete rağmen seçim sonuçlarının yine İnönü lehine şekilleneceğini belirtmiştir. Bu değerlendirmesini, Türkiye'de seçim süreçlerinin fiilî işleyişine dayandıran Bayar, iktidardaki hükümetin seçim listelerini valilere ve kendisine bağlı üst düzey bürokratlara ilettiğini; söz konusu bürokratik mekanizma aracılığıyla oyların kimi zaman baskı, kimi zaman ise çeşitli menfaatler yoluyla yönlendirildiğini ifade etmiştir (Sertel, 2015: 246).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkasında görüldüğü gibi, daha sonra Adalet Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi örneklerinde de benzer biçimde tekrarlanmıştır.

DP, Türkiye'nin toplumsal yapısının Batılı ülkelerden farklı olduğunu tespit etmiş ve bu doğrultuda bir politika üretmiştir. Türk tarihinde, Batı'daki gibi kölelik veya feodalite geleneği bulunmadığı için, aristokrasiye dayalı bir yönetim anlayışı gelişmemiştir. Bunun yerine, devlet halkın doğrudan koruyucusu olarak konumlandırılmış ve "Devlet Baba" kavramı toplumda kökleşmiştir. Bu anlayış, DP'nin devleti halkın çıkarlarını gözeten bir mekanizma olarak şekillendirme hedefini meşrulaştırmıştır. 1950'ye kadar süregelen yönetim anlayışı, devletin halka yukarıdan müdahale ettiği bir sistem üzerine kuruluydu. Oysa DP, yönetimi aşağıdan yukarıya doğru işleyen bir mekanizmaya dönüştürmeyi savunmuş ve halkın doğrudan yönetime katılımını artırmayı amaçladığını iddia etmiştir (Zürcher, 2021:286).

Bu çerçevede, DP'nin CHP'den farklı olarak geliştirdiği yönetim anlayışı, halkın devlete olan bakış açısını değiştirmeye yönelikti. CHP, halkı yönlendiren bir elit sınıfa dayanırken, DP doğrudan halkın kendisini esas aldığını iddia eden bir söylem geliştirmiştir.[70] DP'nin halkın içinde konumlanması ve tüccar-eşraf sınıfına dayanması, onun halktan kopuk bir bürokratik yapı yerine, doğrudan toplumla iç içe bir yönetim anlayışını benimsemesini sağlamıştır. Bu anlayış, devletin baskıcı araçlarını (örneğin jandarma ve tahsildar baskısını)[71] ortadan kaldırmayı, halkın

[70] Bürokratın *"devleti kurtarma"* çabaları içinde tutumunu, yerini açıklayan, belirten son derece önemli hatta tarihi diyebileceğimiz açık ve dramatik ifadeleri yine CHP liderinin Ulus gazetesinde yayınlanan hatıratında buluyoruz. İkinci İnönü savaşları sırasında Bursa'dan geriye doğru göçen ve içinde subay ve ailelerinin bulunduğu bir kafileye rastlanır. İsmet İnönü şöyle diyor hatıratında: *"Kafileyi durdurdum. Subayları bir kenara topladım. İçinde bulunduğumuz vaziyeti bilesiniz. Bundan başka subay olarak da yerinizi bilmelisiniz. Padişah düşmanınızdır. Yedi düvel düşmanınızdır. Bana bakın, dedim. Kimse işitmesin millet düşmanınızdır".* (Ulus,17 Mayıs 1968; akt.: Küçükömer, 2021:102-103)

[71] Sosyalist, Marksist yazar Yaşar Kemal DP'nin 27 yıllık tek-parti rejiminden sonra iktidara gelişini şu sözlerle ifade eder: "*Türkiye'de 1950'de halkın oyuyla gerçekleştirmeye çalıştığı demokrasiye ben biçimsel olsa da saygılıyım. Halk 1950 yılında ne yaptı? Kendisini 700 yıldır ezen bürokrasiyi oylarıyla yönetimden uzaklaştırdı. Şöyle geriye dönüp baktığımızda, bürokrasinin jandarmalarının birer işkence zebaniler olduğunu görürüz. Bana öyle geliyor ki, Türk halkının bürokrasiden çektiğini dünyanın hiçbir halkı yönetimden çekmemiştir. Anadolu halkı tarihin en büyük zulmü altında inlemiş ve fırsat bulur bulmaz bürokrasiyi devrilmiştir. Halk bürokrasi ile Demokrat Partiyi seçmek durumunda bırakılmıştı.*

ekonomik refahını artırmayı ve halkın dini hassasiyetlerine duyarlı bir yönetim oluşturmayı amaçlamaktaydı (Cem, 2023:325).

1960 yılına gelindiğinde, DP'nin izlediği politikalar giderek daha fazla eleştirilmeye başlanmış ve toplumsal huzursuzluk artmıştır. Özellikle ordu içindeki genç subaylar, hükümetin politikalarını tehdit olarak algılamış ve bu durum 27 Mayıs 1960 askeri darbesine zemin hazırlamıştır. Bu darbe, Türk siyasi tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve DP iktidarına son vererek yeni bir sosyo-politik dönemin başlangıcını işaret etmiştir. 1960 müdahalesi, Türk demokrasisinde umut vaat eden bir dönemi sona erdirdiği gibi, Türkiye'nin yakın tarihinde benzer nitelikteki askeri müdahalelere zemin hazırlayan bir model oluşturmuştur (Karpat, 2021: 242).

Demokrat Parti'nin 1950'de iktidara gelişi ve 1960 darbesiyle[72] iktidardan uzaklaştırılması, Türkiye'nin siyasal tarihinde yalnızca bir rejim değişikliği olarak değil, aynı zamanda uzun vadeli toplumsal-sınıfsal mücadelelerin dinamiklerinin gözlemlenebildiği bir laboratuvar niteliği taşır. Bu dönem, devlet ile toplum arasındaki ilişki biçimlerinin yeniden tanımlandığı, merkezin yapısal olarak dönüşüme uğradığı ve çevre aktörlerinin siyasal sistemle olan ilişkilerinin kökten değiştiği bir eşiktir.

Şerif Mardin'in çerçevesini çizdiği "merkez-çevre" modeli bağlamında, Cumhuriyet'in ilk döneminde bürokratik merkez, siyasal meşruiyeti büyük ölçüde kendi iç dinamikleriyle üretmiş ve halkı dışlayıcı bir siyaset tarzı benimsemiştir. Ancak bu merkezin alt kademeleri, yani taşra bürokrasisi, küçük memurlar, yerel eşraf ve tüccar gibi aktörler zamanla çevreyle bağ kurmaya başlamış, böylece devletin geleneksel olarak "çevre"yi kontrol etmek için kullandığı "taşıyıcı kayış" mekanizması yön değiştirmiştir (Mardin, 2003: 74; 2007: 231-234). Artık bilgi, iktidar

Haklı olarak de DP'yi seçti" (Abdi İpekçi, "*Yaşar Kemal ile Sohbet, Konu: Edebiyat ve Politika*", Milliyet,19 Nisan 1971, Berzeg 2019, "*Eski Sınıf*" içinde, s. 214)

[72] Karpat'a göre, "Demokrasinin korunması için gerekli bir adım olarak meşrulaştırılan darbe esas olarak, 1923-1950 arasında Türkiye'yi yönetmiş olan CHP'ye yönelik tehdide (şayet böyle bir tehdit varsa) bir cevap olarak tasarlanmıştır (Karpat, 2021 s. 281-282)."

ve etki yalnızca merkezden çevreye doğru değil; çevreden merkeze doğru da akmaya başlamıştır.

Bu süreçte, uzun süredir merkezin dışında konumlanan toplumsal gruplar –özellikle taşra burjuvazisi, dinî referansları güçlü gruplar ve alt-orta sınıf seçmen– tek parti yönetimine karşı birikmiş olan hoşnutsuzluklarını siyasal düzleme taşıyarak Demokrat Parti'yi iktidara taşımıştır. DP, böylece yalnızca bir siyasî parti değil, aynı zamanda çevrenin merkeze yönelttiği tarihsel bir meydan okumanın temsilcisi olmuştur. Ancak bu durum, merkezi temsil eden bürokratik elitler açısından, sahip oldukları siyasal ve kültürel hegemonyanın tehlikeye girmesi anlamına gelmiş; "değişim" talebi karşısında "koruma" refleksiyle şekillenen bir karşı pozisyon doğmuştur.

1960 darbesi, bu karşıtlığın doruk noktasını teşkil eder. Ordu ve bürokratik elitler, yalnızca Demokrat Parti'yi değil, aynı zamanda çevrenin merkeze yönelttiği katılım taleplerini de bastırma arzusuyla hareket etmişlerdir. Bu müdahale, merkez ile çevre arasındaki gerilimin, artık siyasal sistem içinde müzakereyle değil, kurumlar aracılığıyla yeniden çizilen sınırlarla çözümlenmeye çalışıldığını göstermiştir. Darbe, aynı zamanda cumhuriyetçi düzenin temel karakteristiği olan vesayetçi zihniyetin sürekliliğini ortaya koymuştur.

Celal Bayar'ın "1924 Anayasası ile 1961 Anayasası arasında, biricik egemenlik kaynağı olan Türk halkına, bürokrat ve aydınların eklenmesinden başka bir fark yoktur" şeklindeki değerlendirmesi, bürokratik vesayetin anayasal düzeyde nasıl yeniden tahkim edildiğine işaret eder. Bu tespit, halk egemenliğinin yalnızca formel düzeyde tanındığını, fiilen ise bürokratik seçkinlerin "koruyucu" konumlarını sürdürdüğünü ortaya koyar. Buradaki "koruyuculuk" refleksi, yalnızca bir siyasal düzenin değil; aynı zamanda sınıfsal ayrıcalıkların, kültürel üstünlük iddialarının ve ideolojik meşruiyetin devam ettirilmesi kaygısıyla ilişkilidir.

3.6. Darbelerin Politik-Ekonomik Arka Planı

Türkiye'de çok partili hayata geçişle birlikte ortaya çıkan askerî müdahalelerin ve muhtıraların yalnızca siyasal gerekçelerle değil, aynı zamanda derin ekonomik ve sosyal dinamikler üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir. Her ne kadar bu müdahaleler farklı söylemlerle meşrulaştırılmaya çalışılsa da öz itibarıyla işlevleri, demokratik süreç içerisinde "çevre"yi temsil eden siyasal iktidarlar eliyle aşındırılan "merkez"in çıkarlarını korumak ve kayıplarını telafi etmek olmuştur. Medya, üniversite ve aydın çevreleri gibi darbelerin ideolojik aygıtları ise bu sürece destek sunarak, ortaya çıkan maddî ve sembolik kazanımlardan kendi paylarını elde etmişlerdir. Müdahalelerin sınıfsal niteliğini görünmez kılmak adına ise yüzeysel fakat güçlü bir şekilde kurgulanmış resmî ideoloji devreye sokulmuş; bu ideoloji, farklı biçimlerde yeniden üretilerek toplumun alt kesimlerine kısmen benimsetilmiştir (Özipek, 2002, s. 42-45).

Nitekim 1920'lerden itibaren egemen bürokratik zümre, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası örneklerinde olduğu gibi, dönemin zayıf burjuvazisinin ve yerli toplumsal geleneklerle uzlaşma potansiyeli taşıyan bir modernleşme çizgisinin gelişimine imkân tanımamış; benzer şekilde Demokrat Parti'nin ortaya koyduğu toplumsal temsil iddiası da, önce partinin kapatılması ve liderlerinin idamıyla, ardından Adalet Partisi'nin askerî muhtıralarla tasfiye edilmesiyle bastırılmıştır. 1970'li yıllarda ise, asker-sivil bürokratik elitin "medenî toplum" vizyonuna alternatif oluşturan tüm siyasî oluşumlar sistematik olarak dışlanmış ve dağıtılmıştır (Laçiner, 2009, s. 22).

Bu tarihsel örüntü, Türkiye'de bürokratik merkezin, kendi ideolojik ve sınıfsal konumunu tehdit eden demokratik temsile dayalı çevresel aktörleri sistem dışına itmekte tereddüt etmediğini; dahası, modernleşme süreci boyunca merkezin, demokratikleşme yönünde evrilmesi mümkün olan sınıfsal güç dengelerini sürekli olarak bastırarak otoriter modernleşme modelini kurumsallaştırdığını göstermektedir.

3.6.1. Darbelerin Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Temelleri: Türkiye Örneği

Türkiye'de gerçekleşen askerî müdahaleler genellikle, bazı "iç tehditlerin" bertaraf edilmesi amacıyla meşrulaştırılmıştır. Bu müdahaleler kimi zaman "anarşi ve terörü sona erdirmek", kimi zaman "komünizmin yayılmasını engellemek", başka zamanlarda ise "anayasal düzeni korumak" ya da "irtica tehlikesine karşı mücadele etmek" gibi gerekçelere dayandırılmıştır. Ancak bu gerekçeler, çoğunlukla darbe başarıya ulaştıktan sonra kamuoyuna sunulmuş; bu argümanların meşrulaştırılması ise akademi, medya ve entelektüel çevrelerin katkısıyla gerçekleştirilmiştir. Oysa darbelerin arka planını anlamak için yalnızca bu söylemlere değil, onları mümkün kılan siyasi ve ekonomik yapıların analizine ihtiyaç vardır.

Türkiye'nin modernleşme tarihine içkin olan bu askerî müdahalelerin temelinde, sosyo-ekonomik açıdan iki farklı toplumsal blokun mücadelesi yer alır. Şerif Mardin'in merkez-çevre kuramı ya da bu çerçevede ele alınabilecek kapıkulu-reaya ikiliği, bu toplumsal ayrışmayı açıklamak açısından işlevseldir. Sosyal piramidin tepe kısmında yer alan askerî ve sivil bürokrasi, devletle iç içe geçmiş büyük sermaye çevreleri, eşraf ve toprak sahipleri gibi gruplar, "merkez"i temsil ederken; piramidin tabanında kalan küçük esnaf, köylü, işçi, düşük gelirli memurlar ve alt sınıflar "çevre"yi oluşturur. Bu iki toplumsal kesim arasında süregiden çatışma, siyasal alanın ve ekonomik kaynakların paylaşım[73] mücadelesi şeklinde tezahür etmiştir.

Bu tarihsel sosyolojik ayrımın siyasetteki yansımaları ise iki ana çizgi olarak izlenebilir. İlki, İttihat ve Terakki'den başlayarak Cumhuriyet Halk Partisi ile devam eden ve devleti şekillendiren "Birinci Çizgi"dir. Diğeri ise, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan başlayarak Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi ve günümüzdeki Adalet ve Kalkınma Partisi gibi partiler üzerinden temsil edilen "İkinci Çizgi"dir. İkinci Çizgi, halk desteğine dayanarak merkezdeki yapıları dönüştürmeye

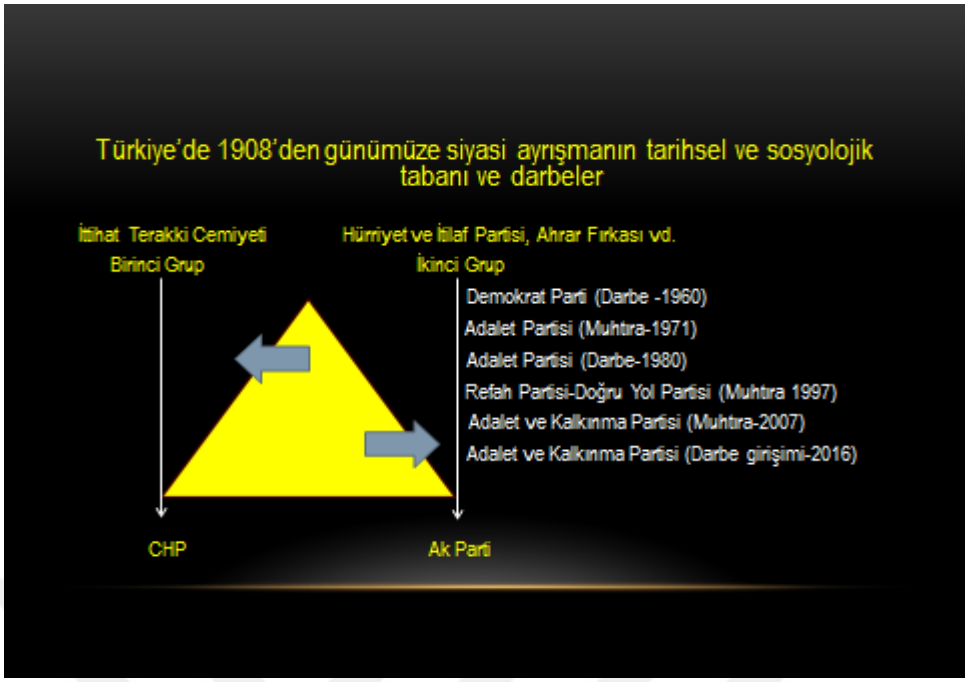
[73] 1960 müdahalesinden sonra muvazzaf subaylar yüksek miktarda konut kredisinin, denkleri olan sivil memurlara göre iki kat maaşın ve isteklerine göre bir emir eri ya da ayda 200 TL alıyorlardı. Hâl böyle olunca yasaklı DP'nin taraftarları, devrik hükümeti materyalizmle suçlayan ama kendi yaşam standartlarını yükselten ordunun durumundaki tezatlığı dile getirdiler (Karpat, 2010 s. 334).

çalıştığında, bu durum genellikle "rejim krizi" ya da "sistem tehdidi" olarak yorumlanmış ve askerî müdahalelerin gerekçesi haline gelmiştir (Özipek,2011: 672)

Özipek'in de belirttiği gibi Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısı tarihsel olarak, ister "merkez–çevre" ister "kapıkulu–reaya" ekseninde tanımlansın, iki temel sosyo-ekonomik kesim arasındaki sürekli mücadeleye dayanmaktadır. Bu mücadele, toplumsal hiyerarşinin üst kısmında yer alan imtiyazlı azınlık ile, onun altında konumlanan geniş dezavantajlı çoğunluk arasındaki yapısal çelişkiyi yansıtır. Toplumsal piramidin tepesinde askerî ve sivil bürokrasi, devlet destekli büyük sermaye çevreleri, eşraf ve toprak sahipleri bulunurken; alt katmanlarda esnaf, köylü, işçi ve memurlardan oluşan orta ve alt sınıflar yer alır. Türkiye'de iktisadî kaynakların, siyasal ve bürokratik makamların paylaşımı, tarih boyunca bu iki kesim arasında süregelen rekabetin temelini oluşturmuştur. Bu ikili yapı içinde, her dönemde söz konusu toplumsal grupların kendi siyasal temsil biçimleri ve ideolojik yönelimleri de açık biçimde gözlemlenebilir (Özipek, Şubat 2007, s. 45).

Şekil 1: Türkiye'nin Sosyal Piramidi

Şekil 2: Cumhuriyet döneminde darbeler sosyal piramidin geniş tabanına dayanan hükümetlere karşı yapıldı.[74]

Bu bağlamda, 27 Mayıs 1960 darbesinden 12 Mart 1971 muhtırasına, 12 Eylül 1980 darbesinden 28 Şubat 1997 müdahalesine kadar tüm askerî ve yarı-askerî müdahaleler, çoğunlukla demokratik yöntemlerle iktidara gelen ve çevreyi temsil eden siyasal aktörlere karşı merkez lehine yapılan müdahaleler olmuştur. Bu süreçlerde üniversiteler, medya ve aydın çevreler; ideolojik araçsallaştırma yoluyla darbeleri meşrulaştırmış, karşılığında maddi ve sembolik ayrıcalıklardan yararlanmıştır. Müdahalelerin ardında ise yalnızca siyasal kaygılar değil, aynı zamanda statü, ayrıcalık ve kaynak paylaşımına dair sınıfsal çıkarlar yatmaktadır. Sonuç olarak,

[74] Bekir B. Özipek tarafından çizilen bu tablo, Türkiye'de darbelerin ekonomik ve sınıfsal temelini ortaya koymayı amaçlamaktadır. İdris Küçükömer'in "Sağ" (Batıcı-laik) ve "Sol" (Doğucu-İslamcı) olarak iki tarihi, siyasi ve sosyolojik çizgi arasındaki karşıtlık temelinde ortaya koyduğu ayrımla, Şerif Mardin, Emre Kongar ve Kazım Berzeg'in dikotomik modelleri ile Christos Teazis'in Cumhuriyet dönemi siyasetini Birinci ve İkinci gruplar arasındaki ayrım temelinde açıklayan çalışması (Bkz. Christos Teazis, *İkincilerin Cumhuriyeti Adalet ve Kalkınma Partisi*, Mızrak Yayınları, İstanbul, 2011) göz önüne alınarak hazırlandı. Amacı, darbeler ve muhtıraların geçmişten günümüze kaotik dönemlerde gerçekleşen ve birbiriyle niteliksel benzerlik taşımayan arızi hadiseler olmayıp, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin süreklilik ilişkisi içinde anlamlı bir yer işgal ettiğidir. Sosyal piramide baktığımızda, geçmişten günümüze sürekli alt ve orta sınıflara dayalı siyasi aktörlerin hedef alınmasının, darbelerin ekonomi politiğine ilişkin bir anlamı olduğu tespit edilebilir. Bkz. Bekir Berat Özipek, "Türkiye Siyasi Hayatında 15 Temmuz Darbe Girişimi," *15 Temmuz Geçmiş Gelecek*, Ed. Abdurrahman Babacan, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018 (ss. 119-134), s. 124.

iktidar mücadelelerinin kazananı çoğunlukla merkezdeki elitler olurken, piramidin altındaki kesimler her seferinde kaybeden konumunda kalmıştır.

Tarihsel ve teorik bağlam açısından bakıldığında, 12 Mart ve 12 Eylül müdahaleleri, Türk siyasal hayatında bürokratik vesayet mekanizmasının sürekliliğini ve dönüşümünü gözler önüne sermektedir. 12 Mart müdahalesi, CHP'nin devletçi-elitist çizgisiyle uyumlu bir zeminde gelişirken; 12 Eylül ise, partiler üstü ve "tarafsız" görünme iddiasıyla, aslında sınıfsal mücadeleleri bastırmayı ve devlet-toplum ilişkisini yeniden düzenlemeyi hedeflemiştir. Bu durum, ordunun kendisini "devletin bekası"nın mutlak temsilcisi olarak konumlandırmasının sürekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Böylelikle, Türk modernleşmesinde ordunun, yalnızca siyasi iktidarın denetleyicisi değil aynı zamanda iktisadi ve toplumsal düzenin de belirleyici aktörü olduğu bir kez daha teyit edilmiştir.

3.6.2. Darbelerin Toplumsal Tabanı, İdeolojik Meşruiyeti ve Aktörleri

Bu çerçevede Türkiye'deki askerî müdahaleler, istisnai veya geçici sapmalar değil; rejimin kendisini yeniden üretmesini sağlayan süreklilik arz eden mekanizmalar olarak değerlendirilmelidir. Darbeleri mümkün kılan sadece siyasal krizin derinleşmesi değil, aynı zamanda bu müdahaleleri destekleyen belirli bir toplumsal zemin ve kurumsal yapıların sürekliliğidir. Bu toplumsal zemin, büyük ölçüde kentsel ve sosyo-kültürel sermayenin yoğunlaştığı bölgelerden (örneğin Ankara'da Çankaya, İstanbul'da Nişantaşı, İzmir'de Karşıyaka) oluşur. Sürekli aktörler arasında barolar, tabip odaları, akademik kurumlar ve büyük sermaye grupları gibi korporatif yapılar yer alırken; değişken aktörler ise her müdahale döneminde farklılaşan siyasi partiler, entelektüeller ve kanaat önderleri olmuştur.

Bu müdahaleleri destekleyen resmî ideoloji, derinlikli olmasa da son derece sistematik bir biçimde işlenmiş; özellikle tehdit algısı, iç düşman inşası ve kolektif toplumsal örgütlenmeyi engelleyici söylemler yoluyla piramidin altındaki kitlelere benimsetilmeye çalışılmıştır. Hatta bu ideolojiye karşı çıkan kesimler dahi, zamanla

bu söylemin çerçevesi içinde hareket etmek durumunda kalmış ve bu ideolojik yapının ürettiği düşünce kalıplarını içselleştirmiştir.

Türkiye'de askerî müdahaleler yalnızca belirli dönemlerin kriz anlarına ait geçici tepkiler değil; merkezî bürokratik ve ekonomik elitlerin, çevreden gelen demokratik talepler karşısında kendi ayrıcalıklarını[75] koruma amacıyla geliştirdikleri tarihsel, sınıfsal ve ideolojik reflekslerdir. Bu refleksler, Şerif Mardin'in merkez-çevre paradigması çerçevesinde okunabilir olduğu gibi; Antonio Gramsci'nin hegemonya kuramı ve Althusser'in ideolojik aygıtlar yaklaşımıyla da analiz edilebilir. Türkiye'de darbeler, hâkim sınıfın iktidarını yeniden tesis eden bir yeniden üretim mekanizması olarak çalışmış; bu sayede rejimin sınıfsal ve ideolojik sürekliliği sağlanmıştır.

3.7. Türkiye'de Vesayetçi Anayasal Düzen 'İn Politik Ekonomisi

Türkiye'nin en dikkat çekici paradokslarından biri, 80 yılı aşkın çok partili demokratik deneyimine rağmen, anayasacılık ile demokrasi arasında istikrarlı ve sürdürülebilir bir dengeyi henüz tam anlamıyla oluşturamamış olmasıdır. Uzun yıllar boyunca anayasacılık, demokratik işleyişin aleyhine çalışmış; askeri ve sivil bürokratik vesayet mekanizmaları, halk tarafından seçilmiş organların hareket alanını büyük ölçüde kısıtlamıştır. Ancak son yıllarda ise bu sürecin tersine döndüğü ve demokrasi ilkesinin, çoğunluğun mutlak egemenliği şeklinde anlaşılması nedeniyle anayasalcılığın zayıfladığı gözlemlenmektedir. Bu durum, anayasal denge ve denetim mekanizmalarını etkisiz hale getirmekte ve ortaya çıkan rejimi bir anayasal demokrasi

[75] DP döneminde genel olarak devlet memurlarının, özel olarak da ordu mensuplarının yaşadığı statü kaybını, Kenneth Fidel'in aktardığı ve eski bir piyade albayına ait olan şu sözler daha net açıklıyor: "*Ordu, zarar gören tek grup değildi… öğretmenleri ve devlet memurlarını da bir kenara attılar. Artık şehirlerin iyi kısımlarında oturamıyorlardı… Bu insanlar yıllarca şeref duydukları her şeyden mahrum bırakıldılar – yüksek hayat şartları ve yeni zengin çiftçi ve tüccarlar nüfusun en ileri kesimi olma şeref ve saygınlığını yok ettiler* (Hale, 1996 s. 95)." Karpat'ın bizzat görüştüğü subaylar da ev sahiplerinden, bahşişi düşen subayların onlarla ilgilenmemesinden, pahalı ürünleri onlara göstermeyen dükkân sahiplerinden, ailelerin kızlarını onlara layık görmemesinden, ek iş yapmak zorunda kalmalarından vs. şikâyet etmekteydi. Yine daha 1954'lerde kurulan ilk örgütlerden birinin kurucularından bir subayın, "örgütün ismini İade-i İtibar Cemiyeti koymak niyetinin olduğunu söylemesi oldukça manidardır (Karpat, 2010 s. 321, 323).

olmaktan çıkararak "yarışmacı otoriter rejim" niteliğine büründürmektedir (Özbudun, 2012).

Cumhuriyet'in ilk anayasası olan 1924 Anayasası, hem tek partili otoriter dönemde (1925–1946) hem de nispeten demokratik çok partili dönemde (1946–1960) uygulanmış olmasıyla özgün bir nitelik taşımaktadır. Serbest ve hararetli tartışmalar neticesinde kabul edilen 1924 Anayasası, özünde demokratik bir metin olarak değerlendirilebilir (Özbudun, 2012: 15). Anayasada egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu (madde 3), TBMM'nin milletin yegâne temsilcisi olduğu (madde 4) ve yasama-yürütme yetkilerinin TBMM'de birleştirildiği (madde 5) belirtilmiştir. Ayrıca, temel hak ve özgürlükler doğal hukuk anlayışı doğrultusunda güvence altına alınmıştır.

Ancak, bu anayasa anayasal denetim mekanizmalarını yeterince kurumsallaştıramamış, özellikle yasama organının üstünlüğü anlayışı nedeniyle çoğunlukçu demokrasi anlayışını beslemiştir. Bu eksiklikler tek parti döneminde sorun teşkil etmese de çok partili yaşama geçildikten sonra, çoğunluk partisi eliyle çıkarılan hak ve özgürlükleri sınırlayan yasalar toplumsal kutuplaşmayı artırmıştır. Neticede bu gerilim 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesiyle sonuçlanmıştır (Gençkaya, 2011: 41).

1961 Anayasası, Türkiye'de çoğunlukçu demokrasi anlayışının potansiyel tehditlerine karşı geliştirilen bir "koruyucu anayasacılık" paradigması çerçevesinde şekillendirilmiştir. Bu anayasa, hukukun üstünlüğünü esas alan anayasa yargısı, yargı bağımsızlığı ve özerk kurumlar aracılığıyla normatif bir denge sistemi oluştururken, aynı zamanda seçilmiş siyasal iktidarların yetkilerini daraltıcı bir işlev üstlenmiştir. Bu yönüyle, halk egemenliği ilkesi, vesayetçi mekanizmalar aracılığıyla denetlenmiş ve sınırlanmıştır (Heper, 1985: 153; Özbudun, 2012: 23). Askerî müdahalenin ardından kaleme alınan anayasa, esasen bürokratik ve askerî elitin siyasal alandaki hegemonik konumunu yeniden tesis etme çabasının kurumsal bir ürünüdür.

Yasama organının yetkilerinin sınırlandırılması, yürütme ve yargı alanında özerk denetim mekanizmalarının güçlendirilmesi ve halkın doğrudan temsil gücünün bu

yapılara karşı zayıflatılması, 1961 Anayasası'nın temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Milli Güvenlik Kurulu'nun anayasal statü kazanması, tabii senatörlük sistemi ve askeri yargının yetki genişliği gibi düzenlemeler, askerî-bürokratik vesayet rejiminin anayasal düzeyde kurumsallaştırılmasının göstergeleridir. Bu düzenlemeler, yalnızca kurumsal yapılarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda seçkinci ve otoriter-modernleştirici bir devlet aklının sürekliliğini de güvence altına almıştır (Berzeg, 2000: 153–154).

Turan Güneş, 1961 Anayasası'nın ruhunu "genel oya ve siyasal partilere duyulan güvensizlik" olarak tanımlarken (Güneş, 1983: 80), Taha Parla bu metni "hafif romantik" ve "rasyonel siyaset karşıtı" bir anayasa olarak nitelendirir (Parla, 2016: 33). Anayasa, yalnızca hukuki değil, aynı zamanda sınıfsal ve ideolojik bir uzlaşının ürünüdür. Dönemin siyasal aktörleri ve bürokratik seçkinleri arasındaki kırılgan dengeyi sağlamak amacıyla oluşturulan bu "büyük koalisyon",[76] aynı zamanda Demokrat Parti döneminde değişen devlet-toplum ilişkisini yeniden elitist ve merkeziyetçi bir eksene çekmeyi amaçlamıştır (Cook, 2008: 245–246).

Metin Heper'in değerlendirmesine göre (2018: 151), "liberalizm" ve "demokrasi" kavramları Anglo-Amerikan siyasal geleneğinde kazandıkları anlam çerçevesinde ele alındığında, 1961 Anayasasının liberal bir anayasa olduğu ya da bu dönemde Türkiye'de gerçek anlamda bir demokratikleşme iradesinin ortaya konulduğu sonucuna varmak güç görünmektedir. Nitekim Turan Güneş'in de belirttiği üzere (1983: 80), profesörler komisyonunun önerileri doğrultusunda hazırlanan 1961 Anayasası'na hâkim olan temel yaklaşım, genel oy ilkesine ve siyasal partilerin siyasal yaşamda belirleyici rol üstlenmelerine yönelik belirgin bir güvensizlik olarak tanımlanabilir.

[76] 1961 Anayasası, bir yönüyle "büyük koalisyonu" tahsis eden, bir yönüyle de kısmen zoraki bir uzlaşmaya dayanan tarzda kaleme alındı.1971 "Bu reformların amacı Demokratların yaptığı gibi devlet kaynaklarının dağıtım şeklini değiştirmeye kalkışacak veya Kemalizm'e karşı bir söylem geliştirecek herhangi bir siyasî oluşumun potansiyel gücünü sınırlamaktı (Cook, 2008 s. 245-246)." Darbe, eski iktidar koalisyonu bürokratik-aydın-askerî elitlerin- yeni bir sivil düzenin doğuşuna karşı yeniden başa geçmek ve tek parti diktatörlüğünü- yeniden tesis etmeyi hedefleyen sınıfsal bir tepkiydi ve anayasası da bunu yansıtıyordu.

Bu bağlamda 1961 Anayasası, siyasal meşruiyetin yalnızca "milli irade" vurgusuna dayandırılmasına izin vermeyen bir kurumsal çerçeve oluşturmuştur. Fransız üçüncü Cumhuriyeti'nin "cumhuriyetçi sentezi" veya Bismarck Almanya'sının "anayasal ikilik" modeline benzer biçimde, Montesquieu'cü bir "karma anayasa" anlayışı benimsenmiş; bu çerçevede bürokratik entelijansiyanın fiilî siyasal nüfuzu kurumsal mekanizmalar aracılığıyla meşrulaştırılmıştır. Nitekim anayasanın 4. maddesi, egemenliğin millete ait olduğunu belirtmekle birlikte, bu egemenliğin ancak yetkili kılınmış anayasal organlar aracılığıyla kullanılabileceğini hükme bağlamıştır.

Bu düzenleme, çok partili siyasal düzen içinde aşkın devlet anlayışının hukukî araçlar vasıtasıyla kurumsal yapıya dâhil edilmesi anlamına gelmekteydi. Böylece 1961 Anayasası, bürokratik seçkinleri ulusun seçilmiş temsilcilerinin karşısında konumlandıran bir siyasal mimari ortaya koymuştur. Heper'e göre bu anayasal tasarım, Türkiye'nin siyasal hayatında içkin olduğu düşünülen "aşırı katılımcılık" eğilimlerini ya da başka bir ifadeyle "rasyonel demokrasiye set çeken çoğulculuk" dinamiklerini denetim altına almayı amaçlayan bir kurumsal çözüm niteliği taşımaktaydı (Heper, 2018: 152).

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi, siyasal sistemin sivil toplum yönünde dönüşmesine karşı, iktidardan uzaklaştırılmış askerî, bürokratik ve aydın kesimlerin restoratif bir sınıfsal refleksi olarak okunmalıdır. Bu bağlamda 1961 Anayasası, yalnızca 27 Mayıs müdahalesinin ürünü değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in tek parti döneminden itibaren inşa edilen otoriter-modernleştirici devlet yapısının sürekliliğini kurumsallaştıran bir belgedir.

Sonuç olarak, 1961 Anayasası'nı yalnızca hukuki bir metin olarak değil; merkez-çevre çatışması ekseninde şekillenen Türk siyasal sisteminin yapısal sürekliliğini ve sınıfsal kırılmalarını anlamak açısından da kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirmek gerekir. Bu anayasa, kurucu elitin vesayetçi anlayışı ile halk egemenliğine dayalı demokratikleşme talepleri arasındaki tarihsel gerilimin anayasal zemin üzerindeki kristalleşmiş hâlidir. Böylece Cumhuriyet rejiminin siyasal meşruiyetini halk

iradesinden çok, kurumsal denge ve denetim mekanizmalarına dayandıran bir paradigmanın sürekliliğini gözler önüne serer.

3.8. OYAK'ın Kuruluşu: Bürokratik-Askerî Seçkinlerin Ekonomik Konumu ve Sınıfsal İttifaklar

27 Mayıs 1960 askerî müdahalesinin ardından, Türkiye'de askerî-sivil bürokrasinin girişimiyle özgün bir yasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. Kurucu Meclis tarafından çıkarılan ve 1 Mart 1961 tarihinde yürürlüğe giren 205 sayılı yasa ile Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) resmî olarak kurulmuştur.[77] Yasanın gerekçesinde kurumun amacı, Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları için yardımlaşma faaliyetleri yürütmek olarak tanımlanmıştır. Ancak yasanın son maddelerinde yer alan ayrıntılı düzenlemeler, bu kurumun klasik anlamda bir yardımlaşma örgütü olmaktan çok, geniş ölçekli bir ticari ve mali işletme olarak yapılandırıldığını açıkça göstermektedir (Parla, 2006: 201-202).[78]

Kuruluşundan itibaren OYAK, Türkiye ortalamasının çok üzerinde ücretlerle emekli subaylar ve onların yakınlarına istihdam sağlayarak, askerî elitin ekonomik refahını güvence altına alan ayrıcalıklı bir yapı haline gelmiştir (Akça, 2009: 227-228). 1970'li yıllara kadar bu kurumun faaliyetlerinin yalnızca yaklaşık %20'si yardımlaşma hizmetleriyle ilişkili olup, geri kalan %80'lik kısmı ise daha çok ithalata ve ticarete yönelmiştir (Parla, 2009: 201-203). Bu yönüyle OYAK, kendisini oluşturan zümrenin –askerî bürokrasi ve onunla ittifak halindeki sermaye çevrelerinin– çıkarlarına hizmet eden bir kurumsal mekanizma olarak işlev görmüştür (İnsel, 2006: 55-56).

[77] T.C. Başbakanlık, 1961: 982-997

[78] Benzer bir yapı, 1922'de Ankara'da kurulan Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'dir. Dönemin pek çok askerî şöhreti devletin kurduğu bu şirkette toplanmıştır. Şirketin kurucuları arasında 54 milletvekili ve 37 tüccar önemli yer tutmaktadır. Şirket, 1 Temmuz 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* ve 9 Temmuz 1923 tarihli *Vatan* gazetelerine verdiği ilanda hissedarlarının büyük bir kısmının "kahraman ordumuzun binbaşı ve daha yüksek rütbeli subaylardan" oluştuğunu söylemektedir (İlkin, Selim, "*Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi*", ODTÜ Gelişme Dergisi, İlkbahar 1971, sayı 2, s. 202. Konu ile ilginç bilgiler için ayrıca bkz.: Küçük, Yalçın, "Türkiye Üzerine Tezler1", Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 47-54.

Kuruluş döneminde, OYAK'ın ulusal savunma sanayisine katkı sunmak gibi bir amacı da bulunmamıştır. Öyle ki, ordu mensuplarının temel ihtiyaçlarını karşılamada dahi dış desteğe başvurulmuş; 1970'li yıllarda deniz ve hava araçlarının üretimi için kamuoyuna yardım çağrıları yapılmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda bu alana Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (TSKGV) aracılığıyla giriş yapılmıştır (Parla, 2006: 204, 216 vd.).

OYAK'ın yapısı ve faaliyet alanı, C. Wright Mills'in tanımladığı "iktidar üçgeni"nin –hükümet, iş çevreleri ve askerî elit– Türkiye'deki somut karşılığı olarak değerlendirilebilir. Bu üçlü koalisyonun kurumsal bir örneği olan OYAK, 1961 Anayasası'nın sağladığı siyasal ve kurumsal zemin üzerinde yükselmiştir. Anayasa, 1960 Darbesi'nin ardından eski asker-sivil bürokrasi ile İstanbul kökenli sanayi burjuvazisi ve şehirli aydınlar arasında tesis edilen uzlaşının hukuki ifadesi olmuş, bu kesimlerin yeni dönemdeki çıkarlarını güvence altına alacak biçimde yapılandırılmıştır. Bu kesimlerin, yükselen köylü hareketleri ve Demokrat Parti etrafında şekillenen yeni ticaret burjuvazisinin siyasal güç kazanma eğilimine karşı geniş tabanlı bir meşruiyet üretme kapasiteleri olmadığından, çözüm askeri müdahale aracılığıyla bulunmuştur. Asker, yalnızca siyaseti dizayn etmemiş, aynı zamanda ekonomik tahakküm araçlarını da kendi denetimi altına almıştır (Akça, 2009: 231).

OYAK'ın ilk Yönetim Kurulu'nda yer alan figürler, bu sınıfsal ittifakın doğrudan izlerini taşır. Vehbi Koç ve Kazım Taşkent gibi dönemin önde gelen sanayi sermayesi temsilcilerinin kurumun kurucu hissedarları ve yöneticileri arasında yer alması, askerî bürokrasi ile sermaye grupları arasında kurulan "stratejik mutabakat"ın kurumsal boyutunu gözler önüne sermektedir (Parla, 2009: 210-211). Milli Birlik Komitesi tutanaklarında yer alan ifadeler[79] de bu iş birliğinin bilinçli ve hedefli bir yönelime sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda OYAK, yalnızca bir sosyal güvenlik

[79] "Deneyimli ve hatta bu alanda birer otorite olarak görülen pek çok insanla dayanışmayı gerekli kılan bir işleyişi de yasaya ekledik... Bu kuruluşta silahlı kuvvetlerin egemen olmasını istemedik. Çünkü pazar koşullarını bilmiyoruz, ticaret alanına ilişkin bilgimiz de çok az."

kurumu değil, aynı zamanda askerî-bürokratik seçkinlerin ekonomik tahkimatını sağlayan bir sınıf aygıtı olarak değerlendirilmelidir.

OYAK'ın kuruluşu, 27 Mayıs rejiminin yalnızca siyasal bir restorasyon değil, aynı zamanda ekonomik düzeyde de askerî-sivil bürokrasinin güç ve imtiyazlarını tahkim etmeye dönük bir proje olduğunu ortaya koymaktadır. Kurumun faaliyetleri, Türkiye'de devlet aygıtının sınıfsal karakterini ve sermaye birikimi süreçlerine nasıl müdahil olduğunu açıklayan önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu çerçevede, OYAK'ın yapısı, klasik Weberyen anlamda bir "rasyonel-bürokratik örgüt"ten çok, Gramsci'nin belirttiği anlamda bir "hegemonik aygıt" olarak işlev kazanmıştır: Yalnızca ekonomik değil, ideolojik olarak da belirli bir sınıfın –askerî bürokrasinin ve onunla ittifaklı sermaye kesimlerinin– tahakkümünü sürdüren bir düzenek.

1960 sonrasında kurulan siyasal düzende, askeri bürokrasinin yalnızca siyasal karar alma süreçlerinde değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal kaynakların dağıtımında da ayrıcalıklı bir konuma yerleştiği görülmektedir. Bu ayrıcalıklı konumun somut yansımalarından biri ise, darbe sonrasında başlatılan ve kamuoyunda "Alyans Kampanyası" olarak bilinen uygulama ile toplanan kaynakların askerî personel için konut yapımında kullanılmasıdır.

Ankara'da sonu "evler" eki ile biten birçok semt vardır. Bunlar arasında biri oldukça farklıdır. Alyans Evleri, Türkiye'nin farklı bir tarihine de tanıklık eder. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi yapılmış ve Milli Birlik Komitesi iş başına geçmişti. Darbe öncesi bozulan ekonomik durumu düzeltmek amacıyla arayışların sürdüğü günlerde yine askerler tarafından Hazineye yardım amacıyla "Alyans Kampanyası" başlatıldı. I. Zırhlı Tugay'ın subay, astsubay, er ve onların ailelerinin alyansını hazineye bağışlamasıyla kampanya başlatıldı. Askerlerin başlattığı bu kampanya kısa sürede ülke geneline yayıldı. Halkın bağışlarını kabul etmek üzere önce İstanbul'da, daha sonra da diğer illerde heyetler kurularak faaliyete geçildi. Kampanyaya yurt dışından da katılımlar olurken iş adamı Vehbi Koç, kampanyaya 26 kilo altın ve bir bina bağışladı. Başta ordu mensupları olmak üzere, işçi, öğretmen ve öğrencilerin katıldığı kampanya sonucunda hazinede yüklü miktarda altın ve mücevher birikti. İlk başlarda

halk tarafından geniş ölçüde sahiplenen kampanya daha sonraları Ankara Yücetepe'deki askeri lojmanların halktan alınan bu paralarla yapıldığına ilişkin söylentilerin çıkmasıyla hayal kırıklığı yarattığı. Hatta bu lojmanlar "Alyans Evleri" şeklinde anılmaya başlandı (Altun,2009:10-11). Alyans olayının tarihi gerçeğinin üzerindeki örtüyü ise 27 Mayıs sürecini kitaplaştıran eski Bakan Yılmaz Karakoyunlu açtı. 1960'taki darbenin ardından ekonomiyi düzlüğe çıkarma adı altında vatandaştan ziynet eşyası toplandığını belirten Karakoyunlu, herkes alyanslarını evlilik yüzüklerini orduya bağışladı. Bundan çıkan paralarla Ankara'da Yahya Kemal Caddesi'nde, İstanbul'da da Zincirlikuyu'da 4 binin üzerinde ev yapıldı. Bu evler 27 Mayıs'tan sonra emekliye sevk edilen ihtilalci subaylara 20 yılda ödenmek üzere yıllık yüzde 2-3'lük faizle verildi dedi. Karakoyunlu (2004), *Yorgun Mayıs Kısrakları* adlı romanında darbeden sonra toplanan alyanslarla mahalleler kurulduğunu, buraların 'alyans mahallesi' olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Hazine için toplanan alyansların amacına uygun kullanılmadığını vurgulayan eski bakan, Türkiye Emlak Kredi Bankası tarafından yaptırılan evlerin bir yıl içinde tamamlanıp söz konusu kişilere teslim edildiğini dile getirmektedir.

3.9. 1983–1991 Dönemi: Turgut Özal ve Devlet-Halk İlişkisinde Paradigma Değişimi

1983–1991 yılları, Türkiye'nin siyasal, iktisadî ve toplumsal açıdan önemli kırılmalar[80] yaşadığı bir dönem olmuştur. Cumhuriyet tarihi boyunca ilk kapsamlı yeniden yapılanmanın gerçekleştiği bu dönemde, aynı zamanda devlet yönetiminde ilk gerçek liderlik değişimi de yaşanmıştır. Olağanüstü koşullarda iktidara gelen ve kişisel karizmasıyla farklı bir siyasal liderlik tarzı ortaya koyan Turgut Özal, Batı tipi demokratik bir devlet anlayışını savunmuştur. Ona göre, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu sistem "devlet için halk" değil, "halk için devlet" anlayışına dayalı olmalıydı (Ataman,

[80] Turgut Özal döneminde Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) önünü açmaya yönelik uygulamalar, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren benimsenen devlet merkezli, büyük ölçekli sanayi yatırımlarını ve kamu girişimciliğini esas alan ekonomik politikalardan önemli ölçüde farklılık göstermekteydi. Bu politikalar, devletin ekonomideki yönlendirici ve belirleyici rolünü kademeli biçimde azaltarak, toplumsal dinamikler ile piyasa mekanizmasının öne çıktığı yeni bir ekonomik yapının temellerini oluşturmuştur (Özdemir, 2006, s. 101). Bayramoğlu'nun da belirttiği gibi 80"lerden sonra sermaye yapısı farklılaşmış, yan kaynakların büyük bir çoğunluğunu emen tekelimsi sermaye dokusunun karşısına, esnek ve küçük-orta ölçekli üretim çerçevesinde yeni iktisadî aktörler çıkmıştır (Bayramoğlu, 2007 s. 26).

2011, 588). Mustafa Erdoğan'ın ifadesiyle, Özal devleti kutsal bir varlık olarak değil, "araçsal bir mekanizma" olarak görmekteydi (Erdoğan, 2001, 18). Böylece, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e aktarılan "sultan–kul" veya "devlet–reaya" ilişkisini dönüştürerek, bireyin devlete karşı pasif olduğu geleneksel anlayışın yerine devletin halkın denetiminde olduğu yeni bir paradigma getirmek istemekteydi. Özal'ın temel hedefi, devlet-halk dengesini halk lehine yeniden kurmaktı. Bu yaklaşım, Cumhuriyet tarihi boyunca süreklilik gösteren bürokratik vesayet anlayışına karşı önemli bir meydan okuma niteliği taşımış ve devlet-toplum ilişkisinde liberal-demokratik bir dönüşüm girişimi olarak okunmuştur.

Özal'ın iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye'nin demokratik olmayan devlet yapısını dönüştürme çabaları hız kazanmıştır. İlk adım olarak, kendi ifadesiyle devletin imkânlarını sömüren "oligarşik yapı"ya karşı mücadele etmiş, bürokratik seçkinlerin siyasetteki belirleyici rolünü sınırlamaya çalışmıştır. İkinci olarak, otoriter seçkinler grubuna karşı sivil toplumun güçlendirilmesi sürecini başlatmıştır. Üçüncü olarak, özellikle statükocu kimlikleriyle öne çıkan Dışişleri[81] ve Maliye Bakanlığı'nın yetkilerini daraltarak, seçilmişlerin (siyasal iradenin) atanmışlar (bürokratik irade) üzerindeki üstünlüğünü tesis etmeye yönelmiştir. Bu reformist adımlar, Özal'ın devlet yapısını demokratikleştirme arzusunu ortaya koymakla birlikte, aynı zamanda Türkiye'de siyasal alanın yeniden tanımlanmasında sivil siyasetin önceliğini güçlendiren önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Demokrasinin işlevselliğini artırmak amacıyla sivillerin askerî kurumlar üzerindeki kontrolünü sağlayacak mekanizmalar oluşturulmaya başlanmıştır. Özal döneminde, askeri liderlerin sivil otoriteden emir alır hâle gelmesi bu sürecin en dikkat çekici

[81] Bu satırların yazarının, yurt dışında görev yapan bir büyükelçiden bizzat edindiği bilgilere göre, Turgut Özal dönemine kadar Türk dışişleri teşkilatında yükselmenin en belirleyici unsurlarından biri, genellikle Galatasaray Lisesi mezunu olmak ya da en azından bu çevreyle bağlantılı bulunmaktı. Ancak, Özal döneminde bürokratik kadrolarda geleneksel elit ağlarının kırılmasıyla birlikte, liyakat ve farklı sosyo-kültürel aidiyetlerin ön plana çıkmaya başladığı görülmüştür. Söz konusu büyükelçi, kendisinin sıkı bir Fenerbahçe taraftarı olmasına rağmen, Başkonsolosluk ve ardından Büyükelçilik görevlerine Özal döneminde atanabildiğini belirtmiştir. Aynı diplomata göre, 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde dış temsilciliklerde görev yapan yaklaşık elli kadar "Fenerbahçeli" büyükelçinin bulunması, bu dönemde dışişleri bürokrasisinde yaşanan sosyokültürel çeşitlenmenin dikkate değer bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

göstergesidir. 1987 yılında yaşanan atama krizi, bu dönüşümün sembolü olmuştur. Orgeneral Necdet Üruğ'un ardından Genelkurmay Başkanlığı'na Orgeneral Necdet Öztorun'un getirilmesi beklenirken, Özal sürpriz bir kararla kendi tercihi olan Necip Toruntay'ı bu göreve atamıştır. Bu atama, ordunun kendi içinde hazırladığı uzun vadeli planları bozmuş ve askeri vesayetin siyasal alanı yeniden dizayn etme girişimlerine güçlü bir sivil müdahale anlamına gelmiştir (Gökmen, 1992, 131-134). Bu olay, Türkiye'de asker-sivil ilişkilerinde bir kırılmayı ifade etmiş, sivil iradenin ilk defa bu ölçüde açık ve kararlı bir biçimde askerî vesayet karşısında üstünlük kurabildiğini göstermiştir.

Ne var ki, Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde başlayan ve ölümünden sonra daha da yoğunlaşan "geleneksel yapıya dönüş" eğilimleri, 28 Şubat 1997'de Refah–Yol hükümetine karşı gerçekleştirilen "post-modern darbe" ile zirveye ulaşmıştır.[82] Özal'ın siyasal mirasını ortadan kaldırmak şeklinde yorumlanan bir "karşı reform programı" hayata geçirilmiştir. Bu yaklaşıma göre Özal döneminde yapılan değişiklikler bir "devrim" olarak nitelendirilecekse, 28 Şubat süreci de bir "karşı devrim" olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, 3 Kasım 2002 seçimlerinde tek başına iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), Özal'ın politikalarını sürdürme niyetini beyan ederek "İkinci Reform Paketi"ni uygulayacağını açıklamıştır. Seçim öncesinde yapılan bu tür açıklamalar, halk nezdinde Özal'ın reformlarının meşruiyetini koruduğunu ve geniş toplum kesimlerinin bu değişimleri onayladığını göstermektedir (Ataman, 2011, 598). Bu gelişmeler, Özal'ın siyasal mirasının yalnızca kendi dönemiyle sınırlı kalmadığını, sonraki siyasal aktörler tarafından da sahiplenilen bir demokratikleşme ve sivil siyaset söylemi yarattığını ortaya koymaktadır. Ancak, aynı miras farklı dönemlerde bürokratik-askerî vesayet odakları tarafından hedef alınarak Türkiye siyasetinde kalıcı bir gerilim hattı oluşturmuştur.

[82] Ali Bulaç, 28 Şubat sürecini "idari bürokratik merkezin çevre adını verdiği, aslında toplumsal merkeze karşı son direnişi" olarak nitelendirmiştir. Yani merkez, (Osmanlı'dan bu yana iktidarı koruyan seyfiye, ilmiye ve kalemiye; yani askerler, sivil bürokrasi, üniversite, büyük sermaye, yargı, medya ve sanatçılar), 28 Şubat'ta aşağıdan gelen baskıya karşı son kez direndi. Muhsin Öztürk, Türkiye Muhafazakarlaşmıyor, Aksiyon dergisi, S. 707, 23/06/2008

Sonuç olarak Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi iktidarı (1983–1993), vesayet rejiminin yapısal sınırlarını zorlayan ve bürokratik egemenliğe meydan okuyan bir siyasal çizgiyi temsil etti. Özal, ekonomik liberalleşmeyi ve piyasacı reformları önceliklendirerek, devletin ekonomik alan üzerindeki kontrolünü kırmaya çalıştı. Ayrıca siyaset-asker-bürokrasi ilişkisini dönüştürmek üzere birçok idari ve yapısal reforma girişti. Bu süreçte, vesayet kurumlarının etkisi zayıflamaya başladı; ancak 1982 Anayasası'nın yarattığı kurumsal engeller, bu dönüşümün sınırlı kalmasına yol açtı. Özal dönemi, vesayet sistemine karşı piyasa ve siyaset merkezli bir meydan okuma olsa da bu dönüşüm, anayasal sınırlar ve bürokrasinin direnç noktaları nedeniyle tam anlamıyla tamamlanamadı.

1993–2002 yılları arasında Türkiye, siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik krizler ve koalisyon hükümetleriyle karakterize edilen bir döneme girdi. Bu süreçte yeniden bürokratik elitler ve özellikle askerî yapıların siyasal kararlar üzerindeki etkisi arttı. 28 Şubat süreciyle birlikte postmodern darbe pratiği uygulanarak sivil hükümet üzerinde baskı kuruldu ve İslamcı hareketlerin siyaset alanından dışlanması hedeflendi. Yargı, medya ve yüksek bürokrasi aracılığıyla siyaset üzerindeki denetim yeniden güçlendi. Böylece halk iradesi bir kez daha "devletin bekası" söylemiyle bastırıldı. 1990'lar, devlet merkezli bürokratik egemenliğin yeniden tesis edildiği, halkın siyasal tercihlerinin yeniden şekillendirilmeye çalışıldığı bir "vesayet restorasyonu" dönemi oldu.

3.10. 2000'li Yıllarda Dönüşümün Taşıyıcısı: Adalet ve Kalkınma Partisi

2000'li yıllar, Türkiye siyasal tarihi açısından önemli bir değişim ve dönüşüm dönemini ifade etmektedir. 28 Şubat 1997 post-modern müdahalesiyle başlayan ve ardından gelen istikrarsız koalisyon hükümetleriyle derinleşen siyasal ve ekonomik kriz sürecinin ardından, Türkiye yeni bir siyasal momentuma girmiştir. Bu dönüşümün temel siyasi aktörü, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan[83] liderliğinde 2002 seçimleriyle

[83] Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) kuruluş sürecine ilişkin olarak, dönemin tanıklarından birinin bu satırların yazarı ile paylaştığı bilgiler dikkat çekicidir. Bu anlatıya göre, parti henüz resmen İçişleri Bakanlığı'na tescil edilmeden önce, parti programı ve ilgili belgeler Genelkurmay Başkanlığı tarafından sürekli denetime tabi tutulmuştur. Söz konusu belgeleri iletmekle görevli kuryenin

iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) olmuştur. Cumhuriyet tarihinin en çalkantılı dönemlerinden birinin ardından iktidara gelen bu parti, yalnızca yeni bir siyasi iktidar değişimini değil, aynı zamanda devlet-toplum ilişkilerinde ve iktisadi yapılanmada paradigmatik bir dönüşümü temsil etmiştir.

AK Parti, 2001 krizinin ardından, hem devletçi-sermaye blokuna karşı Anadolu sermayesini temsil etme iddiasıyla hem de "AB üyeliği, demokratikleşme, özgürlükler" söylemleriyle hem de Türkiye'de merkez–çevre gerilimini yeniden yorumlayan, vesayetçi bürokratik elitlere karşı "halkın partisi" söylemiyle yola çıkmıştı. Bu dönemde AK Parti hem piyasa yanlısı liberal değerlerle hem de muhafazakâr-demokrat kimlikle geniş bir toplumsal meşruiyet inşa etmeye çalıştı. Devletle mesafeli duran, sivil siyaseti önceleyen bu söylem, ilk yıllarda TÜSİAD sermayesi ile "Anadolu Kaplanları" arasında bir denge yaratmayı amaçlıyordu. Kuruluş felsefesinde demokratikleşme, Avrupa Birliği'ne uyum, liberal ekonomik düzen ve sivil siyasetin güçlendirilmesi ön plandaydı. Bu yönüyle AK Parti, bir tür "ekonomik girişimcilik ile demokratikleşme" ittifakını temsil ediyor, merkezin devletçi-elitist yapısına karşı çevrenin taleplerini sahiplendiğini iddia ediyordu (Kahraman, 2008:123). Christos Teaziz'in de (2010, s. 143) vurguladığı üzere, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin demokrasi anlayışı Türkiye bağlamında iki temel eksen etrafında şekillenmektedir. İlk olarak, demokrasi liberal değerler ve bireysel özgürlükler temelinde ele alınmakta; bu çerçevede din ve vicdan hürriyeti, bireyselliğin en önemli tezahürü olarak görülmektedir. İkinci olarak ise, demokrasi ekonomik liberalleşmeyle ilişkilendirilmekte; sermayenin serbest dolaşımı ve girişim özgürlüğünün artırılması, yerel toplumsal yapıların geleneksel değerlerini korumalarına rağmen, liberal piyasa dinamiklerinin önünü açan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu iki yönelimin sentezi, AK Parti'nin siyasal ideolojisinin özünü oluşturmakta ve partinin hem geleneksel muhafazakârlık hem de ekonomik liberalizm arasında kurduğu dengeyi temsil etmektedir.

başlangıçta yüzbaşı rütbesinde olduğu, parti tarafından belirli taleplerin karşılanmasıyla birlikte bu kuryenin rütbesinin kademeli biçimde yükseldiği ifade edilmektedir.

AK Parti dönemi, Türkiye'nin sosyal, ekonomik, siyasal ve hukuki yapısında köklü değişimlerin yaşandığı bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiş; 1950'de Demokrat Parti'nin ve 1983'te Anavatan Partisi'nin iktidara gelişleriyle benzer tarihsel bir kırılma hattı oluşturmuştur. Bu bağlamda AK Parti iktidarı, yalnızca bir hükümet değişikliği değil, devletin merkezî bürokrasisine karşı toplumsal tabanın yeniden siyasal özne hâline geldiği, merkezin çevreye açıldığı bir siyasal yeniden yapılanma süreci olarak da değerlendirilebilir.

AK Parti'nin doğduğu siyasal ortam, 28 Şubat muhtırası sonrasında biçimlenmişti.[84] İktidarda, 28 Şubat kararlarını uygulamayı taahhüt etmiş olmanın siyasal bedelini ödeyen ve aynı zamanda bu müdahalenin belirlediği ekonomik düzenin yarattığı toplumsal tahribatın yükünü taşıyan DSP–MHP–ANAP koalisyonu bulunuyordu. 1999 ve 2001 yıllarında yaşanan iki büyük ekonomik kriz, yalnızca hükümetin yetersizliğinden değil, aynı zamanda devletin yapısal sorunlarından ve sermaye birikim modellerinin tıkanmasından kaynaklanıyordu. 19 Şubat 2001 tarihli Millî Güvenlik Kurulu toplantısında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında yaşanan sert tartışma, ekonomik krizin görünen yüzü olmuş; ancak krizin temel nedeni, 28 Şubat sürecinin otoriter siyaset anlayışının, ekonomik yolsuzluklarla ve toplumsal adaletsizliklerle birleşmesiydi. Bu nedenle koalisyon hükümetinin çöküşü hem ekonomik sistemin sürdürülemezliğini hem de siyasal temsilin meşruiyet krizini açığa çıkarmıştır. 2001 krizi, Türkiye'de devlet merkezli

[84] Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) siyasal sahneye çıkışı, Türkiye'nin geçirdiği toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşüm süreçleriyle yakından ilişkilidir. Literatürde partinin kuruluşu farklı bağlamlarda yorumlanmaktadır. Bir kısım araştırmacı, AK Parti'nin 28 Şubat süreci sonrasında belirginleşen asker-sivil geriliminin ve devletçi vesayet düzeninin bir ürünü olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Diğer bir yaklaşıma göre ise partinin yükselişi, militarizmin belirleyici olduğu siyasi ortamda, sivil ve toplumsal bir siyasal dil inşa etmek isteyen kitlelerin bir tepkisi olarak okunmalıdır.
Bununla birlikte, bazı analizler AK Parti'nin kuruluşunu, 1990'lı yıllardan itibaren derinleşen ve 2001 ekonomik kriziyle doruk noktasına ulaşan yapısal ekonomik çöküşe verilen toplumsal bir yanıt olarak değerlendirmektedir. Bu çerçevede parti hem ekonomik istikrarsızlığa hem de siyasal temsil krizine karşı ortaya çıkan geniş bir toplumsal arayışın ifadesi olmuştur.
Dolayısıyla, AK Parti'nin ortaya çıkışını tek bir nedene indirgemek mümkün değildir. Partinin ideolojik kimliği ve siyasal yönelimi, İslamcı, muhafazakâr, milliyetçi, demokrat ya da liberal niteliklerden herhangi birine bütünüyle indirgenemeyecek kadar çok katmanlı bir yapıya sahiptir. AK Parti'nin siyasal söylemi, bu farklı yönelimleri pragmatik bir biçimde harmanlayarak, Türkiye'nin değişen sosyo-politik dinamiklerine uyum sağlayan eklektik bir karakter kazanmıştır (Çaylak, A.,2017, *AK Parti Döneminde Türkiye'de Siyaset ve Muhafazakâr Siyasetin Serencamı:2002'den Günümüze*). Bu çok katmanlı ideolojik yapı, partinin hem merkez siyaseti dönüştürmesini hem de devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir denge arayışını temsil etmesini mümkün kılmıştır.

kalkınma modelinin iflasını sembolize etmiş, bürokratik vesayetin ekonomik yönetimdeki yetersizliğiyle toplumsal taban arasındaki mesafeyi keskinleştirerek, AK Parti gibi "çevre kökenli" bir partinin iktidara yükselmesi için tarihsel bir fırsat yaratmıştır.

Yeni kurulan AK Parti, toplumsal ve sınıfsal açıdan Cumhuriyet döneminin ayrıcalıklı zümresinin dışında kalan çevre gruplarının temsilcisi olarak ortaya çıkmıştır. Partinin toplumsal tabanı, büyük ölçüde orta ve alt gelir gruplarına, Anadolu sermayesine, esnafa, küçük girişimcilere ve taşra kentlerinin muhafazakâr halk kesimlerine dayanıyordu.

AK Parti'nin kimlik oluşturma sürecinde "muhafazakârlık" vurgusu, esas olarak ideolojik bir yönelimden ziyade pragmatik bir meşruiyet stratejisi olarak öne çıkmıştır. Parti programında muhafazakârlık, toplumsal değerlerle uyumlu bir reformculuğu ifade eden geniş bir çerçeve içinde ele alınmış; ancak bu tanım, partinin tabanının sosyoekonomik çeşitliliği dikkate alındığında, daha çok bir "çatı kimlik" işlevi görmüştür. Erdoğan liderliğindeki AK Parti, ideolojik olarak İslamcı bir çizgiden ziyade, neoliberal ekonomi politikalarıyla muhafazakâr değerleri birleştiren pragmatik bir yönelim izlemiştir. Bu durum, AK Parti'nin başarısının yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda sosyoekonomik ve kültürel temsil kapasitesine dayandığını göstermektedir. Parti, ideolojik tutarlılıktan çok, devletin merkezî yapısını dönüştürme ve toplumsal talepleri siyasal meşruiyetin kaynağına dönüştürme konusundaki esnekliğiyle belirginleşmiştir (Özipek, 2017:124-125).

Bu yönüyle AK Parti, Cumhuriyet tarihi boyunca devletçi-bürokratik elitlerle organik bağlar kurmuş askerî-sivil bürokrasinin, büyük sermaye çevrelerinin ve şehirli seçkinlerin dışında kalan toplumsal grupların siyasal ifadesine dönüşmüştür. İdeolojik olarak bu siyasi çizgi, İttihat ve Terakki Cemiyeti–Cumhuriyet Halk Partisi çizgisinin karşısında yer alan ve Demokrat Parti'den itibaren süreklilik gösteren "çevre" geleneğinin güncel bir uzantısıydı (Özipek,2011:671). Bu yaklaşıma göre AK Parti'nin tarihsel anlamda temsil ettiği çizgi, Türkiye'nin merkez–çevre eksenli siyasal ayrışmasında çevrenin merkeze yönelttiği üçüncü büyük meydan okumayı simgeler;

bu yönüyle DP (1950) ve ANAP (1983) iktidarlarının sosyopolitik mirasını yeni koşullar altında yeniden üretmiştir.

3.10.1. Devlet, Bürokrasi ve Reform: AK Parti'nin Kuruluş Döneminde Siyasî Mücadele

Ekonomik ve siyasal anlamda "çevre"ye dayanan bir siyasal aktör olarak Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), iktidarının ilk yıllarında ekonomik liberalleşmeyi yeniden dağıtımcı sosyal politikalarla birleştiren bir kalkınma modeli geliştirmiştir. Bu yaklaşım, Cumhuriyet'in erken döneminden itibaren devletçi-bürokratik elitlerin ekonomik ve kurumsal tekelini kırma yönünde önemli bir adım teşkil etmiştir. AK Parti, özellikle 28 Şubat süreciyle ekonomik ve siyasal olarak dışlanan Anadolu sermayesini yeniden görünür kılmış; bu kesimlerin hem siyasal hem de ekonomik hayata aktif katılımını teşvik etmiştir. Böylece, Cumhuriyet'in kurucu elitlerinin ekonomik ayrıcalıklarının ve devlet kurumları üzerindeki geleneksel hâkimiyetlerinin sınırlanması yönünde fiilî bir dönüşüm başlatılmıştır. AK Parti'nin bu politik yönelimi, tarihsel olarak Demokrat Parti (1950) ve Anavatan Partisi (1983) dönemlerinde görülen "merkez–çevre denkleminin çevre lehine yeniden düzenlenmesi" sürecinin üçüncü halkasını temsil eder. Bu bağlamda AK Parti, modern Türkiye tarihinde çevrenin ekonomik ve siyasal kaynaklara erişimini genişleten "üçüncü yeniden dağıtım dönemi"nin başlatıcısı olmuştur.

AK Parti hükümetinin reform yönündeki girişimleri, erken dönemde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in vetoları[85] ve yüksek bürokrasinin direnciyle karşılaşmıştır. Avrupa Birliği (AB) uyum süreci kapsamında başlatılan demokratikleşme ve hukuk reformları, başlangıçta ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından desteklenmiş; ancak sürecin hız kazanmasıyla birlikte bu destek yerini açık bir statükocu tutuma bırakmıştır. CHP, TBMM'deki sayısal gücü reformları doğrudan engellemeye yetmese de bürokratik mekanizmalar ve özellikle Anayasa Mahkemesi

[85] Cumhurbaşkanının vetoları, Bakanların Özel Kalem Müdürlerinin atanmasına kadar uzanıyordu. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidarının ilk yıllarında, dönemin Cumhurbaşkanının, Başbakanlık ve ilgili bakanlıklarca çeşitli bürokratik pozisyonlara atanması önerilen kişileri, çoğu zaman gerekçesi zayıf veya biçimsel nedenlerle veto ettiğine bu çalışmanın yazarı doğrudan tanıklık etmiştir.

aracılığıyla bu süreci tıkayabilmiştir. Parti, yüksek yargı organlarının siyasal kararları iptal ettirmesi için sık sık başvurularda bulunarak, yürütme organının reformist politikalarına karşı fiilî bir "bürokratik muhalefet" işlevi üstlenmiştir. Bu durum, Turgut Özal döneminde Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin (SHP) benzer biçimde bürokratik odaklarla ittifak kurarak reformları engelleme stratejisini hatırlatmaktadır. CHP'nin bu süreçte Anayasa Mahkemesi kararlarını sistematik biçimde siyasî araç olarak kullanması, Türkiye'de yasama-yargı dengesini de yürütme aleyhine dönüştürmüştür. CHP'nin bu dönemdeki tutumu, Cumhuriyet'in kurucu elit geleneğinin bürokratik vesayet refleksini yeniden üretmiştir. Böylece "muhalefet" konumunda olmasına rağmen CHP, devletin kurumsal statükosunu koruma yönünde hareket etmiş; bu da Türkiye'de demokrasinin yalnızca siyasal değil, kurumsal düzeyde de sınırlı işleyişini gözler önüne sermiştir.[86]

AB uyum süreci ilerledikçe CHP'nin tutumu giderek daha tepkisel bir biçim almıştır. Parti, reformların hem toplumsal hem de siyasal sistemde yaratacağı yapısal dönüşümden rahatsızlık duyarak, "laiklik" ve "ulusal egemenlik" kavramlarını merkezine alan bir savunma siyaseti geliştirmiştir. Bu savunmacı yaklaşım, 2007'deki "367 Kararı" sürecinde ve 27 Nisan 2007 e-Muhtırasında[87] açık biçimde görünür hâle gelmiştir. CHP, yüksek yargı kararları aracılığıyla reform süreçlerini yavaşlatmış, askerî bürokrasinin müdahaleci geleneğini meşrulaştıran bir siyasal söylem

[86] Türkiye'de siyasal gelenek açısından bakıldığında, herhangi bir sağ partinin iktidara gelmesi, o partinin devletin merkezî yapısı tarafından özümsenmediği veya "devletleşmediği" sürece, onu muhalif bir karaktere sahip olmaktan alıkoymamaktadır. Bu durum, özellikle muhafazakâr sağ ya da milliyetçi partiler için tarihsel bir süreklilik arz etmektedir. Ancak AK Parti örneğinde, iktidar sürecinin ilerleyen dönemlerinde merkezî değerler sistemiyle bütünleştiği ve devletçi bir çizgiye evrildiği söylenebilir.

[87] 27 Nisan 2007 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin resmî internet sitesinde yayımlanan sert bir bildiri, Türkiye siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt tarafından kaleme alındığı belirtilen bu metinde, laikliğin zayıfladığına dair endişeler dile getirilmiş ve askeri yönetimin hem Recep Tayyip Erdoğan'ın hem de Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı adaylığına karşı olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu açıklama, hükümete yönelik açık bir uyarı niteliği taşımış ve yayımlanma biçimi nedeniyle literatüre "27 Nisan e-muhtırası" olarak geçmiştir. Olay, ordunun ilk kez internet üzerinden hükümet ve kamuoyu üzerinde baskı kurmaya çalıştığı örnek olması bakımından da dikkat çekicidir (Toktaş ve Kurt, 2008: 5).
Avrupa Birliği uyum süreci çerçevesinde askeri vesayetin sınırlandırıldığı ve sivil yönetimin güçlendirildiği bir dönemde yaşanan bu müdahale, demokratik düzene yönelik açık bir muhtıra niteliği taşımaktadır. Bu durum, Türkiye'nin AB üyeliği yolunda attığı demokratikleşme adımlarına rağmen, askeri bürokrasinin sivilleşmeyi tam olarak içselleştiremediğini göstermiştir. Dolayısıyla, 2007 yılı hem ordu-siyaset ilişkilerinde bir kırılma noktası olmuş hem de askerî ve sivil güçler arasındaki gerilimin yeni bir güç mücadelesine evrilmesine zemin hazırlamıştır.

geliştirmiştir. Bu tutum, Türkiye'de siyasal kutuplaşmayı derinleştirmiş ve "laiklik–dindarlık" ekseninde yeni bir ideolojik fay hattının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemde CHP'nin reform karşıtı tutumu, merkez–çevre dinamiğini yeniden sertleştirmiştir. AK Parti'nin temsil ettiği çevresel taban, bu direnci "halk iradesine karşı bürokratik elitlerin direnişi" olarak okumuş; böylece siyasal meşruiyet tartışması demokratikleşme-reform ekseninden kimliksel ve ideolojik bir çatışmaya evrilmiştir.

AK Parti hükümetinin karşı karşıya bulunduğu zorluklar yalnızca yargı ve bürokratik dirençle sınırlı kalmamıştır. 2003 yılından itibaren hükümete karşı bir dizi askerî darbe planı gündeme gelmiştir. "Sarıkız", "Ayışığı", "Yakamoz", "Eldiven" ve "Demir Yumruk" kod adlarıyla bilinen bu girişimler, hükümeti istikrarsızlaştırmayı ve sivil siyasetin meşruiyetini zedelemeyi amaçlayan geniş kapsamlı bir askerî planlamaya dayanıyordu.[88] Aynı dönemde yaşanan Danıştay saldırısı, Hrant Dink suikastı, Malatya Zirve Yayınevi katliamı, Cumhuriyet gazetesine yönelik bombalı saldırılar ve benzeri provokatif olaylar, kamuoyunda bir "şeriat tehlikesi" algısı oluşturarak olası bir askerî müdahale için zemin hazırlamayı hedefleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu süreçte laik kimliğiyle öne çıkan şahsiyetlerin ve azınlık gruplarının hedef alınması hem iç kamuoyunu hem de uluslararası çevreleri ikna etmeye yönelik bilinçli bir stratejinin parçası olarak değerlendirilmiştir. Cumhuriyet mitingleri de bu bağlamda, toplumsal bir meşruiyet zemini oluşturma amacıyla organize edilmiştir. Bu dönem, Türkiye'de "gizli vesayet" mekanizmalarının açık müdahale biçimlerine dönüşme eşiğini temsil eder. Sivil iktidarın demokratik meşruiyetini aşındırmaya yönelik bu girişimler, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri süreklilik arz eden "devletin bekası adına siyasete müdahale" geleneğinin son örnekleri olarak okunabilir.

[88] 2007 yılında *Nokta* dergisinde yayımlanan bir haberle, Amiral Özden Örnek'e ait olduğu iddia edilen günlükler kamuoyuna yansımış ve bu belgelerde "Ergenekon" adı verilen yapılanma tarafından çeşitli darbe planlarının hazırlandığı ileri sürülmüştür. Günlüklerde yer alan bu planlar, Ayışığı, Yakamoz, Sarıkız, Eldiven ve Kafes gibi farklı kod adlarıyla anılmaktaydı. Bu planlar arasında en kapsamlısı olarak değerlendirilen "Balyoz Planı", özellikle dikkat çekmiştir. Söz konusu plan çerçevesinde, Cuma namazı çıkışlarında camilere yönelik bombalı saldırılar, çeşitli terör eylemleri, belirli siyasi aktörlere yönelik suikast ve infaz girişimleri gibi kapsamlı bir kaos senaryosunun hayata geçirilmesinin öngörüldüğü iddia edilmiştir (Aknur, 2013: 10).

Tüm bu yasa dışı girişimlere karşın, planlanan askerî darbe teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ordunun komuta kademesindeki bazı unsurların, özellikle "Cumhuriyet Çalışma Grubu" adı altında yasa dışı bir yapılanma oluşturduğu iddiaları, ilerleyen yıllarda Ergenekon ve Balyoz davaları kapsamında gündeme gelmiştir. Bu süreçte Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT) ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nün yürüttüğü istihbarat çalışmaları, darbe planlarının kamuoyuna sızmasını sağlamış ve olası bir müdahaleyi engellemiştir. 2008 sonrasında açılan davalar, devlet içindeki "paralel" yapılar ve yasa dışı örgütlenmeler hakkında önemli bilgiler sunmuş; 2000'li yılların ortasında yaşanan bir dizi suikast, cinayet ve saldırı arasındaki bağlantılar kamuoyunca daha net biçimde anlaşılmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye'de askerî vesayetin sadece açık darbe biçiminde değil, aynı zamanda "yargısal, bürokratik ve psikolojik savaş" biçiminde yeniden üretildiğini göstermiştir. Bu nedenle AK Parti'nin reform sürecinin yavaşlaması, yalnızca siyasal dirençle değil, aynı zamanda devletin derin yapısal refleksleriyle de ilişkilidir.

Sonuç olarak, 2002–2008 arası dönem, Türkiye'de sivil siyasetin askerî-bürokratik vesayete karşı verdiği en kapsamlı mücadelelerden biri olmuştur. Ancak bu mücadele sürecinde yaşanan toplumsal kutuplaşma, reformların sürdürülebilirliğini zayıflatmış ve siyasal iktidarın demokratik dönüşüm kapasitesini sınırlamıştır. AK Parti'nin ilk döneminde yaşanan reformcu ivme hem ekonomik çevrelerin güçlenmesini hem de sivil siyasetin özerkleşmesini sağlamış; ancak bu sürece eşlik eden bürokratik direnç, Türkiye'de demokrasinin "devlet-toplum gerilimi" çerçevesinde nasıl sürekli yeniden tanımlandığını bir kez daha ortaya koymuştur.

AK Parti'nin iktidara gelişi, Türkiye'de bürokratik elitlerin siyasal hegemonyasına karşı çevre kökenli toplumsal grupların bir tür "demokratik rövanşı" olarak okunabilir. Ancak bu dönüşüm, zaman içinde farklı dinamiklerle evrilmiş; özellikle 2013 Gezi Olayları, 17–25 Aralık süreci, 15 Temmuz 2016 darbe girişimi ve 2018'de kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi ile birlikte AK Parti'nin "reformcu" karakteri yerini "merkezileşmiş yürütme" anlayışına bırakmıştır.[89] Bu dönüşüm, tarihsel bir

[89] Söz konusu reformcu atılımlar ve olumlu yaklaşımlar, 2011 yılında patlak veren Arap Baharı, MİT krizi, Gezi Eylemleri, Gülen grubuyla yaşanan Dershane krizi ve 17/25 Aralık sürecinden sonra sona

paradoksa işaret etmektedir: Başlangıçta bürokratik vesayeti zayıflatarak demokratikleşmenin önünü açan AK Parti, zamanla aynı vesayetçi zihniyetin yeni biçimlerini üretmiş ve böylece Türkiye siyasetinde merkez–çevre çatışmasının farklı bir aşamasını temsil etmiştir.

AK Parti iktidarının zamanla devletin merkezî değerler sistemi tarafından soğurulduğu ve giderek devletçi bir karakter kazandığı görülmektedir. Bu süreçte parti, başlangıçta eleştirdiği bürokratik ve Kemalist yapıyı dönüştürmekten ziyade, onu "İslamileştirici" bir söylem çerçevesinde yeniden üretmiş ve mevcut rejimi bu dil üzerinden tahkim etmiştir. Böylece AK Parti, iktidarın araçsallaştırıldığı bir siyasal çizgiye yönelmiş; toplumsal tabanını temsil eden çevre kimliğinden uzaklaşarak merkezdeki iktidar pratiklerine eklemlenmiştir. Bununla birlikte, toplumsal çevrenin modernleşme süreciyle birlikte "gelenekselliği siyasileştirme" biçiminde bir dönüşüm geçirdiği de gözlemlenmektedir. Bu dönüşüm, çevre kesimlerinin modernleşmenin sunduğu imkânları kullanarak siyasal alanda daha görünür hale gelmelerine ve muhalif kimliklerini daha bilinçli ve örgütlü bir biçimde ifade etmelerine olanak tanımıştır (Köker, 2003: 289). Bu durum, AK Parti'nin tarihsel olarak temsil ettiği "çevre" ile kurduğu ilişkinin giderek simgesel bir düzleme kaydığını ve partinin, devletin ideolojik sınırları içinde meşruiyetini yeniden tanımlayarak "merkezileşmiş bir çevre iktidarı"na dönüştüğünü göstermektedir.

Gezi protestoları, AK Parti'nin kuruluşunda öne çıkardığı "özgürlükçü" söylemle taban tabana zıt bir kırılma yarattı. AK Parti, toplumsal muhalefeti "marjinal" ve "milli iradeye karşı" olarak kodladı. Bu süreçte milliyetçi-muhafazakâr söylem, özgürlükçü söylemin yerini almaya başladı. Gezi, iktidarın devletle kurduğu simbiyotik bağın, toplumsal muhalefete karşı otoriter reflekslerle güçlendiğini gösterdi. Böylece AK Parti, iktidarını korumak için "güvenlikçi devlet söylemini" benimsemeye yöneldi.

ermiş, AK Partinin iç ve dış siyasette eksen kaymasına sebebiyet vermiştir. Büyük bir umut ve destekle başlatılan "Çözüm Süreci" sekteye uğramıştı. Bu süreçte "devletçi" ve "milliyetçi" statükocu kesim, 17/25 Aralık sürecinde Cumhuriyet Savcılarının dağıttıkları bildirilere ironik bir biçimde karşı çıkmış ve AK Parti Hükümetine destek sinyalleri vermeye başlamıştı. Çözüm sürecinin de akamete uğraması bu kesimlerce memnuniyetle karşılanmıştı.

Gezi protestoları, AK Parti'nin iktidardaki meşruiyetini sarsan ilk büyük toplumsal meydan okuma oldu.[90] Kuruluşunda "çoğulculuk" ve "farklılıklara saygı" söylemini sahiplenen AK Parti, bu süreçte muhalefeti "marjinal, gayrimeşru" ve "dış mihraklarla bağlantılı" olarak kodladı. Bu kırılma, parti söyleminin demokratikleşmeden güvenlikçi bir dile kaymasını hızlandırdı. Özellikle "yerli ve milli" vurgusu, çoğulculuğun yerini tekçi bir kimlik siyasetinin almasının önünü açtı.

17-25 Aralık operasyonları[91] ile birlikte AK Parti, devlete karşı sivil siyaseti savunan pozisyondan devleti kontrol altına alan ve güvenlik aparatlarını yeniden yapılandıran bir pozisyona geçti. Gülen grubuna karşı yürütülen mücadele, AK Parti'yi devletçi refleksleri güçlendirmeye ve geleneksel bürokratik elitin (yargı, emniyet, ordu) yeniden dizayn edilmesine yöneltti. Meşruiyet kaynağını demokratik reformlardan değil, "paralel yapı" ile mücadele iddiasından almaya başladı. Bu noktada AK Parti, kuruluşundaki "şeffaflık, demokratikleşme" iddialarını tamamen terk ederek, devlet aygıtını sıkı kontrol altına alma yoluna gitti. Burada AK Parti, "devletin bekası" söylemiyle, sivil siyasetin değil, devlet aygıtının sürekliliğini önceleyen bir çizgiye geçti. Böylece iktidarını korumak için milliyetçi ve devletçi reflekslerle hareket etmeye yöneldi.

[90] Gezi Parkı olayları, Türkiye'de hem toplumsal hem de siyasal düzlemde geniş yankı uyandırmış ve uzun süre tartışmalara konu olmuştur. Nilüfer Göle, bu hareketi yalnızca çevresel bir tepki olarak değil, aynı zamanda aşırı kalkınma odaklı kapitalist sistem eleştirisiyle çevresel duyarlılıkların kesiştiği bir toplumsal itiraz biçimi olarak değerlendirmektedir. Ona göre Gezi, kent sakinlerinin kamusal alanlarını koruma yönündeki bir vatandaşlık mücadelesi olarak da okunmalıdır (Göle, 2013: 9). Ergun Özbudun ise Gezi'yi yalnızca bir çevre hareketi olarak görmenin yetersiz olacağını, bu olayların aslında hükümetin seküler yaşam tarzına ve bireysel özgürlüklere yönelik müdahalelerine karşı biriken toplumsal tepkinin ani bir dışavurumu olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir (Özbudun, 2014: 157).

[91] Emniyet ve yargı bürokrasisi tarafından yürütülen 17–25 Aralık sürecinin, bir yolsuzluk soruşturmasından ziyade, yürütme erkini hedef alan ve hükümeti siyasal meşruiyet zemininden uzaklaştırmayı amaçlayan bir müdahale girişimi niteliği taşıdığı olgusu, 15 Temmuz 2016 darbe teşebbüsüyle birlikte daha açık biçimde görünür hâle gelmiştir.

Bu durum, Türkiye'de bürokratik yapının siyasal alan üzerindeki etkisinin yalnızca idari sınırlarla sınırlı kalmadığını, aksine zaman zaman siyasal iktidarın meşruiyet alanına müdahale edebilen bir güç odağına dönüştüğünü göstermektedir. Bu bağlamda, 17–25 Aralık süreci ile 15 Temmuz darbe girişimi arasındaki süreklilik, devletin kurumsal yapısında bürokratik vesayet geleneğinin dönüşen biçimlerde varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir.

15 Temmuz FETÖ Darbe girişimi, AK Parti açısından hem en büyük meşruiyet krizlerinden biri hem de devletle tam kaynaşma fırsatı oldu. 15 Temmuz sonrası OHAL rejimi, iktidarın otoriterleşme sürecini hızlandırdı. Devletin bütün kurumları (TSK, yargı, eğitim, medya) yeniden yapılandırıldı ve siyasal alan tamamen güvenlikçi bir çerçeveye hapsedildi. AK Parti'nin kuruluşundaki liberal iddialar artık tamamen terk edilmiş, yerini "millî iradeyi koruma" adı altında devletçi-milliyetçi bir ideolojiye bırakmıştı.

Darbe girişimi, AK Parti'nin kurucu iddiasında en radikal kırılmayı yarattı. 2000'lerin başında askeri vesayete karşı "sivil siyaseti" savunan AK Parti, bu kez kendi iktidarını korumak için devletin güvenlik bürokrasisiyle organik bir bütünleşmeye gitti. MHP ile kurulan "Cumhur İttifakı", AK Parti'nin ideolojik hattını milliyetçilik zeminine kaydırdı. Bu dönüşüm, merkez–çevre çatışmasının çevre lehine çözümünü savunan bir partinin, merkezi (devleti ve güvenlik aygıtlarını) kuşanarak kendi iktidarını koruma stratejisine yönelmesi anlamına geliyordu.

3.10.2 "Savunmacı Milliyetçiliğin" Kurumsallaşması ve Devlet–Toplum İlişkisinin Yeni Biçimi (2018–Günümüz)

AK Parti iktidarının özellikle üçüncü döneminde belirginleşen devletleşme eğilimi, beraberinde otoriterleşme ve milliyetçileşme katsayısının artmasına yol açmış, bu durum Türkiye toplumunu giderek iki karşıt kutup arasında keskin biçimde bölmüştür. Bir yanda koşulsuz biçimde AK Parti iktidarını destekleyen kesimler, diğer yanda ise aynı derecede kategorik bir biçimde iktidara karşı konumlanan gruplar yer almakta; böylece siyasal alan neredeyse yarı yarıya bölünmüş bir yapı sergilemektedir. Bu toplumsal ve siyasal bölünmenin merkezinde, 2017'de yürürlüğe giren "Partili Cumhurbaşkanlığı Sistemi" bulunmaktadır.

Söz konusu sistem, 1982 Anayasası'nda yapılan kapsamlı değişikliklerle yasama, yürütme ve yargı arasındaki güçler ayrılığı ilkesini zayıflatmış, yürütme yetkisini büyük ölçüde Cumhurbaşkanı'nın şahsında toplamıştır. AK Parti ve MHP'nin ortak girişimiyle Meclis'ten geçirilen bu değişiklikler, 16 Nisan 2017 referandumu ile halk

oylamasına sunulmuş ve Türkiye'yi "Partili Cumhurbaşkanlığı" adı altında başkanlık sistemine dayalı tek merkezli bir yönetime taşımıştır.

Referandum süreci, toplumu "evet" diyenler ile "hayır" diyenler arasında derin bir ideolojik ve kültürel fay hattına bölmüş; "evet" cephesi güçlü liderlik ve istikrar vurgusu üzerinden mobilize olurken, "hayır" cephesi söz konusu düzenlemeleri "tek adam rejimi" riski olarak değerlendirmiştir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın karizmatik ve merkeziyetçi liderliği altında şekillenen bu yeni yönetim modeli, çoğunlukçu demokrasi anlayışını daha da pekiştirmiştir.

Bu süreçte AK Parti'nin iktidarını pekiştirmek adına farklılıkları dışlayan, muhalefeti marjinalleştiren ve toplumsal çoğulculuğu sınırlayan politikalar izlemesi, kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir. Dolayısıyla, iktidarın gelecekteki yönelimi, yalnızca kurumsal düzeyde değil, toplumsal uzlaşma ve meşruiyet açısından da belirleyici olacaktır. AK Parti'nin, toplumdaki bu artarak kurumsallaşan kutuplaşmayı aşabilmesi; güçlü liderlik modelini katılımcı, hesap verebilir ve çoğulcu bir demokratik kültür ile dengeleyip dengeleyemeyeceğine bağlı görünmektedir.

2018'de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesi, bu dönüşümün kurumsallaşma aşaması oldu. Parlamenter sistemin çoğulculuğu yerine yürütmeyi merkezîleştiren ve başkanlık etrafında bütünleşen bir yapı kuruldu. Bu yapı, sadece AK Parti'nin değil, geniş anlamda devlet elitlerinin de güvenlikçi, milliyetçi bir zemin etrafında birleşmesini sağladı. Artık AK Parti, kuruluşundaki liberal-demokratik değerlerden uzaklaşarak "savunmacı milliyetçiler"[92] blokunun merkezine yerleşmişti.

[92] Ziya Öniş'e göre, 2000'li yılların Türkiye siyasetini anlamlandırmada en uygun analitik çerçeve, "küreselleşmeciler" ile "savunmacı milliyetçiler" arasındaki ayrım üzerinden kurulabilir. Küreselleşmeciler, küreselleşmeyi hem toplumsal ilerleme hem de ekonomik refahın artışı açısından bir fırsat olarak değerlendiren; bu doğrultuda entegrasyoncu, reformcu ve dışa açık bir siyasal yaklaşımı benimseyen kesimleri temsil etmektedir. Bu gruplar, Avrupa Birliği üyelik sürecini de küresel düzenle uyumlu bir dönüşümün parçası olarak görmüş; dolayısıyla ekonomik ve siyasal reformların, küreselleşmenin sunduğu olanaklardan yararlanabilmenin zorunlu bir koşulu olduğuna inanmışlardır.
Buna karşılık savunmacı milliyetçiler, küreselleşmeyi ulusal egemenlik, toprak bütünlüğü ve devletin merkezi yapısı açısından tehdit oluşturan bir süreç olarak değerlendirmiştir. Bu kesimler, küreselleşme ile Avrupalılaşma süreçlerini birbirine bağlı olgular olarak görseler de bunları Türk devletinin laik ve üniter karakterini zayıflatan dinamikler şeklinde algılamışlardır. Dolayısıyla, Öniş'in bu çerçevesi, Türkiye'de küreselleşmeye yönelik siyasal tutumların yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik

Bu blok, hem dış tehdit algısı (Batı, terör, göç, ekonomik kuşatma söylemleri) hem de içte toplumsal muhalefeti kriminalize eden bir siyasal yaklaşım üzerine inşa edildi.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, AK Parti'nin devletle[93] özdeşleşmesinin nihai kurumsal adımı oldu. Bu sistemde yürütme, yasama ve yargı üzerindeki denetim mekanizmaları zayıfladı. İktidarın, "yerli ve millî" blok söylemi çerçevesinde MHP ile kurduğu ittifak üzerinden daha savunmacı bir milliyetçi çizgiye yöneldiği söylenebilir. Bu bağlamda, ittifak siyasetinin temel amacının, siyasal çoğulculuğu sınırlama eğilimi taşıdığı, toplumsal farklılıkları potansiyel bir "tehdit" olarak değerlendirdiği ve devletin bekası kavramını ön plana çıkardığı ileri sürülebilir. Bu süreçte, AK Parti'nin kuruluş döneminde öne çıkan "çoğulculuk ve özgürlükçülük" vurgusunun yerini, giderek "güvenlik, devletin devamlılığı ve millî birlik" eksenli bir siyasal söylemin aldığı ifade edilebilir.

2018 sonrasında Türkiye ekonomisi, güçlü bir merkezî yönetim anlayışıyla yeniden yapılandırılmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin getirdiği karar alma esnekliği, ekonomik politikaların da büyük ölçüde yürütme organı çevresinde şekillenmesine neden olmuştur. Cumhurbaşkanlığına bağlı ofislerin ve politika

ve kimliksel bir bölünmeyi de yansıttığını göstermektedir (Öniş, 2007: 250). Günümüz Türkiye siyasetin' de ise AK Parti'nin "savunmacı milliyetçiler" blokuna geçtiği söylenebilir.

[93] Şeyh Edebali'nin "insanı yaşat ki devlet yaşasın", sözü topluma hizmet götürülmesi gerekir; ancak bu, devleti yaşatmak için gereklidir, şeklinde anlaşılmıştır. Bu retorik sağ geleneğin tarihinde sıkça dile getirilmektedir. Burada hatırlatmakta fayda görülen bir diğer nokta da "devletin küçültülmesi gerektiği" ve "bireyin devlet için değil devletin birey için var olduğu" söylemlerinin sağ siyaset geleneğinde pratik bir formülasyondan ve siyasi popülist söylemden öte felsefi derin anlamlar taşımadığıdır. Merkezi değerlere sorgulayıcı yaklaşan -her ne kadar kendi içlerinde farklılaşsalar da- Demokrat Parti (DP), Adalet Partisi (AP), Anavatan Partisi (ANAP), Doğru Yol Partisi (DYP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) geleneğine müntesip çevresel seçkinler, söz konusu sorgulayıcı tavırlarını "devlet" algılaması konusunda pek gösterememişlerdir. Tam aksine merkezle (tarihsel blokla) tutarlılık içerisinde "kutsal devlet" ya da "ontolojik olarak devletin önceliği" anlayışına hep yakın durmuşlardır (Kahraman, 2008:123). Böylece Poggi'nin ifadesiyle, devlet toplumdan uzaklaşmış, uzaklaştıkça kutsallaşmıştır. Böyle bir algılayışta siyasi sağın seçkinleri, iktidara geldiklerinde hizmet ve devlet imkânlarını halka kullandırma bakımlarından topluma yakın durmuş olsalar da teorik olarak, zihniyet düzeyinde devlet her zaman toplum adına (aleyhine) "kutsallaştırılmıştır" /öncelenmiştir. "Uzaklaşma-kutsallaşma" kavramsallaştırması ve tartışmaları için bkz., Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi, Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut/Binnaz Toprak, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005. Ayrıca bkz.: Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev. Nalân Soyarık, 2. Baskı, Doğu Batı, Ankara, 2006

kurullarının oluşturulması, geleneksel bakanlık hiyerarşisinin yerini daha merkezî, kişisel kararlara dayalı bir ekonomik yönetişim biçimine bırakmıştır.

Bu dönemde, kamu kaynaklarının kullanımı ve stratejik sektörlerdeki yatırımlar, büyük ölçüde devlet kontrolünde ve iktidara yakın sermaye grupları eliyle yürütülmüştür. Devlet, altyapı, enerji ve savunma gibi stratejik alanlarda doğrudan yatırımcı konuma gelmiş, "devlet kapitalizmi" kavramı yeniden gündeme gelmiştir. Kamu–özel iş birliği projeleri, yeni ekonomik elitlerin ortaya çıkmasını sağlayan araçlardan biri haline gelmiştir.

2018 sonrası ekonomik model, klasik liberal serbest piyasa anlayışından ziyade, devletin kaynak dağıtımında belirleyici rol oynadığı "neo-patrimonyal" bir çerçeveye yaklaşmıştır. Bu modelde iktidar, ekonomik refahı dağıtım yoluyla siyasal meşruiyetini pekiştirmekte, bürokratik ve sermaye çevreleri arasındaki ilişkiler ise yeniden tanımlanmaktadır.

3.10.3. Güvenlik Paradigmasının Toplumsal Alanı Kuşatması

15 Temmuz sonrasında inşa edilen güvenlik merkezli devlet anlayışı, 2018 sonrası dönemde kurumsal bir norm haline gelmiştir. Ulusal güvenlik, terörle mücadele, sınır ötesi operasyonlar ve dış politika ekseninde yürütülen sert güç politikaları, iç siyasetin de belirleyici söylem alanına dönüşmüştür. Devletin güvenlik aygıtları, yalnızca askerî tehditlere değil, toplumsal muhalefet biçimlerine karşı da refleks geliştirir hâle gelmiştir.

Bu bağlamda, siyasal alan giderek güvenlik terminolojisiyle tanımlanmaya başlamış; iç ve dış tehdit algıları arasındaki sınır belirsizleşmiştir. Siyasal söylemde sıkça vurgulanan "yerli ve millî duruş", yalnızca dış politikayı değil, iç siyasette de eleştiriye kapalı bir birlik çağrısı anlamı taşımaya başlamıştır.

Güvenlik paradigmasının bu şekilde toplumsal alana sirayet etmesi, Türkiye'de devlet–toplum ilişkisinin tarihsel karakterini yeniden üretmektedir. Devlet, toplumu

potansiyel tehdit alanı olarak gören klasik korumacı refleksini sürdürmekte; böylece demokratik müzakere alanı daralmaktadır. “Savunmacı milliyetçilik” bu sürecin ideolojik çerçevesi olarak, ulusal kimliği koruma söylemiyle merkezi otoritenin genişlemesini meşrulaştıran bir işleve sahiptir.

3.10.4. Bürokratik Yeniden Yapılanma ve Siyasetin Tek Merkezde Toplanması

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi sonrasında yürütme, bürokrasi üzerindeki mutlak denetimini pekiştirmiştir. Bürokratik atamalar, liyakat ilkesinden ziyade siyasal sadakat ölçütüyle şekillenmiş; karar alma süreçlerinde teknik uzmanlıktan ziyade politik uyum belirleyici hâle gelmiştir. Bu durum, klasik anlamda Weberyen bürokrasi anlayışından uzaklaşma ve “siyasal bürokrasi” modeline geçiş olarak değerlendirilebilir.

Devletin üst düzey kadrolarında yaşanan bu dönüşüm, kurumsal hafızanın zayıflamasına ve karar alma süreçlerinin kişisel inisiyatiflere daha bağımlı hâle gelmesine yol açmıştır. Bu süreçte, geçmişte “bürokratik vesayet” olarak tanımlanan yapının yerine, “yürütme merkezli vesayet” olarak nitelenebilecek yeni bir denge kurulmuştur.

Bu durum, Türkiye’de modernleşme tarihi boyunca süreklilik arz eden bir eğilimin yeni biçimidir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e, Cumhuriyet’ten günümüze uzanan süreçte bürokrasi, her zaman siyasal iktidarın meşruiyet kaynağı olarak görülmüştür. 2018 sonrasında ise bu ilişki tersine dönmüş, siyaset bürokrasiyi belirler hâle gelmiş, böylece “siyasallaşmış bir devlet” olgusu kurumsallaşmıştır.

AK Parti’nin 2018 sonrasında benimsediği söylem, özellikle 15 Temmuz sonrasındaki “beka” vurgusunun kalıcı bir ideolojik form kazanmasıyla açıklanabilir. “Savunmacı milliyetçilik”, Türkiye’nin hem iç hem dış tehditlerle çevrili olduğu fikrini merkezine alarak, toplumsal bir seferberlik bilinci yaratmayı hedefleyen bir siyasal dil üretmiştir. Bu dil, milli kimliği dış tehditlere karşı savunmakla birlikte, iç siyasette de muhalefeti “milli iradeye mesafe koymakla” özdeşleştiren bir anlam taşımaktadır.

Bu bağlamda, iktidar bloku kendisini "milli" olanın taşıyıcısı, muhalefeti ise "gayri-milli" eğilimlerin temsilcisi olarak tanımlamaya yönelmiştir. Bu söylem, politik kutuplaşmayı ideolojik bir sabiteye dönüştürmüş ve siyasal meşruiyetin kaynağını "birlik içinde direnç" anlayışıyla özdeşleştirmiştir.

"Savunmacı milliyetçilik", tarihsel olarak Türkiye'nin modernleşme deneyimlerinde sıkça başvurulan bir "devletin bekası" söyleminin güncellenmiş biçimi olarak değerlendirilebilir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte devletin sürekliliğini koruma refleksi, siyasal iktidarların hem iç hem de dış tehdit algılarını meşrulaştırmak için sıklıkla kullandıkları bir çerçeve olmuştur. Bu söylem, özellikle merkezî bürokrasinin kendisini "devletin sahibi ve koruyucusu" olarak konumlandırdığı dönemlerde güçlü biçimde öne çıkmıştır.

AK Parti döneminde bu söylemin yeniden güç kazanması, klasik devletçi elitin değil, uzun süre "çevre"yi temsil ettiği varsayılan bir siyasal hareketin eliyle gerçekleşmiştir. Bu durum hem sosyolojik hem de ideolojik bakımdan bir kırılmaya işaret etmektedir. 2000'lerin başında demokratikleşme, sivilleşme ve Avrupa Birliği normlarına uyum politikalarıyla öne çıkan AK Parti, özellikle 2010'ların ortasından itibaren güvenlik odaklı bir yönelime girmiştir. Bu dönüşüm, 17–25 Aralık süreci, 6–7 Ekim olayları, Suriye iç savaşı ve 15 Temmuz darbe girişimi gibi krizlerin ardından, siyasal iktidarın "devletin bekası" söylemini yeniden merkezileştirmesiyle ivme kazanmıştır.

Dolayısıyla, "savunmacı milliyetçilik" söyleminin bu dönemde yeniden güçlenmesi, yalnızca ideolojik bir tercih değil, aynı zamanda siyasal iktidarın meşruiyetini koruma stratejisi olarak da görülebilir. AK Parti'nin bu süreçte, geleneksel bürokratik elitin değil, toplumun geniş kesimlerinden destek alarak benzer bir devlet-merkezli güvenlik söylemini benimsemesi, Türkiye siyasal tarihinde devlet-toplum ilişkilerinin sürekliliğini gösteren çarpıcı bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Özbudun'a (2014:162–163) göre AK Parti'nin üçüncü iktidar dönemi tam anlamıyla otoriter bir yönetim olarak tanımlanmasa da Guillermo O'Donnell'in kavramsallaştırmasından hareketle bir tür "vekâleten demokrasi" (delegative

democracy) biçimini yansıtmaktadır. Bu dönemde, AK Parti'nin art arda seçim zaferleriyle güçlü bir iktidar konsolidasyonu sağlaması, "vekâleten demokrasi"yi ortaya çıkaran çoğunlukçu demokrasi anlayışının belirgin bir örneğini oluşturmuştur. Bu tür rejimlerde demokratik kurumlar kurumsallaşmamış, siyasal süreç ise kişiselleşmiş liderlik üzerinden şekillenmiştir. "Vekâleten demokrasi"lerde lider, halktan aldığı temsil yetkisini sınırsız bir meşruiyet olarak yorumlar; bu da yatay hesap verebilirlik mekanizmalarının etkisizleşmesine yol açar. Özbudun'a göre bu model, tam da bu özellikleri nedeniyle, çoğunlukçuluğa dayalı siyasal kültürüyle Türkiye'ye özgü bir yönetim biçimi haline gelmiştir. Dolayısıyla, bu durumun süreklilik kazanıp kazanmayacağı, liderin denge-denetleme ve hesap verebilirlik kurumlarını işletme konusundaki iradesine bağlı olarak şekillenecektir.

Sivil toplumun, medyanın ve muhalefetin daralan hareket alanına rağmen, toplumda yeni bir demokratik farkındalık arayışının da belirli ölçüde güçlendiği gözlemlenmektedir. Bu durum, Türkiye'de siyasal sistemin katı bir otoriter yapıya dönüşmediğini, ancak "sınırlı çoğulculuk"la işleyen bir hegemonik düzenin kurumsallaştığını göstermektedir.

Son kertede, 2018 sonrası Türkiye'si, Weberyen anlamda rasyonel bürokratik devletin değil, tarihsel olarak şekillenmiş "güvenlikçi-devletçi" geleneğin sivil biçimini temsil etmektedir. Bu yönüyle, Cumhuriyet'in erken döneminden itibaren gözlemlenen "devletin toplumu dönüştürme misyonu", günümüzde yerini "toplumun devleti koruma görevi" anlayışına bırakmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte devletin bekası her zaman bireylerin ve toplumsal çoğulculuğun önünde tutulmuştur. AK Parti'nin kurucu dönemindeki liberal-demokratik söylem, bu tarihsel çizgiye kısa süreli bir meydan okumaydı. Ancak Gezi'den başlayarak 15 Temmuz ve 2018 sistemiyle birlikte AK Parti de devletin geleneksel refleksleriyle uyumlu bir noktaya evrildi. "Savunmacı milliyetçiler" bloğu, aslında devletin kurucu elitleriyle çevrenin siyasal temsilcisinin birleştiği yeni bir hegemonik formdur.

SONUÇ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Cumhuriyet'ten günümüz Türkiye'sine uzanan siyasal dönüşüm süreci incelendiğinde, devlet-toplum ilişkilerinin merkezinde yer alan temel dinamiğin bürokratik yapı ile toplumsal talepler arasındaki gerilim olduğu görülmektedir. Türkiye'de modernleşme, yalnızca teknik, kültürel veya kurumsal bir yenilenme süreci değil; aynı zamanda siyasal iktidarın yeniden örgütlenmesi, ekonomik kaynakların yeniden dağıtılması ve toplumsal alanın yeniden şekillendirilmesi süreci olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Türkiye modernleşmesini yalnızca ilerleme, çağdaşlaşma veya Batılılaşma ekseninde açıklamak yeterli değildir. Modernleşme aynı zamanda devletin merkezî yapısını tahkim eden, bürokratik elitin siyasal ve ekonomik konumunu yeniden üreten ve toplumun siyasal alandaki rolünü belirli sınırlar içerisinde tanımlayan tarihsel bir iktidar ilişkisini ifade etmektedir.

Osmanlı siyasal yapısında merkezi bürokrasi, devletin devamlılığını sağlayan temel unsur olarak görülmüş; toplumsal düzen büyük ölçüde merkezî otoritenin korunması ekseninde şekillenmiştir. Özellikle klasik dönemde sultanın mutlak otoritesi, bürokrasinin bağımsız bir güç odağı hâline gelmesini belirli ölçüde sınırlandırmıştır. Ancak devletin askerî, ekonomik ve siyasal krizlerle karşı karşıya kaldığı dönemlerde bürokrasi, "devleti kurtarma" misyonu üzerinden daha görünür ve belirleyici bir aktör hâline gelmiştir. Tanzimat'la birlikte hız kazanan modernleşme reformları da büyük ölçüde toplumdan yükselen taleplerin değil, devletin çözülmesini engelleme çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesi, toplumu dönüştürmeyi hedeflese de bu dönüşümü çoğunlukla yukarıdan aşağıya bir müdahale biçiminde gerçekleştirmiştir. Devletin modernleşme çabası, halkın siyasal özne haline gelmesinden ziyade, yönetici sınıfın kendi otoritesini yeniden tanımlaması yönünde bir anlam taşımıştır.

Osmanlı'dan devralınan bu devlet geleneği, Cumhuriyet döneminde farklı bir ideolojik çerçeve altında yeniden üretilmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte gerçekleştirilen reformlar, yeni bir ulus-devlet inşa etmeyi amaçlamış; ancak bu süreçte toplumun siyasal katılımı çoğu zaman devletin çizdiği sınırlar içerisinde

değerlendirilmiştir. “Halk için halka rağmen” anlayışı, Cumhuriyet modernleşmesinin temel karakterlerinden biri hâline gelmiş; devletin dönüştürücü rolü toplumun özerk siyasal gelişiminin önüne geçmiştir. Böylece Cumhuriyet modernleşmesi, bir taraftan laiklik, milliyetçilik ve yurttaşlık temelinde yeni bir toplumsal yapı inşa etmeye çalışırken, diğer taraftan bürokratik elitin siyasal merkez üzerindeki hâkimiyetini kurumsallaştırmıştır. Bu durum, Cumhuriyet’in erken döneminden itibaren siyasal ve toplumsal ayrışmanın derinleşmesine neden olmuştur. Devletin modernleşme projesi, bir yandan yeni bir ulus bilinci inşa etmeyi amaçlarken, diğer yandan toplumsal farklılıkları “gerilik” veya “tehdit” olarak konumlandırmıştır. Böylece modernleşme hem bir ilerleme projesi hem de bir dışlayıcılık pratiği olarak işlev görmüştür.

Bu süreçte askerî ve sivil bürokrasinin konumu, Türkiye’de siyasal alanın şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bürokrasi yalnızca devletin idari mekanizması olarak değil, aynı zamanda devletin ideolojik taşıyıcısı ve koruyucusu olarak işlev görmüştür. Devletin “aklı” olarak konumlandırılan bürokratik yapı, toplumsal talepleri çoğu zaman “istikrar”, “düzen”, “çağdaşlaşma” veya “devletin bekası” gibi kavramlar üzerinden değerlendirmiştir. Bu durum, halkın siyasal süreçlere doğrudan katılımını sınırlandırırken, bürokrasinin siyasal sistem üzerindeki vesayetçi konumunu güçlendirmiştir. Böylece Türkiye’de demokrasi uzun süre toplumsal çoğulculuğun kurumsallaşmasından ziyade, devletin çizdiği sınırlar içerisinde işleyen kontrollü bir siyasal alan niteliği taşımıştır.

Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte bürokratik devlet geleneği farklı bir siyasal biçim altında süreklilik kazanmıştır. Tek parti döneminin devletçilik politikası çerçevesinde sanayileşme, doğrudan devlet eliyle yürütülmüş; bu süreçte kamu iktisadî teşebbüsleri etrafında örgütlenen teknokratik ve bürokratik kadrolar, yalnızca bu sistemin en büyük yararlananları değil, aynı zamanda onun ideolojik savunucuları ve sürdürücüleri hâline gelmiştir. Böylece bürokratik sınıf, hem ekonomik kaynakların dağıtımında belirleyici rol üstlenmiş, hem de devletin kutsallığını yeniden üreterek toplum üzerindeki vesayetini rasyonel-bürokratik zeminden ideolojik bir düzeye taşımıştır.

Türkiye'de modernleşmenin ekonomik boyutu bürokratik merkezileşme ile paralel biçimde gelişmiştir. Cumhuriyet'in ilk döneminde uygulanan devletçi ekonomi politikaları, sanayileşme sürecini büyük ölçüde devletin kontrolüne bırakmış; kamu iktisadi teşebbüsleri ve teknokratik kadrolar etrafında şekillenen yeni bir ekonomik yapı ortaya çıkarmıştır. Bu yapı, ekonomik kalkınmayı hızlandırmayı amaçlasa da ekonomik kaynakların dağıtımında bürokrasinin belirleyici rolünü artırmıştır. Böylece bürokratik elit, yalnızca siyasal karar alma süreçlerinde değil, ekonomik alan üzerinde de etkili bir hâkimiyet kurmuştur. Modernleşmenin ekonomik yönü, toplumsal refah üretmek kadar bürokratik gücün yeniden üretildiği bir alan hâline dönüşmüştür.

Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçişle birlikte ortaya çıkan dönüşüm süreci, modernleşmenin yalnızca siyasal kurumların değişimiyle açıklanamayacağını; aksine devlet merkezli modernleşme anlayışının, bürokratik sürekliliğin ve politik-ekonomik egemenlik ilişkilerinin farklı dönemlerde yeniden üretildiğini göstermektedir. Demokrat Parti'nin yükselişiyle birlikte çevreyi temsil eden toplumsal kesimlerin siyasal alanda daha görünür hale gelmesi, merkez–çevre ilişkilerinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Ancak bu kırılma, devletin merkezî yapısını ve bürokratik elitlerin sistem içerisindeki belirleyici konumunu ortadan kaldırmamış; yalnızca bu ilişkinin biçimini dönüştürmüştür. Bu durum, Türkiye'de modernleşme sürecinin toplumsal talepler doğrultusunda gelişen demokratik bir dönüşümden ziyade, devletin merkezî karakterini koruyarak yeniden üretildiği bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

1960 askerî müdahalesi ve sonrasında şekillenen anayasal düzen, bürokratik sürekliliğin en belirgin örneklerinden biri olmuştur. 1961 Anayasası her ne kadar özgürlükçü bir çerçeve sunmuş olsa da Milli Güvenlik Kurulu, yüksek yargı organları ve askerî bürokrasi gibi kurumlar aracılığıyla siyasal alan üzerinde denetleyici bir vesayet mekanizması oluşturmuştur. Böylece bürokrasi, yalnızca idari bir yapı olmaktan çıkmış; siyasal iktidarın sınırlarını belirleyen kurumsal bir güç merkezine dönüşmüştür. 1971 muhtırası ve 1980 askerî darbesi ise bu vesayetçi yapının sürekliliğini pekiştirerek devlet merkezli modernleşme anlayışının kriz anlarında yeniden devreye sokulduğunu göstermiştir. Bu süreçler, bürokrasinin kendisini

devletin ve rejimin asli koruyucusu olarak konumlandırdığını; toplumsal iradenin ise çoğu zaman denetlenmesi gereken bir unsur olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

1980 sonrası neoliberal dönüşüm, devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmış olsa da politik-ekonomik egemenlik ilişkilerinin niteliğini tamamen değiştirmemiştir. Turgut Özal döneminde uygulanan ekonomik liberalizasyon politikalarıyla birlikte çevreyi temsil eden yeni toplumsal ve ekonomik aktörler güç kazanmış; Anadolu sermayesi ve muhafazakâr orta sınıflar ekonomik sistem içerisinde daha etkin hale gelmiştir. Bununla birlikte devletin ekonomik alandaki düzenleyici ve yönlendirici rolü bütünüyle ortadan kalkmamış; bürokratik elitler bu kez ekonomik düzenlemeler, sermaye ilişkileri ve medya mekanizmaları üzerinden etkilerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla neoliberal dönüşüm, bürokratik yapının tasfiyesi yerine onun farklı araçlarla yeniden konumlanmasına yol açmıştır. Bu durum, Türkiye'de ekonomik modernleşmenin de büyük ölçüde siyasal güç ilişkileriyle bağlantılı biçimde şekillendiğini göstermektedir.

1990'lı yıllarda güvenlik merkezli siyasal anlayışın yeniden güç kazanması, merkez–çevre geriliminin ve toplumsal çatışmaların sürekliliğini açık biçimde ortaya koymuştur. Kürt meselesi, siyasal kutuplaşma ve koalisyon krizleri gibi gelişmeler, devletin "bekâ" söylemini yeniden ön plana çıkarmasına neden olmuş; askerî ve sivil bürokrasi siyasal alan üzerindeki etkisini artırmıştır. 2000'li yıllarda AK Parti iktidarıyla birlikte çevrenin merkeze taşınması ve bürokratik vesayet mekanizmalarının geriletilmesi, başlangıçta demokratikleşme açısından önemli bir dönüşüm olarak görülmüştür. Ancak ilerleyen süreçte siyasal gücün merkezileşmesi, yeni bir merkezî iktidar yapısının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece Türkiye'de merkez–çevre çatışmasının yalnızca aktör değiştirdiği; fakat devlet merkezli modernleşme anlayışı, bürokratik süreklilik ve politik-ekonomik egemenlik ilişkilerinin farklı biçimlerde varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır.

Bütün bu tarihsel süreçlerin sonunda, Türkiye'de siyasal alanın yapısal karakteri, devletin merkezî konumu etrafında şekillenmiş; toplumsal kesimlerin siyasete katılımı, çoğu zaman bu merkezin belirlediği sınırlarla tanımlanmıştır. Bu durum hem

toplumsal bütünleşmenin hem de siyasal temsilin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Demokratikleşme yönünde atılan adımların kalıcı bir dönüşüm yaratamamasında, bu tarihsel mirasın etkisi belirgin biçimde hissedilmektedir.

Günümüzde dahi Türkiye siyasetinde görülen devlet merkezli düşünme biçimi, bu tarihsel sürekliliğin bir yansımasıdır. Bürokratik yapı, değişen iktidarlara rağmen kendi özerkliğini koruma eğilimindedir. Bu durum, sivil siyasetin kurumsal kapasitesini sınırlamakta ve zaman zaman yönetim krizlerine zemin hazırlamaktadır. Demokratikleşme çabalarının kalıcı bir nitelik kazanabilmesi, yalnızca siyasal reformlara değil, aynı zamanda bürokratik kültürün dönüşümüne bağlı görünmektedir.

Sonuç olarak, Osmanlı'dan günümüze uzanan Türkiye modernleşmesi hem siyasal hem de toplumsal düzlemde derin bir dönüşüm süreci yaratmış olmakla birlikte, bu dönüşüm çoğu zaman devletin merkezî otoritesiyle sınırlanmıştır. Bu tarihsel çizgi, Türkiye'de demokratikleşme deneyimlerinin sınırlı kalmasına ve toplumsal katılımın kurumsal biçimde güçlenememesine neden olmuştur. Kalıcı bir demokratik düzenin tesisi, devletin tarihsel olarak içselleştirdiği vesayetçi aklın dönüşümünü, bürokrasinin halkın iradesine dayalı bir yönetim anlayışını benimsemesini ve toplumun siyasal süreçlerde etkin bir özne haline gelmesini gerektirmektedir.

Günümüz Türkiye'sinde demokratikleşme tartışmaları, geçmişin bu tarihsel mirasıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle son yıllarda yeniden gündeme gelen yeni anayasa tartışmaları, çözüm süreci benzeri girişimler ve sivil siyaset alanının yeniden tanımlanması çabaları, devlet-toplum ilişkisinde kalıcı bir dönüşümün mümkün olup olamayacağı sorusunu yeniden gündeme getirmektedir.

Yeni anayasa tartışmaları, yalnızca hukuki bir reform çabası değil, aynı zamanda devletin meşruiyetini toplumsal katılımla yeniden kurma arayışıdır. Bu sürecin başarısı, devletin tarihsel olarak içselleştirdiği vesayetçi aklın dönüşümüne, yani bürokratik merkezden toplumsal çoğulculuğa doğru bir zihniyet değişiminin gerçekleşmesine bağlıdır. Gerçek bir demokratik anayasa, sadece yeni bir kurumsal

çerçeve değil, aynı zamanda devlet-toplum ilişkisini eşitlikçi bir temelde yeniden kuracak bir toplumsal sözleşme anlamına gelecektir.

Benzer biçimde, yeniden canlanan çözüm süreci tartışmaları da Türkiye'de siyasal ve kültürel çoğulculuğun kalıcı hale gelmesi açısından kritik bir eşiktir. Etnik ve kimlik temelli taleplerin siyasal sistem içinde barışçıl biçimde temsil edilebilmesi, merkezî devlet yapısının toplumsal çeşitliliği tanıma kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu tür süreçlerin başarıya ulaşması, yalnızca güvenlik politikalarının değil, demokratik katılımın, yerel yönetimlerin güçlendirilmesinin ve ifade özgürlüğünün genişletilmesinin bir sonucu olabilir.

Bugün Türkiye, bir yandan ekonomik ve jeopolitik baskıların, diğer yandan toplumsal çoğulculuk taleplerinin kesiştiği bir dönemeçte bulunmaktadır. Bu dönemde, siyasal istikrar arayışı ile demokratikleşme ihtiyacı arasındaki denge, ülkenin yönünü belirleyecektir. Devletin merkezî yapısının yeniden tanımlanması, bürokratik mekanizmaların hesap verebilir ve katılımcı bir biçimde işlemesi, demokratikleşmenin kurumsal derinliğini artıracaktır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin demokratik geleceği, tarihsel olarak süreklilik gösteren merkezî devlet geleneği ile toplumun çoğulcu yapısı arasındaki ilişkinin nasıl yeniden tanımlanacağına bağlıdır. Yeni anayasa, çözüm süreci ve kurumsal reformlar gibi girişimler, ancak devletin yönetici aklının demokrasi ve toplumsal iradeyle uyumlu hale gelmesiyle anlam kazanabilir. Kalıcı bir demokratik düzenin inşası, bürokratik vesayetin aşılması kadar, toplumun siyasal sürece etkin biçimde katıldığı yeni bir siyasal kültürün yerleşmesiyle mümkündür. Bu doğrultuda Türkiye'nin önündeki temel görev, devletin tarihsel sürekliliğini korurken, toplumsal meşruiyeti esas alan bir demokratik yeniden yapılanmayı hayata geçirmektir.

KAYNAKÇA

ABADAN, N. (1959). Bürokrasi. Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

AHMAD, F. (1994). Modern Türkiyenin Oluşumu. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

AHMAD, F. (2021). İttihatçılıktan Kemalizme. İstanbul: Kaynak Yayınları.

AHMAD, F. (2023). İttihat ve Terakki 1908-1914. İstanbul: Kaynak Yayınları.

AKAT, A. S. (2004). İdris Küçükömer'in Mirası. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi: Sanal Kitap.

AKÇA, İ. (2010). Ekonomide Askerin Varlığı, Askeri Sermaye, Oyak içinde, Türkiye Siyasetinde Ordunun Rolü: Asker-Sivil İlişkileri, Güvenlik Sektörü ve Sivil Denetim. İstanbul: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği.

AKDAĞ, M. (1977). Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (Cilt I). İstanbul: Cem Yayınevi.

AKNUR, M. (2013). Civil-Military Relations During the AK Party Era: Major Developments and Challenges . Insight Turkey, 15(4), 136.

ALBROW, M. (1970). Bureaucracy. London: Pall Mall press.

ALTAN, M. (2008). İkinci Cumhuriyetin Yol Hikayesi. İstanbul: Hayy Kitap.

ARLI, A. (2006). Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi Sorunu: Merkez Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar. Toplum ve Bilim, 96-128.

ARSLAN, Z. (2002). Türkiye'de Yüksek Yargı ve Demokratikleşme. Ankara: TESEV Yayınları.

ASHRAF, A., & L.N.Sharma. (1998). Political Sociology. Delhi: Universities Press.

ATAY, F. R. (2024). Çankaya. İstanbul: Pozitif Yayınevi.

AVCIOĞLU, D. (1971). Türkiyenin Düzeni Dün Bugün Yarın (Cilt 2). Ankara: Bilgi Yayınevi.

AVCIOĞLU, D. (1975). Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın (Cilt 1). Ankara: Tekin Yayınevi.

AYKAÇ, B. (1997). Kamu Bürokrasisi ve Türk Kamu Personel Yönetiminde Bürokratik Eğilimler. Ankara: Nobel Yayın.

BELGE, M. (2009). Mustafa Kemal ve Kemalizm. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm (Cilt 2, s. 29-43) içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

BELGE, M. (2009). Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Ana Çizgileri. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler (Cilt 9, s. 39-62). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

BERKES, N. (2002). Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BERKES, N. (2013). Türkiye İktisat Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BERZEG, K. (2019). Liberalizm Demokrasi Kapıkulu Geleneği. Ankara: Liberte Yayınları.

BİLGE, M. (2012). Batılılaşma – Sivil Toplum – Cuntacılık: İdris Batılılaşma – Sivil Toplum – Cuntacılık: İdris Küçükömer Üzerine Bir İnceleme. Ankara: A Kitap.

BLAU, P. M., & MEYER, M. W. (1971). Bureaucracy in Modern Society. New York: Random House.

BORATAV, K. (2006). Türkiye'de Devletçilik. İstanbul: İmge Yayınları.

BORATAV, K. (2012). Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009. Ankara: İmge Kitapevi.

BUĞRA, A. (2010). Devlet ve İşadamları. İstanbul: İletişim Yayınları.

CANGIZBAY, K. (2007). Hiçkimsenin Cumhuriyeti. Ankara: Ütopya Yayınevi.

CANGIZBAY, K. (2019). Post-Modern Pre-Modern'i Öpüyor: Siyasal İslam. Ankara: Nika Yayınevi.

CEM, İ. (2023). Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi (33 b.). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

CİN, H. (1992). Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

COOK, S. (2008). Yönetmeden Hükmeden Ordular: Türkiye, Cezayir, Mısır. . İstanbul: Hayy Kitap.

ÇAVDAR, T. (1995). Türkiyenin Demokrasi Tarihi. Ankara: İmge .

ÇOLAK, Y. (2017). Türkiye'de Kültürel İktidarın Kuruluşu 1923-1945. Ankara: Liberte Yayınları.

DAHL, R. A. (1956). A Preface to Democratic Theory. Chicago: The University of Chicago Press.

DEMİREL, A. (2017). İlk Meclisin Vekilleri. İstanbul: İletişim Yayınları.

DEMİREL, A. (2018). Tek Partinin İktidar, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946). İstanbul: İletişim Yayınları.

DEMİREL, A. (2020). Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup. İstanbul: İletişim Yayınları.

DEMİREL, T. (2021). Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

DEMİRER, T., & ÖZBUDUN, S. (1998). Yabancılaşma. Ankara: Öteki Yayınevi.

DİVİTÇİOĞLU, S. (2015). Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu. İstanbul: Alfa Basım.

DOĞAN, Ö. (2016). Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık (s. 452-464). içinde İstanbul: İletişim Yayıncılık.

DUMAN, F. (2006). Akılcılık Bağlamındaki İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 67(1), 117-151.

ESEN, B. & GÜMÜŞÇÜ, Ş., 3. 1.–1. (2016). Rising competitive authoritarianism in Turkey. Third World Quarterly, 37(9), 1581-1606.

EİSENSTADT, S. N. (1966). Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs: Prentice Hall,Inc.

ERGİL, D. (2000). Siyasetini Arayan Ülke. İstanbul: Can Yayınları.

ERTUNÇ, A. C. (2013). Cumhuriyetin Tarihi Yaşadıklarımızın Dünü-Bugünü. İstanbul: Pınar Yayınları.

ERYILMAZ, B. (2017). Bürokrasi ve Siyaset. İstanbul: Alfa.

ERYILMAZ, B. (2017). Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme. İstanbul: İşaret Yayınları.

FARAZMAND, A. (2009). Bureaucracy and Administration. London: CRC Press.

FİNDLEY, C. V. (1980). Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. New Jersey: Princeton University Press.

FİNDLEY, C. V. (2010). Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007. Nev Haven& London: Yale University Press.

FİNKEL, C. (2005). Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923. New York: Basic Books.

FREİEDMAN, M. (1988). Kapitalizm ve Özgürlük. (D.Erberk, & N. Himmetoğlu, Çev.) İstanbul: Altın Kitaplar.

FREY, F. W. (2024). Türk Siyasal Eliti. İstanbul: Selenge Yayınları.

FRYE, L. V. (1952). The United States and Turkey and Iran . Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

GENÇKAYA, Ö. F. (2011). Türkiye'de Demokratikleşme Sürecinde Anayasal Gelişmeler. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Dergisi.

GEORGEON, F. (2023). Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930. İstanbul: Yapı Karedi Yayınları.

GÖLE, N. (2013). Gezi- Anatomy of A Public Square Movement. Insight Turkey, 9.

GÖNENÇ, L. (2006). 2000'li Yıllarda Merkez Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek. Toplum ve Bilim, 129-152.

GRAMSCİ, A. (1971.). Selections from the Prison Notebooks. New York: International Publishers.

GÜNEŞ, İ. (1997). Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923). İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları.

GÜNEŞ, T. (1983). Anayasal ve Siyasal Belgeler. Ankara: AÜSBF Yayınları.

HABERMAS, J. (2002). "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak. (İ. Aka, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

HAKKI, D. (1974). Elektrik maddesi içinde. Türkiye Ansiklopedisi 1923-1973 (s. 383-588).İstanbul: Kaynak Kitaplar.

HALE, W. (1996). 1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset. İstanbul: Hill Yayın.

HANİOĞLU, M. (2009). İttihatçılık. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler (Cilt 9, s. 249-257). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

HANİOĞLU, M. (2023). Atatürk Entelektüel Biyografi. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

HAYEK, F. A. (2005). Özgürlük, Akıl ve Gelenek. Liberal Düşünce Dergisi(37), 45-58.

HEADY, F. (1991). Public Administration: A Comparartive Perspective (Fourth EDİTİON B.). NEW YORK: MARCEL DEKKER,INC.

HEPER, M. (1973). Modernleşme ve Bürokrasi. Ankara : Sevinç Matbaası.

HEPER, M. (1974). Bürokratik Yönetim Geleneği. ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi, 23.

HEPER, M. (1983). Bürokrasi. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (s. 290-297). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

HEPER, M. (2018). Türkiye'de Devlet Geleneği. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

HEYWOOD, A. (2007). Siyaset. Ankara: Adres Yayınları.

HUGHES, O. (2003). Public Managemnt and Administration. London: Palgrave .

İNALCIK, H. (2015). Tarihe Düşülen Notlar. İstanbul: Timaş yayınları.

İNGLEHART, R., & BAKER, W. (2000). Looking Forward, Looking Back: Continuity and Change at the Turn of the Millenium. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. American Sociological Review, 65(1), 19-51.

İNSEL, A. (2006). Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri. A. İnsel, & A. Bayramoğlu içinde, Bir Zümre, Bir Parti Türkiye'de Ordu (s. 41-57). İstanbul: Birikim Yayınları.

İNSEL, A. (2015). Giriş Kısmından. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm (Cilt 2, s. 17-27). içinde

JAKOBY, T. (2010). Sosyal İktidar ve Türk Devleti. (D. Evci, Çev.) Ankara: Birleşik Yayınevi.

KABAKLI, A. (2002). Millete Vurulan Canlı Pranga Bürokrasi. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları.

KAHRAMAN, H. B. (2008). Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I – Kavramlar Kuramlar Kurumlar. İstanbul: Agora Kitaplığı.

KALAYCIOĞLU, E., A. Y. (2007). Osmanlı Politik Sisteminde Varoluş Mücadelesi: Modernleşme ve Politik Değişim. A. Y. Ersin Kalaycıoğlu içinde, Türkiyede Politik Değişim ve Modernleşme (s. 7). İstanbul: Alfa Aktüel.

KAMENKA, E. (1989). Bureaucracy. Oxford: Basil Blackwell.

KARATEPE, Ş. (1993). Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme. İstanbul: İz Yayıncılık.

KARPAT, K. (1996). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: AFA Yayınları.

KARPAT, K. (2021a). Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset. İstanbul: Timaş Yayınları.

KARPAT, K. (2021b). Türk Siyasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.

KARPAT, K. (2023). Osmanlı Moderleşmesi. İstanbul: Timaş Yayınları.

KAYA, Y. K. (1994). Çağdaşlaşma Yolunda Deve Dikenleri. Ankara: Bilim Yayınları.

KEYDER, Ç. (1983). Toplumsal Tarih Çalışmaları. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

KEYDER, Ç. (2005). Türkiye'de Devlet ve Sınıflar. İstanbul: İletişim Yayınları.

KEYDER, Ç. (2013). Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği. Geçiş Sürecinde Türkiye (s. 61-117). içinde İstanbul: Belge Yayınları.

KEYMAN, F., A. İ. (tarih yok). Giriş: Vatandaşlık Kimlik ve Türkiye'de Demokrasi Sorunu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık (s. 1-25). içinde İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

KEYMAN, F. (2021). Authoritarian Resilience and Democratic Decline in Turkey. Turkish Studies, 3(22), 349-368.

KEYMAN, F. (1999a). Türkiye'de Yönetebilirlik ve Meşruiyet Krizi. Düşünen Siyaset, 61-65.

KEYMAN, F. (2001). Global Modernity, İdentity and Democracy: The Case of Turkey. İstanbul: Eren Yayıncılık.

KEYMAN, F. (2001). Şerif Mardin, Toplumsal Kuram ve Türk Modernleşmesin Anlamak. Doğu Batı, 9-29.

KOÇAK, C. (1996). Türkiye'de Milli şef Dönemi (1938-1945). İstanbul: İletişim Yayınları.

KOÇAK, C. (2020). Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler. İstanbul: İletişim Yayınları.

KOÇAK, C. (2022). Geçmişiniz İtinayla Temizlenir. İstanbul: İletişim Yayınları.

KONGAR, E. (1976). İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı. İstanbul: Cem Yayınevi.

KONGAR, E. (2013). 21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı. İstanbul: Remzi Kitapevi.

KÖKER, L. (2003). Liberal Muhafazakârlık ve Türkiye. Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Muhafazakârlık (s. 289). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

KÖKER, L. (2009). Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm (s. 97-112). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

KÖKER, L. (2016). Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kuruç, B. (1988). Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1.Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

KÜÇÜK, Y. (2021a). Türkiye Üzerine Tezler-1. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

KÜÇÜK, Y. (2021b). Türkiye Üzerine Tezler-2. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

KÜÇÜK, Y. (2021c). Türkiye Üzerine Tezler-3. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

KÜÇÜKÖMER, İ. (2013). Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması. İstanbul: Profil Yayıncılık.

LAÇİNER, Ö. (2006). Türk Militarizmi. A. İnsel, & A. Bayramoğlu içinde, Bir Zümre, Bir Parti Türkiye'de Ordu (s. 13-39). İstanbul: Birikim Yayınları.

LERNER, D. (1958). The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. Free Press.

LEWİS V. Thomas, FRYE, R.N.(1951). The United States, Turkey and Iran. Cambridge: Harward University Press.

LEWİS, B. (2022). Modern Türkiye'nin Doğuşu. Ankara: Arkadaş Yayınevi.

LEWİS, B. (2023). Demokrasinin Türkiye Serüveni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

LİPSET, S. M. (1964). Siyasi İnsan. (M. Tunçay, Çev.) Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.

MANGO, A. (2009). Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu. İstanbul: Remzi Kitapevi.

MARDİN, Ş. (1990). Türkiye'de Toplum ve Siyaset. İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Ş. (2006a). Türk Modernleşmesi: Makaleler 4. İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Ş. (2006b). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri. Ş. Mardin içinde, Türkiye'de Toplum ve Siyaset (s. 35-78). İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Ş. (2019). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri. İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Ş. (2021a). Türkiye, İslam ve Sekülerizm Makaleler 5. İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Ş. (2021b). Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3. İstanbul: İletişim Yayınları.

MEİER, K. J. (1993). Politics and the Bureaucrocy. California: Brooks/Cole Publishing Company.

MERT, N. (2000). "İdris Küçükömer ve 'Düzenin Yabancılaşması. Doğu Batı(11), 63-74.

MİCHELS, R. (1963). Political Parties. New York: Collier Books.

MİLL, J. S. (1997). Özgürlük Üzerine. (M. O. Dostel, Çev.) Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

MİSES, L. v. (2018). Bürokrasi. (A. Y. Ergin, Çev.) Ankara: Liberte.

MOSCA, G. (1939). The Ruling Class. New York: McGraw Hill.

MOUZELİS, N. (1967). Organization and Bureaucracy. London: Rouledge and Kegan Paul.

NACİ, F. (1968). Atatürk'ün Temel Görüşleri. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

NİŞANYAN, S. (2022). Yanlış Cumhuriyet. İstanbul: Liberus Yayınları.

ORTAYLI, İ. (2014). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Timaş Yayınları.

ORTAYLI, İ. (2016). Osmanlı'ya Bakmak Osmanlı Çağdaşlaşması. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

ÖKÇÜN, G. (1968). Türkiye İktisat Kongresi. Ankara: SBF Yayını.

ÖNİŞ, Z. (2007). Concervative globalist versus diffencive nationalists: Political parties and paradoksas of europeanization in Turkey. Journal of Southern Europe and The Balcans, 9(3), 247-261.

ÖZBUDUN, E. (1962). Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları. A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları(171).

ÖZBUDUN, E. (1975). Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma. Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları.

ÖZBUDUN, E. (2012). Türk Anayasa Hukuku. Ankara: Yetkin Yayınları.

ÖZBUDUN, E. (2014). AKP at the crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift. South European Society and Politics, 19(2), 157.

ÖZBUDUN, E. (2017). Anayasa Yargısı Üzerine. İstanbul: Orion Kitapevi.

ÖZBUDUN, E., & Gençkaya, Ö. F. (2010). Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı. İstanbul: Doğan Kitap.

ÖZGEN, Y. (2024). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

ÖZİPEK, B. B. (2007, Şubat). Darbe ve Muhtıraları Nasıl Anlamalı. Anlayış, 45, s. 42-45.

ÖZİPEK, B. B. (2009). Anglo-Sakson ve Fransız Siyasi Modelleri Arasında Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler (Cilt 9, s. 971-980). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZİPEK, B. B. (2011). Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Dönemi İç ve Dış Politika [2002-...]. Çaylak Adem içinde, Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi: İç ve Dış Politika (s. 669-690). Ankara: Savaş Yayınevi.

ÖZİPEK, B. B. (2017). Muhafazakarlık Nedir? Ankara: Liberte Yayınları.

PAMUK, Ş. (2022). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

PARLA, T. (2006). Türkiye'de Merkantilist Militarizm 1960-1998. A. İnsel, & B. Ali içinde, Bir Zümre, Bir Parti Türkiye'de Ordu (s. 201-223). İstanbul: Birikim Yayınları.

PARLA, T. (2016). Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset: 1961-1982. İstanbul: İletişim Yayınları.

PARLA, T. (2017). Din Devlet Demokrasi Siyasi Yazılar 3:2007-2016. İstanbul: Metis Yayınları.

PARLA, T. (2018). Türk Sorunu Siyasi Yazılar 2: 1998-2007. İstanbul: Metis Yayınları.

PARLA, T. (2020). Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm. İstanbul: Metis Yayınları.

PARLA, T. (2024). Türkiye'de Anayasalar. İstanbul: İletişim Yayınları.

PEKER, R. (1984). İnkılap Dersleri . İstanbul: İletişim Yayınları.

PETER A. Hall, R. C. (1996). Political Science and the Three New İnstitutions. Political Science, 936-942.

PİERSON, P. (2000). Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. The American Political Science Review, 251-267.

POLLİTT, C. (1986). Democracy and Bureaucracy. London: Sage Publications.

RİGGS, F. (1997). Modernity and Bureaucracy. Public Administration Review, 347-353.

ROSENBLOOM, D. H. (1989). Public Administration. New York: Random House.

RUSTOW, D. (1964). Political Modernization in Japan and Turkey. New Yersey: Princeton University Press.

SABAHATTİN, P. (2021). Türkiye Nasıl Kurtarılabilir. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Safa, P. (1990). Türk İnkılabına Bakışlar. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

SARIBAY, A. Y. (2001). Postmodernite, Sivil Toplum ve islam. İstanbul: ALFA.

SAYARI, İ. S. (1986). Democracy in Turkey: Problems and Prospects. P. C. Guillermo O'Donnell içinde, Transitions From Authoritarian Rule: Southern Europe (s. 65-95). The John Hopkins University.

SERTEL, S. (2015). Roman Gibi. İstanbul: Can Yayınları.

SMİTH, B. (1988). Bureaucracy and Political Power. Sussex: Wheatsheaf Book.

SOMER, M. (2020). Turkey: The Slippery Slope from Reformist Democracy to Majoritarian Authoritarianism. The International Spectator, 55(3), 33–54.

SUNAR, İ. (1973). A Preliminary Note on the Politics of Civil Society Formation in Turkey. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 73.

SÜREYYA, A. (1933). İzmir Vilayetinde Yapılanlar. Güzel Günler, 4, 60.

SÜREYYA, A. (1934). Kemalist Türk Köyü. Karınca, 13-17.

ŞAYLAN, G. (1983). Cumhuriyet Bürokrasisi. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (Cilt Cilt 2, s. 298-308). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

ŞEKER, N. (2017). Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de "Milliyet" Arayışları ya da "Anasır Meselesi". E. J. Zürcher içinde, İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma (s. 157-174). İstanbul: İletişim Yayınları.

TANÖR, B. (2023). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980). 2023: Yapı Kredi Yayınları.

TEAZİZ, C. (2011). İkincilerin Cumhuriyeti-Adalet ve Kalkınma Partisi . İstanbul: Mızrak Yayınları .

TEKELİ,İ., İLKİN,S. (2018). Dış Siyaset ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi (Cilt 1). İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKELİ,İ., İLKİN,S. (2009). 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

TEKELİ,İ., İLKİN,S. (2021). İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları.

TEKELİ,İ., İLKİN,S. (2003). Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu (Cilt 1). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TİMUR, T. (2013). Osmanlı Mirası. Geçiş Sürecinde Türkiye (s. 21-59). içinde İstanbul: Belge Yayınları.

TİPPS, D. C. (1973). Modernization Theory and the Comperative Study of Societies: A Critical Perspective. Comperative Studies in Society and History (Cilt XV, s. 199-226). içinde Berkeley: University of Berkeley.

TOFFLER, A. (1996). Üçüncü Dalga. (A. Seden, Çev.) İstanbul: Altın Kitaplar.

TOKER, M. (1998). Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950. Ankara: Bilgi Yayınevi.

TORAK, Z. (2019). Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

TUĞLUOĞLU, F. (2001, Mayıs-Kasım 27-28). Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması. Tuğluoğlu, Fatih, Tek Parti DöneAnkara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi , s. 353-37.

TUNAYA, T. Z. (2023). İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar:Hürriyet'in İlanı. İstanbul: Kronik Kitap.

TUNAYA, T. Z. (2024). Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi (Cilt 2). İstanbul: Kronik Kitap.

TUNAYA, T. Z. (2024). Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) (Cilt 1). İstanbul: Kronik Kitap.

TUNCER, A. C. (2002). Atatürk'ün Ekonomi Politikası ve Örnek Müteşebbisliği. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 18(54).

TUNÇAY, M. (1991). Arif Oruç'un Yarın'ı. İstanbul: İletişim Yayınları.

TUNÇAY, M. (1992). T.C.'inde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931). İstanbul: Cem Yayınevi.

TUNÇAY, M. (2012). Eleştirel Tarih Yazıları. Ankara: Liberte Yayınları.

TURAN, İ. (1984). Continuity and Change in Turkish Bureaucarcy: Kemalist Period and Its After. Atatürk and the Modernization of Turkey (s. 92-121). içinde Colarado: Westview Press.

TÜİK. (2014). İstatistik Göstergeler 1923-2013. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

WEBER, M. (1978). Economy and Society. Berkeley: University of California Press.

WEBER, M. (1986). Sosyoloji Yazıları. (T. Parla, Çev.) İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Weber, M. (2023). Bürokrasi ve Otorite. (B. Akın, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.

YERASİMOS, S. (1987). Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (Cilt 2). İstanbul: Belge Yayınları.

YERASİMOS, S. (1989). Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (Cilt 3). İstanbul: Belge Yayınları.

YERASİMOS, S. (2013). Tek Parti Dönemi. C. I. Shink, & A. Tonak içinde, Geçis Sürecinde Türkiye (s. 119-171). İstanbul: Belge Yayınları.

YILMAZ, M. (2007). Recep Peker, CHF ve Bürokrasi: Kâzım Dirik Örnek Olayı Üzerinden "Parti-Devlet" Uygulaması ve "Faşist Proje". M. Ö. Alkan, T. Bora, & M. Koraltürk içinde, Mete Tunçay'a Armağan (s. 683-705). İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖNİŞ, Z. (.–2. (2019). Turkey under the Challenge of State Capitalism: Reassessing the Political Economy of the AKP Era. Southeat European and Black Sea Studies, 2(19), 201-225.

ZÜRCHER, E. J. (2009). Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm (Cilt 2, s. 44-55). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.

ZÜRCHER, E. J. (2017). İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma. İstanbul: İletişim Yayınları.

ZÜRCHER, E. J. (2021). Milli Mücadelede İttihatçılık. İstanbul: İletişim Yayınları.

ZÜRCHER, E. J. (2021). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925). İstanbul: İletişim Yayınları.

ZÜRCHER, E. J. (2022). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Arşiv Gazeteleri

Şeker İnhisarı (1930,8,9,22,23 Ağustos). Son Posta. Erişim: Son Posta Gazetesi Arşivi.

Ziraat Bankası (1930, Ağustos – Eylül). Yarın. Erişim: Yarın Gazetesi Arşivi